

ପ୍ରାକୃତିକ ଜଗତ

ନିର୍ଦ୍ଦେଶକ: ଡ. ବି. ରାୟ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

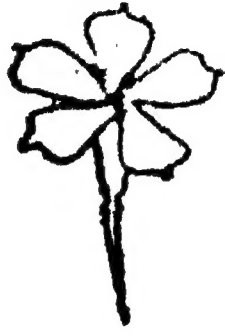
[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૮૨૮ કિંમત ૨-૦-૦

ગ્રંથનામ વાગ્દાસનાં ફૂલ

વર્ગિક ૩ : ૩

વગડાનાં ફૂલ

મકનજી પરમાર

: સોલ એજન્ટ :

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી રોડ : અમદાવાદ

પ્રકાશક :

મકનજી માનસીંગ પરમાર

રાણપુર (કાઠિયાવાડ-B. S. RY.)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૩૮૨૯

નકલ ૫૦૦ .: ઇ. સ. ૧૯૪૨

બે રૂપિયા

મુદ્રક :

નાથાલાલ મ. શાહ

સ્વાધીન મુદ્રણાલય

સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર

અ પીણ

જેને જીવન નિચોવી મને
જીવન જીવાડ્યું તેવી મારી
પૂજ્ય બાંધવ બેલડી

રામ સીંગ પરમાર
(મેનેજર, સ્વાધીન મુદ્રણાલય)
તથા

મેરૂભાઈ પરમાર
ને

ચિત્રકાર પરિચય

આ પુસ્તકપરના મુખપૃષ્ઠ પરનું ભાવવાહી ચિત્ર આ પુસ્તક પ્રકાશન માટે શરૂ થી તે અંત સુધીમાં મને અનેક રીતે સહાય કરનાર મારા રનેહી શ્રી. ઘેર્યચંદ્ર બુદ્ધ : લાઠીની વિનતિથી ને મારા પ્રત્યેનાં સદ્ભાવથી પ્રેરાઈને સ્વ. કલાપીના પૌત્રસ્તન લાઠીના ના. કુ. શ્રી. મંગળસિંહજી સાહેબે દોરી આપ્યું છે. તે બદલ તે નામદારનો હું ખૂબ જ ઋણી છું.

સાહિત્યક્ષેત્રે સ્વ. કલાપી કાવ્ય મસ્ત રાજવી ગણાયા તેમ જ કલાક્ષેત્રે ના. કુ. શ્રી. મંગળસિંહજી સાહેબ એક ભવ્ય કલાકાર બને તે ના નહિ. તેઓ નામદારશ્રી આ કલાના અભ્યાસ માટે આખો યુરોપ ખૂંટી વળ્યા છે. તેમની પીંછીના તેજ ચમકાર દર્શાવતું ‘રાગમંજૂષા’ નામે આઠ ત્રિરંગી ચિત્રનું આદ્યમ બહાર પડ્યું છે. આઠે ચિત્ર આઠ રાગોના છે. સંગીતમાં જે ભવ્ય રીતે આતપ્રોત બનેલ હોય તે જ આટલો ભવ્યભાવ ચિત્રોમાં ઉતારી શકે. એટલે ના. કુમારશ્રી પીંછીએ જેટલા પાવરધા છે તેટલા જ સંગીતજ્ઞાતા પણ હોવા જ જોઈએ એમ તેઓ નામદારનું આદ્યમ બેતા તરત જ કહી શકાય.

આવા એક રાજવંશી ભાવનાશાળી યુવાન કલાકારે મમતા દર્શાવી મને ઉપકૃત કર્યો છે. હું એ નામદારનો ખરેખર ઋણી છું.

આભાર દર્શન

આવી કાગળની કાળી મોંઘવારીમાં આ પુસ્તક પ્રકાશનમાં ભાવનગરના ના. મહારાજ સાહેબની છત્રછાયા નીચે ચાલતી ત્રિયાતોજક સમિતિની મને સુંદર સહાય મળી છે. આ માટે એ નામદારનો હું ખૂબ જ અભિશાન માનું છું.

જ શિક્ષણમાં પછાત ગણાતી મારી કોમે પણ મને જે હાઈક સહાય કરી છે તેને તો હું અમુલ્ય ગણું છું.

જાણવાડ બા. સા. રાજપૂત સમાજે અને યુવક મંડળે તેના બાળકના આ સાહસને પોતાનું જ ગૌરવ સમજી લઈ ઉપકૃત કર્યો છે. તે બદલ સમસ્ત જ્ઞાતિનો હું આભાર માનું છું.

જ મારા જીવનને નિઃસ્વાર્થ ભાવે સદાય રનેહ સરવાણીએ લીધું જ રાખનાર મારા મિત્રો મુ. રતિભાઈ, પ્રિય લીપુ, વન્ડુ ને વન્ડુનો તો મારે શું ઉપકાર જ માનવાનો હોય ! એમની રનેહ સરવાણીઓ તો સદાય વહેતી જ રહેવાની છે.

નિવેદન

આજે જગતને જાદ્યાસ્થળીએ ઝોલે ચડાવ્યું છે. માનવીને જીવન જીવવું પણ મુશ્કેલ અને તેવી જીવનની જરૂરિયાતની ચીજોના ભાવે પૂરતો પાક છતાં ફૂલો ને ભૂસકો ગત સો વર્ષના કાળમાં પણ ફાઇએ સુણ્યા નહિ હોય તેવા વધ્યે જાય છે. તેમાં ય છાપકામના સાધનો કાગળ, સ્ટોખોર્ડ, શાહી વગેરેમાં ઉછાળો આવ્યો છે. એવા સંજોગોમાં મારા જેવો, નિષ્કિંચન માનવી આ સાહસ કેમ કરી શક્યો ?

પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે. પણ એ સાહસ માટે પહેલી હિંમત મને મળી ના. માહારાજ સાહેબ-ભાવનગરની છાત્રાલય, નીચે ચાલતી ગ્રંથોત્તેજક સમિતિની ને બીજું પ્રોત્સાહન મળ્યું કાઠિયાવાડ લી. તરફથી, જેમણે આ પુસ્તકનું છાપકામ કરી આપવાનું હાથ ધર્યું.

પુસ્તક છપાવું શરૂ કર્યું. ત્યાં તો સદાય મારા તરફ સ્નેહ રાખતા મારા સંબંધીઓ શ્રી. નવયુગ પુસ્તક ભંડાર રાજકોટવાળા શ્રી. જમનાદાસ દોશી, શ્રી. નવચેન સાહિત્ય મંદિર અમદાવાદવાળા શ્રી. પુરુષોત્તમદાસ પારેખ, શ્રી. ગુજ્જર સાહિત્ય ભંડાર લાઠીવાળા શ્રી. ધૈર્યચંદ્ર બુદ્ધ વગેરેનું પ્રોત્સાહન મળ્યું.

પણ હું તો નોકરીઆત. સતત કામમાં રહેતો. વેચારણ ક્યાં ને કેમ કરવા જઇશ એ ચિંતા ઊભી હતી. ત્યાં તો શ્રી. ગુજ્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય-અમદાવાદવાળા મુ. શ્રી. શંભુભાઈ ને ગોવિંદ-ભાઈનો પ્રેમાળ પત્ર મળ્યો. તેમણે પુસ્તકની સેલ એજન્સી જ રાખી લીધી. આમ ચિંતાનો ભાર ઓછો થતાં હું હળવો ફૂલ બની ગયો.

ગુજરાત સમક્ષ આ પહેલા મારા ટૂંકી નવલીકાઓના ત્રણ સંગ્રહો ‘પીડિતોની કથાઓ’ ‘સમાજની ભીતરમાં’ ને ‘આશા’ મૂકાયા છે. ઇશ્વરની દયાથી ને સર્વના સહભાવથી એ સારી રીતે સત્કારાયા છે.

જીવનમાં સાધનસંપત્તો રૂપિયે ને પૈસે રમે છે, કંગાળો કાંકરા ને પાંચીકુંકા વીણી રમે છે. રમતની મોજ તો બંને સરખી જ

માણે છે પણ રૂપિયે રમનારને હારવા-જીતવા જેટલી ઉપાધી રહે છે ને એટલી એની મોજમાં ઉણપ રહે છે. જ્યારે કાંકરા ને પાંચી કુંકાનો તો અખંડ નીધિ કુદરતે અર્પો છે, એટલે એથી રામનારને ખજાને ખોટ નથી હોતી-એ ચિંતાથી એ મુક્ત હોય છે-એટલે એ વિશેષ આનંદ મેળવે છે.

આ વાર્તા સંગ્રહ ને અગાઉના સંગ્રહો માહેલી વાર્તાઓ મેં મારા શ્રમજીવી જીવનમાંથી જે થોડી પળો મને આનંદ માટે મળતી તે પળો દરમિયાન રમવા માટે વીણેલા પાંચીકુંકા જેવી છે. છતાં એ પાંચીકુંકામાંથી ય ધણાએ પાણી જોયું. સત્કાર્યા ને એ સત્કારની હુકે આજે આ સંગ્રહ સાહિત્ય સાગરે તરતો મૂકું છું.

વાર્તાઓ માટે કાંઈ કહેવાનું નથી. ને નજ કહેવું જોઈએ એમ હું માનું છું. છતાં થોડોક ખુલાસો કરું.

એક મિત્રના કહેવા પરથી કદાચ એમ લાગે કે મારી વાર્તાઓમાં શહેરી જીવન પર સૂઝ ને ગ્રામજીવન પર પક્ષપાત રહેલો છે. પણ આ ખરાબર નથી.

સૂઝ કે પક્ષપાતનો સવાલ જ નથી. પણ હું માનું છું કે આપત્તિકાળે માનો ખોળો જ માનવી માટે આશ્રયસ્થાન છે. ત્યાં જ માનવી મુક્ત શ્વાસ લઈ સાતા પામી શકે છે.

હિંદનો એંશી ટકા વર્ગ ગ્રામવાસીનો જ છે. આજે અડેડાટ થઈ પડેલ શહેરોમાં મોટા ભાગ ગ્રામ નિવાસીઓનો જ હોય છે. જ્યારે દેશમાં અંધાધુંધી પ્રવર્તે છે ત્યારે દુશ્મનોના ને તોફાનીઓના ભયસ્થાનો મોટા શહેરો જ બને છે. ત્યાં જ સંપત્તિને વિધવિધ પ્રલોભનો ભરાયા છે. તોફાનીઓની તરવારો ઊછળે, દુશ્મનના બોમ્બરો ગાળે ત્યારે માનવીને શું યાદ આવે છે ? મા-ભૂમિ, વહાલું વતન ! કારણ કે ત્યાં ભલે કંગાલિયત હશે, શહેરી સગવડ નહિ હોય પણ ધમાલથી થાકેલ જીવન માટેની શાંતિ તો જરૂર હશે જ. ને તેનો અનુભવ આજે કેટલાને નથી થયો ?

જિંટ જેવા પશુ માટે પણ કહેવત છે કે ‘મરવા સૂવે ત્યારે જિંટ માળવા તરફ મુખ રાખે.’

ત્યારે માનવીની મા-ભોમની ઝંખના માટે કહેવાનું જ શું હોય ! ને એ મા-ભોમ મોટા ભાગની ગામડું જ હોય છે. શહેરની ભવ્ય મહેલાતોની રોશની વચ્ચે પણ તમારા ગામડાંનાં નાનાશા માળા જેવા ઘરની ઝીણી દીવડીની યાદ તમે વિસરો છો ? દિલ પર હાથ મૂકી આ પ્રશ્ન કરી જોજો ને ?

એટલે આમાં કાંઈ સૂઝ કે પક્ષપાતને સ્થાન જ નથી. માનવ જીવનની સત્યાકાંક્ષાનું સામાન્ય પ્રતિબિંબ છે.

આ વાર્તાઓ વગડામાં ને સીમેમાં આપમેળે ઊગતા ને કરમાતાં આવળ, આકડા ને ધતુરાનાં ફૂલો કે જે આપમેળે ઊગે ને કરમાય છતાં સુગંધ કરતાં સમાજને ઉપયોગી બને તેવા માનવજીવનને લક્ષમાં રાખી લખાઈ છે. આથી વિશેષ કાંઈ કહેવાનું નથી.

અંતે સર્વ સ્નેહિઓનો કાયમી સદ્ભાવ યાદી વિરમું છું.

શરદ પૂર્ણિમા

તા. ૨૪-૧૦-૪૨

મકનજી પરમાર

કયે પાને—

નં.	નામ	પાનું	નં.	નામ	પાનું
૧	ડૉ. સર્કોટ.....	૧	૧૦	ફટ છે હંમને !.....	૮૧
૨	રામચરણ.....	૬	૧૧	પાનવાળો.....	૬૩
૩	પુરુષાર્થનો પરિપાક...	૧૮	૧૨	દીવાની.....	૧૦૧
૪	વતનનો સાદ.....	૨૬	૧૩	વેઢા જેવડી વહુ.....	૧૦૮
૫	કુખાનો સંસાર.....	૩૭	૧૪	આત્માની ચીસ.....	૧૧૭
૬	અગન પછેડો.....	૪૪	૧૫	ચેવડાવાળો.....	૧૨૬
૭	‘રોયાના આવા ન્યા!’...	૫૭	૧૬	માના ઓળે.....	૧૪૦
૮	એકાવાળો.....	૬૩	૧૭	ઠવિ.....	૧૬૦
૯	વનુ કાકાનું કારણ...	૭૨	૧૮	વગડાંના પૂલ...	૧૭૦

આપના બંગલાનો સુરમ્ય શણગાર

રાગ મંજુષા

[કિંમત પાંચ રૂપિયા]

મહાગુજરાતના સુવિખ્યાત કલાકાર કુમારશ્રી. મંગલસિંહજી
ભાઈની કલાભરી પિંછીએ તૈયાર થયેલ લલિત મનોહર
ત્રિરંગી ચિત્રોનું મનોરમ્ય આલ્પમ

આ આલ્પમના ચિત્રો કલાભરી રીતે પ્રજાસી પ્રેસ કલકત્તામાં
બિંચી જતના આર્ટકાર્ડ પર છપાયા છે. જોતા આંખો ઠરે, હૃદયમાં
સુકોમળ ભાવ જાગે, અને હૈયું હેલે ચડે, એવા આ રાગચિત્રો વહેલી
તકે વસાવી આપના આલીશાન બંગલાની દીવાલો સોહાવો. લખો:-

ગુજર સાહિત્ય ભંડાર : લાઠી

દુક સમયમાં પ્રકટ થનાર ત્રણ પ્રાણુવાન પ્રકાશનો

આપણું મહાજનો : આપણું નારીરત્નો : આપણી સંસ્કૃતિ

સંપાદક : સંપાદિકાઓ : સંપાદક
ધીરજ વઢીલ : સૌ. શ્રીદેવી બુદ્ધ : ધીરજ વઢીલ
: શ્રી. દીવાળીબેન ભટ :

[વધુ વિગતો જાણવા માટે માહિતી મેળવવા લખો]

અમારાં તૈયાર લોકપ્રિય પ્રકાશનો

નામ	કિંમત	નામ	કિંમત
રાસમાલિકા	૧-૦-૦	બાળકોની માવજત	૨-૦-૦
જીવનરસ	૧-૪-૦	અપ્સરા અને બીજાં નાટકો	૧-૦-૦
યુગચિત્ર	૧-૦-૦	ગુંજન	૦-૪-૦
ભાઈ	૧-૪-૦	સુરંગા	૨-૦-૦
સૌભાગ્ય	૧-૦-૦	મેવાડની મહત્તા	૦-૮-૦
પદવીધર	૨-૦-૦	સુવર્ણ મોહીની	૦-૨-૦
રાસજ્યોતિ	૦-૧-૬	રસજ્યોત	૦-૧-૦

ઉપરના પુસ્તકો નીચેના સરનામેથી મંગાવનારનું ટ. ખ. માફ લખો:-

ગુજર સાહિત્ય ભંડાર : લાઠી [કાઠિ.]

ડૉ. સ્કૉટ

રોમપુરની ગરાસિયા કૉલેજના પ્રીન્સીપાલ મી. એન્ડરસન સાહેબની સલામે રોજ સવારમાં ખીલતા ગુલાબ જેવું નમણું મુખ, માથે નાના વાંકડિયા વાળ અને હાથમાં નાનકડી સાવરણી લઈ એક આઠેક વર્ષનો બાળક કરમાતા પુષ્પ જેવા એક અકાળે વૃદ્ધ થઈ ગયેલા આદમી સાથે આવતો. ગોળ નમણા નાનકડા મોઢામાં નાનકડું બીડીનું હુંહું સળગતું રાખી તે સાહેબને સલામ કરતો. એ છોકરાની તેજસ્વી ખીલતા પુષ્પ જેવી મુખમુદ્રા સાહેબનું ને મેમનું હંમેશાં ધ્યાન ખેંચતી.

એક સવારે સાહેબ ને મેમ બહાર બેસી સવારની ચા લઈ રહ્યા હતા; ત્યાં રોજના ક્રમ મુજબ બાળક આવ્યો અને સલામ ભરી બિભો રહ્યો. તેનો બાપ માલો હમાલ પાછળનો વરંડો સાફ કરવા માટે જવા લાગ્યો. સાહેબે તેને રોક્યો અને બાંગીતૂટી હિન્દીમાં પૂછ્યું:

‘ક્યું માલા, યે સવેકું તુમ પઢાતે હો ?’

‘ના સા’બ અમ જેવા કંગાળને તે વળી બાણવાનું કેવું ? એ તો એમ ને એમ જાહેગી પૂરી કરશે.’

‘યેસા ! તો તુમ ઇસ્કું ક્યું ન પઢાતે હો ?’

‘અરે સા’બ, મેં ભી ન બાણા, મેરા બાપ ભી ન બાણા. ખાને કા ઠેકાણા નર્ધ વાં ઇસ્કલ મેં ક્યું કર પઢા શકે ?’

‘અચ્છા, તો યે લડકેકું મેં પઢાવુંગા. પરંતુ હમ હમારા દેશમેં જાતા હે. તુમ ઇસ્કુ મેરી સાથ ભેજેંગે ?’

‘અરે સા’બ અત્યારે જ લઈ જાવ ને ?’

કંગાલિયત પોતાનાં લોહીનો પણ મોહ મૂકાવી દે છે !

એન્ડરસન સાહેબ પોતાનો ચાર્જ મી. સ્મીથને સોંપી વિલાયત ઉપડ્યા. સાથે નાનકડો સવો તૈયાર થઈ ચાલ્યો. તે વખતે માલે તેને કહ્યું.

‘બેટા તારી માનું મોત ન ભૂલ....’ બોલતા માલાની આંખો ભીની થઈ. એને દીકરાનો વિજ્ઞેગ પણ અકળાવતો હતો.

‘બાપુ, હું નહીં ભૂલું. એ સાફ જ જાઉં છું.’ દીકરો જાણે આકાશ સામે જોઈ રહ્યો ને પ્રતિજ્ઞા લેતો હોય તેમ બબડ્યો ‘પ્રભુ, મને મારી માના મૃત્યુનું વેર લેવા બળ આપ.’

દાક્તર સ્કૉટ તો વિલાયત પાસ થઈ આવ્યા છે, છતાં બહુ બલા ! દર્દીઓ સાથે વાત કરે છે ત્યારે તો જાણે મોઢામાંથી ફૂલ ઝરે છે. રામપુરમાં આવા દાક્તર કોઈ વખત નહોતા આવ્યા.

પણ તેમને એક બહુ ખરાબ ટેવ છે. ભંગી વણકર જેવા નીચ વરણને ય તેઓ અંદર બોલાવીને તપાસે છે. કરમચંદ શેઠે તો

સા'બને મોઢામોઢ કહ્યું, પણ તેમણે એ મોટા લખપતિને ય એાખ્યું સંભળાવી દીધું કે 'જેની ઇચ્છા હોય તે દવા લેવા આવે, બાકી પ્રભુનાં સર્વે બાળકો સરખાં છે. બિંચ નીચ એ તો માનવીના પાડેલા ભેદ છે. અમારે દાકતરોને તો સર્વે સરખા !'

'બચું ત્યારે એ તો બ્રષ્ટવાડો કહેવાય. દેવ જેવા દાકતરમાં આ તો મોટો અવગુણ કે'વાય.'

'પણ એ તો ખ્રિસ્તી લોક. પવિતર માણુહ. ઢેઢને અડીને તેમને અડીએ તો તો આભડછેટ પણ બિડી જાય !'

'એ....મ ! તારે તો આપણા મા'રાજ કરતાં પણ તે તો મોટા કે'વાય.'

'હા, પણ ધરમ ધરમમાં ફેર ને ? આપણા હિન્દુ ધરમના મા'રાજથી એવું ન થાય.'

'કેમ ન થાય ? શું બિંચા વરણને ધડવાવાળો અને નીચા વરણને ધડવાવાળો પરભુ જુદો જુદો હશે ?'

'એ તો બા આપણને ખબર નથી. આપણા ધરમના મા'રાજે એવું કહે છે, કે નીચબિંચનો ભેદ જાય તો તો ધરમ રસાતાળ જાય.'

'તારે તો મા'રાજ કે એ સાચું બોલ. બિંડા પાણીમાં બિતરી તો વળી આટલો છે એ ય ધરમ ખોઈ બેસી. ખરું ને બોલ ?'

રામપુરમાં ડૉ. સ્કૉટને આવ્યાં હજી છ જ મહિના થયા હતા, ત્યાં તો ચોરે ને ચોરે, બૈરાંઓમાં ને પુરુષોમાં દાકતરની સુવાસની વાતો થયા કરતી, પણ નીચ વરણને ય સર્વણું હિન્દુઓ માફક જ દાકતરખાનામાં બેસારી દવાઓ આપે એ વાત ધર્મ-ઘેલડાઓને-શ્રીમંતોને રૂચતી ન હતી. દાકતર સાહેબ આમ ભલા

હતા, પણ એ વાત માટે કોઈ કહેવા આવે ત્યારે તેઓ બલબલને પણ સીધો જવાબ આપી દેતા. એટલે કોઈ કહેતું નહિ.

કરમચંદ શેઠનો એકનો એક દીકરો નવલ છ મહિનાથી એક અમુંઢિયા ગુમડાંથી પીડાતો હતો. તેને એમને એમ બેસારી દેવા ઘણી દવાઓ કરી પણ કાંઈ કારી ન ફાવી. ઓપરેશન કરાવવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો. દરેક ડૉક્ટરે ‘ઓપરેશનમાં જોખમ છે, કહો તો કરીએ’ એમ સ્પષ્ટ કહેલ હતું. તેઓ મુંઝાઈ ગયા હતા.

તેમાં ડૉ. રકૉટ આવ્યા. તેમણે પૂર્ણ સફળતાથી ઓપરેશન કર્યું. નવલ સાંજે થયો. ડૉક્ટરના માનમાં કરમચંદ શેઠ એક મોટું ખાણું ગોઠવ્યું. ગામના પ્રતિષ્ઠિત માણસોને આમંત્રણો આપ્યાં. ખૂબ જ ધામધૂમથી ડૉક્ટર સાહેબને લઈ જવામાં આવ્યા. ખાણું પૂરું થયું. બધા ય અંદરના ચોકમાં બેઠા એટલે કરમચંદ શેઠ ડૉક્ટરનો આભાર માનવા ગિભા થયા:

‘અમારા ગામના સદ્ભાગ્ય છે કે આપ જેવા દાક્તર અમે મેળવી શક્યા છીએ. ગામની આપ જે સેવા કરી રહ્યા છો એવી સદાય કરતા રહો એમ ઇચ્છું છું.’ એટલું કહી કરમચંદ શેઠ બેઠા. અને સોમશંકર શુક્લ ગિભા થયા:

‘સાહેબ, આપ વિદ્વાન છો, સમર્થ છો, વિલાયતના વાતાવરણમાં રહી આવ્યા છો, ખ્રિસ્તી છો, એટલે આપને હિન્દુ ધર્મની ઊંચનીચની કદાચ ઓછી જાણ હોય. મારે આપને ગામવતી એક જ વિનંતિ કરવાની છે કે અમારા જેવા શુદ્ધ બ્રાહ્મણો, શેઠ જેવા શ્રીમંત વૈષ્ણવોનું દિલ એક જ વાતથી દુઃખાઈ રહ્યું છે. આપ તે દુઃખ ટાળો એમ ઇચ્છીએ છીએ.’

‘વો કયા દુઃખ ?’ ડૉક્ટરે પ્રશ્ન કર્યો.

‘ સાહેબ, નીચ અને હલકી જાતને પણ આપ દવાખાનામાં ને તે ય બાંકડે ને ઘણી વખત ખુરસીએ બેસારો એ ઠીક ન કહેવાય.’

‘ ક્યા...? વો માણસ લોક નહિ ?’

‘ સાહેબ, પણ તેઓના ધંધા જુદા ને ?’

‘ એ...મ ! તે લોકો કેવા ધંધા કરે છે ?’ સાહેબે હવે ગુજરાતીમાં જ બોલવું શરૂ કર્યું.

‘ કાળી ચોરી કરે, વાઘરી માછલા મારે, શિકાર કરે, ઢેઢ મરેલ માટી ખાય, ભંગી વિષા ચૂંથે. કહો સા’બ એ...’

‘ અને વાણિયા-ઊંચ વરણુ તો તેમને ય ખાય ! બ્રાહ્મણ ધર્મના નામે ખૂનો પણ કરાવે ! છતાં ઊંચ વરણુ-પવિત્ર... !!’

‘સાહેબ, એ તો કરમ-ધરમની વાત છે. અમારા હિન્દુ શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે શુદ્રોએ સેવા જ કરવી જોઈએ અને—’

‘અને સર્વજ્ઞોએ તેમની પાસે સેવા જ કરાવ્યે રાખવી જોઈએ દાખમાં રાખવા જોઈએ.’ ડૉક્ટરે વાક્યની પૂર્તિ કરી.

‘હં....હવે સાહેબ કાંઈક સમજ્યા ખરા.’

‘સોમશંકર, હું તો સમજ્યો જ છું. પણ તમે નથી સમજ્યા. સેવા બળવતાર એ સાચા સમાજસેવકો છે. જે ધરમ એવું ન શીખવાડતો હોય તે ધર્મ નથી, પણ ભયંકર પાપંડ છે. તમારે યાદ રાખવું જોઈએ કે તેમને પણ તમારાં જેવું દિલ છે, તેમને પણ લાગણીઓ છે. એ બધાયને કચડવાનું કહેનાર ધર્મધુરંધરો ઠગારા છે, નહિતર તેઓ આત્મવંચના કરે છે.’

ડૉ. સ્કૉટ ધડીભર સોમશંકર સામે તાકી રહ્યા. ને બોલ્યા,

‘સોમશંકર અને ભેગા મજેલા ગૃહસ્થો, મારે તમને થોડુંક

કહેવાનું છે. વીશ વર્ષ પહેલાં આજ ગામમાં માલો વણકર રહેતો. યાદ આવે છે તેના ઉપર તમે શું અત્યાચાર કરેલ હોતો ? તે વખતે એ ભરજીવાનીમાં. કડવી, માલાની વહુનું પણ ફાટ ફાટ યૌવન. એ યૌવનની ઝાળ ફેઠ તમારા ગામનાં ધર્મસ્થાનના રક્ષક મહારાજની આંખે જતી અડી. અન્નાણુ કડવી એક વખત પરાઈએ નદીએ નહાવા ગયેલ, પેલા ધર્મરક્ષક પણ ત્યાં જ. કડવી આની મેલી નજરથી અસાત હતી. ત્યાં જરા ધમાધમી જમી ગઈ. કડવીના બે જૂતા ખાધ મારાજ મંદિરે આવ્યા. પછી ત્રીજે દિવસે જ કડવીનું શું થયું જાણો છો ?

ડોક્ટરે સૌને સજ્જડ બનાવી દે એવું વીશ વર્ષ પહેલાનું એક પ્રકરણ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ઉઘાડ્યું.

‘પણ સાહેબ, આપ તો અહીં પહેલવહેલા જ આવો છો. આપને રામપુરની આવી ઝીણી ઝીણી વાતો કેણે કરી ?’

‘આ ઝીણી વાત ! એક માનવીને ફૂતરાના મોતે રીખાવી રીખાવીને મારો એ ઝીણીવાત ? તમારી જ વહુનું હમણાં કોઈ કાંકું ઝાલે તો પણ ગામમાં કેમ હાહાકાર બોલી જાય છે ? જ્યારે તમે એક કંગાલની ઘેરીને ધર્મના નામે અરે, એક વિષયાંધના ચડાવ્યાથી ફક્ત સામાન્ય મરેલ માંસના સૂંડલા સહિત અડવાના દોષને લઈ કેવી મારી, કેવો હાહાકાર બોલાવ્યો....’ ડૉ. રફોટ આંખે હાથ દઈ ધડી ઊભા રહ્યા.

‘મને કોઈએ આ નથી કીધું. હું બધું જાણું છું. માલા સાથે તે વખતે કરમરનાર માલાનો આઠ વર્ષનો દિકરો હું સવો ?’

‘હે... !’

‘જો હું સવો જ રહ્યો હોત તો, તમે મને દંડા મારતા હોત, મારા પિતાનો આદેશ હતો, મારી પ્રતિજ્ઞા હતી. શેની ? આનું વૈર

લેવાની ! એ વૈરને સદાય દિલમાં ઘૂંટતો ઘૂંટતો યુરોપમાં હું આટલું બણ્યો છું. પણ...આજે હું તમારા ગામનો ડાક્ટર છું. તમારી જીવનદોરીનો સૂત્રધાર છું. ધારું તો વૈરનો બદલો લઈ શકું તેમ છું. કરમચંદ શેઠ તમે ય જીવો છો, પેલો ધર્મરક્ષક મહારાજ પણ હયાત છે. ગામ મોજૂદ છે. પણ.....હું ખ્રિસ્તી બલે થયો, છતાં જન્મે હિન્દુ છું. પાછો ડાક્ટર થયો છું. મારી સેવાની ફરજ-મારા હાથ બાંધી રાખે છે, ને પાછો હું હિન્દુ હૃદય ધરાવું છું. સાચો હિન્દુ અન્યાયી નથી બનતો, સાચો હિન્દુ અપકાર ઉપર પણ ઉપકાર કરે છે. સાચો હિન્દુ તો પોતાના જેવા માનવબાળને છાતીએ લગાવી માનવધર્મ સાચક કરે છે. હિન્દુ ધર્મ સાંકડો નથી, એ ધર્મ સાંકડો હોત તો એણે એનું અસ્તિત્વ ગુમાવી દીધું હોત. એ તો મહાન ધર્મ છે, ફક્ત તમારાં દિલ સાંકડા થયા છે. તમારી આંખે સ્વાર્થનાં પડજો બંધાયા છે. બીજાના ભોગે તમારે સુખ-ને સેવા જોઈએ છે પણ હવે એ ભાવના કાઠી નાખો, સુવાંગપણું કાઠી નાખો, અમને પરધર્મમાં જતાં દિલમાં કેવું અને કેટલું દર્દ થતું હશે એ તમે કેમ સમજી શકો ? અમારાં દર્દ અમે જ જાણીએ. ' ડાક્ટર ઘડીભર થોભ્યા બધા સામે મીટ માંડતા બોલ્યા,

‘ હૃદય વૈર વૈર હજી પોકારે છે, પણ હિન્દુ ધર્મ જેટલી જ પવિત્ર ડાક્ટરી ફરજ...ના ના હું નહિ ચુકું....’

ડાક્ટર આંખે હાથ દબાવેલી ગયા. યુવાનોનાં હૃદય હલી ગયાં. બુઢાઓ આ બ્રહ્માચાર ઉપર બળાપો કરવા લાગ્યા : ‘ અર...ર આ તો એલો સવલો ? હં...પણ હવે તો તે ખ્રિસ્તી સાબ થયો એટલે વાંધો નહિ. તે નીચ વરણોની બહુ સારવાર કેમ કરે છે તે હવે સમજાયું. ’

‘ અરે, પંચોળી મને તો પહેલેથી જ લાગતું હતું કે આમાં કાંઈક દાળમાં કાળું છે ! ’

ડૉક્ટર અને બીજા વિખરાયા એટલે કરમચંદ શેઠે આખો બંગલો ધોવરાવી ગૌમૂતર છંટાવ્યું. આ જોઈ નવલોલો નવલ હા...હા... હા...કરતા હસી બિઠ્યો :

કરમચંદ શેઠ પુત્રના હાસ્યથી ચમકી બોલ્યા.

‘કેમ નવલ, કેમ હસ્યો ?’

‘બાપુ, બંગલાની જ શુદ્ધિ કરશો કે દિલની શુદ્ધિનો વારો કેાઈ વખત આવશે ?’

‘હા બાપ, એ તો ખાતરી જ છે. અમારું પંડય છે ત્યાં સુધી જ ધરમ છે....હરિ કૃષ્ણ....હરિ કૃષ્ણ.’

દૂર ચાલ્યા જતા સોમશંકર શુકલ પણ બબડતા જતા હતા કે ‘હવે તો હળાહળ કળજગ આવ્યો....શિવ...શિવ...શિવ.’

રામચરણ

અહોહો ! ક્યાં સુધી પાછળ આવતી'તી
વતનની પ્રીતની મીઠાં સ્વરે સમજાવતી'તી

—શ્રી મેઘાણી

અમદાવાદમાં તમે ભદ્ર પાસે થઈ એલીસબ્રીજ તરફ
જવાના રસ્તે વળો ત્યારે એ બાજુ આવેલ એક મદ્રાસી
હોટેલ તરફ અત્યાર સુધી તમારું ધ્યાન ન ખેંચાયું હોય
તો આ વાંચ્યા પછી ખેંચાશે જ.

તે હોટેલમાંથી સારો દિવસ અને રાતના બાર સુધી
એક જ કંઠમાંથી નીકળતું સંગીત તમે કાઢી વખત
સાંભળેલ છે ?

એ સંગીતમાં લીલી વનરાષ્ટ્ર, કલરવ કરતાં ઝરાં,
નાની સુંદર ટેકરીઓ ને હરિયાળાં ખેતરો મોટા ને
નાના તળાવો, છોળો ઉડાડતો સાગર ને છેલ્લે એવી
ભોમકામાં વસતા માનવીઓ જ આવતા. એ માનવી-

કરનાર બકુલ આ સાંભળી રહી. તે આ યુવાનનું સંગીત સાંભળવા જ કાલેજમાં જતાં પહેલાં અને વળતી વખત એમ બે મુલાકાત તો હોટેલની લેતી જ.

બકુલ શ્રીમંત તનયા હતી. મિલ માલેક બકારભાઈની એ પુત્રી જુનીયર બી. એ.માં અભ્યાસ કરતી હતી. રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં એનો અગ્રણ્ય ભાગ રહેતો, આદર્શ અને ભાવના સેવી એ જુવતી રામચરણના હિંદી ગાયનો ને તેમાંથી ઊઠતા ભાવોની ભક્ત બની હતી.

‘રામચરણ, તને પૈસા મળે તો ?’

‘ઓ હો...હો...હો બહેન, મને પૈસા મળશે ! મારી જન્મ-ભૂમિના દર્શન થશે ?’

‘જરૂર...!’

‘તમે સગવડ કરશો ?’

‘હા.’

‘વાહ, વાહ. તો તો મારા બહેન, હું તમારો જીવનભરનો ઝડપી બનીશ.’

‘ડીક ત્યારે. હું તને કાલે ચોક્કસ કહીશ.’

કહી બકુલ ઊઠી. તેને આ યુવાનની વતનપરસ્તી માટે ખૂબ માન ઉપજ્યું. તેની સોસાયટી શ્રીમંત હતી, તેના પિતા પણ સાધન સંપન્ન હતા. એને ખાત્રી હતી કે આટલી સગવડ એ જરૂર કરી શકશે જ.

બકુલે ઘેર જઈ તેના પિતાને રામચરણ બાબત વાત કરી. તેના પિતા પણ એ સાંભળી દ્રવી ગયા. તેમની સોસાયટીમાં પણ આ વાત પ્રસરી. બધાએ એક વખત રામચરણના ગાયન સાંભળવાનો નિશ્ચય કર્યો. બકુલે એને બોલાવી લાવવાનું બીકું ઝડપ્યું.

‘અજબ ! કમાલ ! વાહ તારો કંઠ !’ સાંભળનારાઓએ આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર કાઢ્યા. સ્વયંભુ પ્રેરણાથી હૃદયમાંથી નિકળતી શબ્દ સરવેણીએ બધાને મુગ્ધ બનાવી દીધા. રામચરણ ખરેખર ખીલ્યો હતો.

‘એલા, તું કોઈ સંગીતશાળામાં જ તો આખા સંગીત-વિશારદ બની જા. આવી કંઠની સિદ્ધિ કપ ધોવામાં વેડફાય કે ?’

‘ખીજું શું થાય મહેરબાનો, સંગીત શાળામાં જવા માટે ય પૈસા જોઈએ, લાગવગ જોઈએ. હું એ બધાથી વંચિત અનાથ બાળક છું.’

‘તને એ માટે સગવડ કરી આપીએ.’ બકારબાઈએ ખરા દિલથી સહાનુભૂતિ બતાવી.

‘આપની કૃપા સાહેબ પણ મારે પહેલાં તો મારી જન્મભૂમિમાં જવું છે.’

‘હા. હા. આપુ પહેલાં એને એ માટે સગવડ કરી આપીએ. પછી ખીજી વાત.’

‘ભલે, ભલે, એની એ આકાંક્ષા પૂર્ણ કરીએ.’ કહી બોલનાર શ્રીમંતે પાંચ રૂપિયા પહેલાં નોંધ્યા. પછી તો એક પછી એક રકમ મંડાતી જ ગઈ. એ સોસાયટીમાં જ લગભગ દોઢસો રૂપિયા તો થઈ ગયા. એના માટે આટલી રકમ પૂરતી હતી.

એ રૂપિયા એના હાથમાં મૂક્યા ત્યારે એ આભાર પોકારતો હર્ષથી નાચી ઊઠ્યો.

‘હવે-હવે હું મારી જન્મભોમમાં જઈશ. ત્યાં હું વહેતા ઝરામાં નહાઈશ. મોટા મોટા ઝાડો ઉપર ચડીશ. લીલા હરીઆળા ખેતરો ખાંદીશ, ડુંગરા ચડીશ ને ઊતરીશ. કેવી મજા આવશે ?’

‘બહુ બહુ, દોસ્ત કર લહેર !’ કહેતાં બધાએ તેનો વાંસો ચાખડ્યો ને વિખરાયા. રામચરણ દોઢસો રૂપિયા લઈ ગયો. રઘુવીર-પ્રસાદ પાસે. રઘુવીરે એને એ રૂપિયા સહિત બહાર ન જવા કહ્યું. ‘જો તું જઈશ તો હારી જઈશ. માટે આજે આંહી સૂઈ રહે.’ કહી તેને ત્યાં સૂવડાવ્યો.

વહેલી સવારમાં બકુલ મોટરમાં મદ્રાસી હોટેલે આવી. પણ હોટેલ હજી બંધ હતી, એટલે એ રઘુવીરની દુકાને ગઈ. એ બંને એક જ જાતિના ને સંબંધી છે એ તો બકુલ બરાબર જાણતી હતી.

રઘુવીરનું ઘર અને દુકાન સાથે જ હતા. સવારમાં વહેલાં ઊઠવાની ટેવવાળો રઘુવીર, બકુલ ગઈ ત્યારે દાતણ કરતો હતો.

‘કમ રઘુવીર, રામચરણ અહીં છે ?’

‘હા બહેન, તેને આજે અહીં જ સૂવડાવ્યો છે. તમે જાણો છો ને કે તેને ગંજીપાનો શોખ છે.’

‘એ તમે ઠીક ક્યું’. તેની ગાડી તો સવારે સાતે જાય છે ખરું ને ? ત્યારે જગાડોને હવે ?’

‘ચાલો આપ પણ આવો ને ?’ કહી રઘુવીર તથા બકુલ જ્યાં રામચરણ સૂતેલ ત્યાં ગયા. રઘુવીરે એક બે સાદ પાડ્યા પણ રામચરણ ન જાગ્યો. બંને પથારી નજીક ગયા. રઘુવીરે આડા પડેલ રામચરણનો હાથ પકડ્યો. પકડતાં જ રામચરણ ઝંખકીને જાગી ઊઠ્યો. તે ફાટલ ડોળે બકુલ તથા રઘુવીર સામે તાકી રહ્યો. તેની આંખોનાં તે જ સામાન્ય માનવી કરતાં બકુલ તથા રઘુવીરને જુદા જ દેખાયા. તેમણે ગાંડપણની છાંટ છંટાઈ ગઈ હોય તેમ લાગ્યું.

‘હું...હું ક્યાં છું ? અરે...અરે કપડાં સહિત હું ઝરામાં પડ્યો

હતો ! હા....હા....હા કેવી મળ ! બકુલ બહેને વતનમાં મને ન મોકલ્યો હોત તો હું....હું આવી મળ ક્યારે લૂટી શકત...'

‘અરે, રામચરણ તું આ શું લવે છે !’

‘કાણુ...કાણુ બકુલ બહેન, તમે...તમે ય મારા વતનમાં આવ્યા છો ? જુઓ જુઓ આ ધરતી, આ વડલો આ...આ સામે દેખાતી ટેકરી. ત્યાં ફરશું, વડલે ચડશું અને અને...’

‘અરે, પણ તું તો હજી અમદાવાદમાં જ છું, બલાભાઈ, તારે તો હજી આજે સવારની ગાડીમાં જવાનું છે.’

‘હ...હા...હા ત્યારે મેં જોયું એ બધું ખોટું ?’

‘સ્વપ્નું આવ્યું હશે.’

‘સાચું સાચું, ત્યારે હવે હાલો ઝટ કરો. ગાડીમાં જપ્તએ.’

‘ચાલ ચાલ તૈયાર થઈ જા. બલા ભાઈ, આમ ગાંડા કઢાય કે ?’ કહી બકુલે લાગણીથી રામચરણના વાંસે હાથ ફેરવ્યો.

‘બહેન, તમે મેં રાતે લખેલ કવિતા જોઈ ?’

‘ના. ના. લાવ જોઉં’ બકુલે તેને ખુશ કરવા કહ્યું. આ સાંભળી રામચરણે એક કાગળની ચપતરી બકુલના હાથમાં મૂકી. અત્રુ બેન્દુઓથી લગભગ પલળી ગયેલ એ ચપતરીમાં ‘આવું છું...મા મારા દર્શને...બહુ તલસાગ્યો ...હવે હવે...’ આ પછી બધું ભાષાઈ ગયું હતું.

આ લખતા લખતા જ એ ઢળી પડી સ્વપ્નરથ બન્યો હોવો જોઈએ એમ બકુલને લાગ્યું.

‘બહેન, કવિતા કેવી છે ? એમાં મારી ભોમકાતું એવું...એવું...’

‘ચાલ એ પછી. હવે તું તૈયાર થા.’ પાછી એની લાગણી મારે વિશાળ સ્વરૂપ ન ધરે એટલા ખાતર બકુલે તેને અટકાવી દીધો.

‘ભાઈ રામચરણ, આવજો હં ! ને તારા વતના કાંઈક સંભારણું લેતો આવજો.’

રામચરણને ટ્રેઘનમાં બેસારતાં બકુલે ગળંગળા સાદે કહ્યું.

‘હા...હા...હું, તો ત્યાં ખૂબ ફૂદીશ, ખૂબ નહાઈશ. ખૂબ હુંગરા ખૂંદીશ અને...અને પછી મારી એ મા ભૂમિના ખોળે જ સૂઈશ. બા, બહેન હવે...હવે હું એવું વતન છોડી આ શહેરની ગંદી ગલીઓ ખૂંદવા નહિ આવું.’

રામચરણના કંઠમાંથી પણ હવે ચિત્તભ્રમના ધ્વનિ ઊઠતાં હતાં. ઘડીભર બકુલ અને રઘુવીરને લાગ્યું કે તેને એકલો ન જવા દેવો ને ઉતારી લેવો. પણ હવે એ વાત બંને તેમ ન હતી. ગાડી ઉપકવાની તૈયારી હતી, અને રામચરણ કાંઈ વાતે ઊતરે તેમ પણ ન હતું. તેમણે ડબ્બામાં બેઠેલ બે ચાર સમજી સજ્જનોને તેનું ધ્યાન રાખવા કહ્યું. ગાડી ઉપડી, રામચરણ હર્ષથી પોકારી ઊઠ્યો. ‘બકુ બહેન, હું તમારો ઉપકાર નહિ ભૂલું. મને...મા ભૂમિમાં મોકલ્યો !’

બકુલ અને રઘુવીર હજારો આત્માઓની હામી બનેલ એ આગ-ગાડીને જતી જોઈ રહ્યા, ને પાછા વળ્યા. એ જ વખતે રઘુવીર બોલી ઊઠ્યો.

‘આહા...હા. કેવું વિચિત્ર !’

‘વિચિત્ર ! કેમ ?’ બકુલે રઘુવીરને પ્રશ્ન કર્યો.

‘બહેન, લોહીનો ગુણ અજબ છે. રામચરણની બે પેઢીને હું ખરાબર જાણું છું. એના પિતા અહીં જ રહેતા. એનો જન્મ અહીં જ થયો છે. એણે નથી જોયો સંયુક્ત પ્રાંત કે નથી જોઈ એની સુંદરતા. પણ એની માતાના લોહી સંસ્કારે એનામાં આ સ્મૃતિ આણી હશે. અને એ સ્મૃતિથી એ ખરેખર દિવાનો બની ગયો છે.

એ પ્રેરણાએ એ એના ગાનોમાં મસ્ત રહેવા લાગ્યો. એ ગાનો પણ એ જ બનાવતો. તેની એ મસ્તીએ એને કવિત્વ પણ બક્ષ્યું. ખરેખર માનવીના વંશજોમાં પણ વતનથી દૂર હોવા છતાં વતન સંસ્કાર તો પડે જ છે. એ આથી સિદ્ધ નથી થતું ? ’

‘જરૂર. રઘુવીર, ત્યારે રામચરણ શું ખરેખર એની મા ભૂમિના કલ્પિત કિલ્લાઓમાં જ ભમતો હતો ? અજબ ! ’

‘હા. બહેન.’

‘અર...ર...ર ત્યારે એ બિચારો ત્યાં જઈ કાને ત્યાં ઊતરશે ? શું કરશે ? ’ બકુલે લાગણીથી પ્રશ્નો કર્યા.

‘પણ બહેન, તમને નહોતું લાગતું કે એક વખત તેને ત્યાં મોકલવાની જરૂર હતી ? ’

‘ચાલો, એ જરૂર તો હતી જ. પણ એનામાં હર્ષના અતિરેકે ગાંડપણ આણ્યું છે એ તમે જોઈ શક્યા છો ને ? ’

‘ખરાબર.’

‘એ એને હિરાન નહિ કરે ? ’

‘હિરાનેય કરે ને કદાચ સારું પણ થઈ જાય. બાકી આંહી હોત તો તો એ જરૂર ગાંડો જ થઈ જાત અને રહેત.’

રઘુવીરની દુકાન આવતા બંને છૂટા પડ્યા. બંનેના દિલમાં રામચરણ જ રમતો હતો.

પુરુષાર્થનો પરિપાક

‘એલા જગુ...?’

‘આવ્યો ભાઈ...!’ કહેતો એક બાર વર્ષનો કીશોર હાથમાં ટેબલ સાફ કરવાનું કપડું લઈ દાખલ થયો.

‘કેમ હજી આ ખડિયો ને હોલ્ડર સાફ નથી કર્યા?’

‘ભાઈ, હમણાં જ કરી નાખું છું. ટેબલ હવે સાફ થઈ ગયાં છે.’

‘મેં તને વહેલા આવી મારા આવતા પહેલાં બધું સાફ કરી નાખવાનું કેટલી વખત કહ્યું છે!’

‘ભાઈ, પણ આજે ટાઢ કાંધક વધારે હતી એટલે.....’

‘એટલે મોડું થયું એમને? હં...હં, પણ તને ટાઢ વાપ છે ક્યાં? આ એકલો કાટ પહેરીને તો

ચાલ્યો ચાલ્યો છું. અંદર પહેરણુ પહેર્યા વગર ઓફિસમાં આ રીતે ન આવવા મેં તને ફટલી વખત કહ્યું છે ?

‘ પણ ભા.....ઈ...’

‘ એ કાંઈ નહિ ચાલે. આ ઓફિસમાં બોય તરીકે રહેવું હોય તો પૂરતા કપડાં પહેરવા પડશે. ચાલ આ ખડિયો હોલ્ડર સાફ કરી પહેરણુ પહેરી આવ !’

‘ ભાઈ, પણ પહેરણુ ક્યાંથી કાઢું. હું પગારે સીવ...’

‘ ચાલ, ચાલ, એ કાંઈ નહિ ચાલે. જો તો ખરો તું ટાઢે કેવો ધ્રજે છે. આમાં કામ શું કરવાનો. ચાલ જલદી કર ને ઘેર જઈ પૂરતાં કપડાં પહેરી આવ.’

‘ સા’બ પણ...’ જગુની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. એ ઘેર જઈને પણ શું કરવાનો હતો ? ઘેર પણ પહેરણુ તો હતું જ નહિ. એને ચંદ્રભાઈના કડક સ્વભાવની ખૂબ ભીતી હતી. ક્યાંક નોકરી તૂટશે તો ?

અને આ વિચારે એ થરથરી ગયો. એની સામે એની નાની બેન અને માંદી મા તરવરવા લાગ્યાં. આજે એની ઇચ્છા માતા માટે મોસંખી લઈ જવા સાફ થોડાક પૈસા માગવાની હતી એમાં એ પૈસાને બદલે નોકરીમાં પણ આંચ આવે તેમ તેને લાગ્યું.

‘ભાઈ, મનેય પહેરવું તો બહુ ગમે છે પણ હું શું કરું. આ ટૂંકા પગારમાં મારી પાસે એક પાઈ પણ નથી બચતી. તેમાં ય એક મહિનાથી મારી મા માંદી છે. ભાઈ સાહેબ, આ વખતે માફ કરો હું પંદરમીએ જરૂર...’

‘અરે, આજ તો આંહી મહેમાનો આવવાના છે. મારી ઓફિસમાં આ રીતે નહિ ચાલે. તારે બરાબર થઈને આવવું પડ...’

‘ચંદ્રભાઈ, શું છે ?’ ચંદ્રકાન્ત આગળ બોલે એ પહેલાં પરિમલ-ભાઈએ દાખલ થઈ પ્રશ્ન કર્યો.

‘એ તો આ જગુ. જરાય સખ્યતા જ નહિ. આ એકલો કેટ પહેરીને ચાલ્યો આવે છે. છાતી ઉધાડી, ટૂંકડા પંચિયામાં અડધા પગ ઉધાડા: મેલી ખાદીની ટોપી, ભાઈ, મારે માટે બીજા ઓફિસ-બોયની ગોઠવણ કરો.’

‘બહુ સારું, જગુ, જા, તું મારી ઓફિસમાં બેસ.’

‘આપની ઓફિસમાં ! અરે પણ.....’

‘ચંદ્રભાઈ, તમારી ને જગુની વાત હું સાંભળતો હતો. એ કીશોરની કાકલૂદી મને દૂર ઊભા ઊભા પણ કંપાવતી હતી, જ્યારે તમે એક તમારી વાતને જ વળગી રહેવા ખાતર એની વાતને નહોતા લક્ષમાં લેતા. ચંદ્રભાઈ, તમે એટલુંય કેમ ન સમજ્યા કે એ ઘેર જન્મી શું કરત ? એ પહેરણ ક્યાંથી લાવત ? ઘેર જન્મીને તો બમણો એ દુઃખ અને દર્દે હતાશ થઈ જાત. ખાટલે પડેલ માંદી મા, ભાઈ ઉપર મીટ માંડી બેઠેલ નાની બહેન. ઓહો... હો....હો, અને જ્યારે એની મા પૂછેત કે ‘બેટા, કેમ પાછો આવ્યો ? મોસંબી લાવ્યો ? મને બહુ શોષ પડે છે.’ ત્યારે...ત્યારે આ કીશોર કેટલો તડફડત ! શું જવાબ દેત ? ચંદ્રભાઈ, તમને એ ખ્યાલ નહિ આવે. હથેલીમાં ચાંદ દેખનારને અમાવાસ્યાના ઘોર અંધકારનો અનુભવ ક્યાંથી હોય ? ભાઈ, તમે તો ભાગ્યનું રમકડું છો. શ્રીમંત પુત્ર તરીકે તમે જન્મ્યા છો. હું જાણું છું કે તમારે આ નોકરી હોય કે ન હોય છતાં કાંઈ હરકત નથી. પણ એ બધું તમારું જન્મ અકસ્માતને આભારી છે, એ પુરુષાર્થનો પરિપાક ન કહેવાય. પુરુષાર્થનો પરિપાક તો જગુ સ્વયંને આગળ વધી જગતજીવન બને એ જ કહેવાય !’

પરિમલ બોલતા અટકી ગયા. તેમની દૃષ્ટિ ઊંચે જડેલ સીલોંગ પર સ્થિર થઈ ગઈ. ગત જીવનના રમણો જાણે સીનેમાની સ્ક્રીન માફક તે સીલોંગ ઉપર એક પછી એક દ્રશ્ય થવા લાગ્યા. પાંચેક મિનિટ તેઓ એ રીતે બેસી રહ્યા ને એકદમ તંદ્રામાંથી જાગતા હોય તેમ જાગીને બોલ્યા : ‘ચંદ્રભાઈ, જગત જેટલું વિશાળ છે એટલી જ વિશાળ દૃષ્ટિ કેળવતા જો શીખાય તો મોટાને હાથે નાનાને કાંઈક રાહત રહે. તમે યુવાન છો હજી તમારે દુનિયાના રંગો ધણા જોવાના બાકી છે. તમે તમારા જ જીવન સાથે તમારી દૃષ્ટિને જડી રાખી નિર્ણયો બાંધતાં પહેલાં જોના સંબંધે નિર્ણય બાંધો એની સ્થિતિમાં પહેલાં બેસજો. એ નિર્ણય મક્કમ થશે. શુદ્ધ અને સાત્વીક બનશે.’

‘ભાઈ મને લાગે છે કે જગુને જરૂર મારાથી અન્યાય થઈ જાત. ખરેખર, એ ઘેર જઈનેય શું કહેત....!’

‘ચાલો, એમાં કાંઈ તમારો દોષ નથી. કારણ કે તમે એ દૃષ્ટી અજાત છો. બાકી મેં તે અનુભવ્યું છે એટલે જ હું સમજી શકું છું.’

‘એ...મ ! આપને ય ત્યારે સંયોગોની વિષમતાએ સતાવ્યા લાગે છે ?’

‘સારી રીતે, હં...હં પણ ચાલો. એ વળી કાંઈ વખત નિરાંતે. અત્યારે શું કરવાના છો ?’

‘ધારાસભા ઉપર લખવાનું છે ને ?’

‘હં...હં’ કહી પરિમલભાઈ ઊઠ્યા. તેઓ તેમના કબરોમાં ગયા, જગુ એ વખતે એક માસિક લઈ વાંચતો હતો.

‘આવો આવો, ચંદ્રભાઈ, કેમ છો?’ ચંદ્રકાન્તને ઘેર આવેલ જોષ આવકારતા પરિમલ બોલ્યા. પરિમલભાઈ પોતાની નીચેના માથુસોને પણ ખૂબ માન સહિત રાખતા. તેમના સ્વભાવમાં જ મીઠાશ હતી. એ મીઠાશે તેઓ સર્વપ્રિય બન્યા હતા.

‘ભાઈ, આજે તો તમારું જીવન જાણુવા આવ્યો છું.’

‘મારું જીવન! કેમ મારું જીવન ચરિત્ર લખવાનો કાંઈ વિચાર રાખ્યો છે કે શું!’ પરિમલ હસ્યા.

‘અત્યારે તો એવો વિચાર નથી. આ તો સહેજ.’

‘પણ એમાં છે શું : એમાં નથી પ્રેમ, નથી રોમાન્સ, નથી કાંઈ અદ્ભુતતા.’

‘તો ય...’

‘ચાલો એય કહીશ. પણ એ પહેલાં એક વાર્તા કહી લઉં.’
કહી પરિમલ જરા ટદાર થયા અને બોલ્યા :

‘એ પણ જગુ જેવો જ કિશોર હતો: ઉમ્મરે ને સ્થિતિએ.’

આટલા શબ્દો બોલી પરિમલ કાંઈ ધ્યાનસ્થ યોગી માફક આંખો મીચી પાંચ મિનિટ મૌન રહ્યા.

‘ભાઈ, એ કાણુ?’ ચંદ્રકાન્તે પરિમલને બોલતાં વિચાર કરતા જોષ પ્રશ્ન કર્યો.

‘સાંભળો, સાંભળો.’ કહી પરિમલ આગળ વધ્યા.

‘એટલી નાની ઉમ્મરે એ એક બૂકસેલરની દુકાને જઈને બિભો. દુકાનમાલિક શેઠ પોતે સાહિત્યના શોખીન હતા. તેમને તેમની પોતાની ઓફિસ સાફ કરવા ને આવતા છાપાઓ, માસિકો, પુસ્તકો વગેરે સંભાળવા એક છોકરો જોતો હતો. પેલા કિશોરને આઠ રૂપિ-

યાના પગારે નોકરી મળી ગઈ. દુકાને નહિ પણ શેઠની ખાનગી ઓફિસમાં જ તેને રહેવાનું હતું.

‘વિષમ સંયોગોએ ત્રીજી અંગ્રેજીથી જ કિશોરનો અભ્યાસ અટકાવ્યો હતો, પણ તેનું દિલ તો વધારે અભ્યાસ માટે તલસતું જ રહ્યું હતું.’

‘કિશોરે ઓફિસ બરાબર સાફસુફ રાખવા માંડી. તે શેઠનું જે કાંઈ સાહિત્ય આવતું તેને બરાબર ગોઠવવા માંડ્યું. આટલું જ નહિ પણ તેણે ખૂબ વાંચવાય માંડ્યું. અંગ્રેજી પુસ્તકો પણ તે વાંચવા લાઈ જતો ને ધ્યાનપૂર્વક વાંચતો. ન સમજાય તે નિશાનીઓ કરી કોઈકને પૂછતો.

‘વાંચવાનું તો તેને વિપૂલ મળતું એટલે એણે આગળ અભ્યાસ પણ શરૂ કર્યો. રાતના બે વાગ્યા સુધી તે વાંચતો ને લખતો. પરિક્ષાનો વખત થતો ત્યારે શેઠ પાસેથી બે મહિનાની રજા લઈ સ્કૂલમાં બેસતો. શેઠ પણ આની અભ્યાસવૃત્તિ જોઈ તેને શક્ય તેટલી પુસ્તકો વગેરેની સગવડ આપતા. ખરું કહીએ તો એની સાલસતાથી શેઠને મમતા જ બંધાઈ ગઈ હતી.

‘આમ ને આમ છ વર્ષ વીત્યા ને કિશોર મેટ્રીકમાં પસાર થયો. શેઠે પણ તેને હવે બીજા કામમાં રોકી સારો પગાર કરી આપ્યો.

‘પણ કિશોર તો મહત્વાકાંક્ષી હતો. એણે મેટ્રીક પસાર કરી. કાયદાનો અભ્યાસ કરવાનું નક્કી કર્યું’. શેઠને તેણે આ વાત કરી. શેઠ ખૂબ ખુશ થયા ને તેમના એક વકીલ મિત્રને ત્યાં જ કિશોરને કારકુન તરીકે રાખી દીધો.

‘વકીલ તો કિશોરની અભ્યાસ પ્રગતિથી આશ્ચર્ય પામી ગયા. તેણે તેમના બધા પુસ્તક તેના માટે ખુલ્લાં મૂક્યાં. ઉપરાંત રાત્રે એક કલાક ન સમજાય તે સમજાવવાનું પણ માથે લીધું.’

‘કીશોર વકીલ પાસે બેસતો, દિવસે આફિસનું કામકાજ કરતો ને મોડી રાત સુધી ઘેર બેસતો. તેની માતા તેના આ પરિશ્રમ માટે તેને ખૂબ વઢતી પણ કીશોર તો સાધનથી સૌ વધે પણ સાધન વગર સ્વબળે પુરુષાર્થી પુરુષ એનું સ્થાન નિર્ણીત કરી શકે છે એ સિદ્ધ કરવા માગતો હતો.’

‘સતત મહેનત અને ખાવાનું નીઃસત્વ; એની તબિયત લથડી. હાઈકોર્ટ વકીલ થવાના એના સ્વપ્ને સરી જવા લાગ્યાં. પરીક્ષા આવી ગઈ. એ ન બેસી શક્યો.’

‘માંદગીમાંથી તે માંડ માંડ ઊઠ્યો. એ અરસામાં એની માતા જીવલેણ તાવમાં સપડાયાં. અને ખરેખર એ તો પાછા ન ઊડી શક્યાં. નાની બહેન અને કીશોર બે જ આ સંસાર સાગરનાં મોજા સહતા દિવસો વીતાવવા લાગ્યા. એ વખતે એના કોડીબંધ સગા-ઓમાંથી એક પણ એમનો સગો થવા તૈયાર ન હતો.’

‘કીશોર આ સ્વાર્થી દુનિયા જોતો ને વધારે નિશ્ચયી બનતો. અંતે બીજી વખત પરીક્ષામાં એ ઉચ્ચ નંબરે પાસ થઈ ગયો.’

‘શેઠનો ને પેલા વકીલનો ખૂબ ખૂબ આભાર માની એણે વકીલાત માંડી. ખૂણામાં સંતાયેલ સગાઓ હવે ‘હું તારો કાકા થાઉં’, હું તારો મામો થાઉં’, હું આ ને હું તે’ કરતાં આવવા લાગ્યા. કીશોર પરણ્યો. બહેનને પરણાવી. એની જીવન નૌકા સરલ અને શાંત રીતે વહેવા લાગી. સંસાર સાગરમાં અત્યારે વિહરવા એને સુંદર હોડી મળી હતી પણ એની દૃષ્ટિ તો પેલા મોજાઓ ઉપર જ રહેતી.’

‘એ મોજાઓએ તેને જાટકાડી મદ બનાવ્યો હતો. એટલે દુઃખમાં એ દીલગીર ન થતો સુખમાં છકી ન જતો.’

‘એની વકીલાત સરસ ચાલતી, પણ એનું દિલ તો બીજે જ ભમતું. એ કાંઈક જીવનમાં કરી છૂટવાનાં સ્વપ્ને સેવતો. અંતે તેણે

સાહિત્ય પસંદ કર્યું. એણે છુટક લખાણો લખવા માંડ્યા. સુંદર અને સમાજને ઉપયોગી.’

‘ અંતે તે એમાં જ વધારે ખૂંચવા લાગ્યો. મિત્રોએ એને સહકાર આપ્યો. તેણે છાપું કાઢ્યું. આજે તે તંત્રી છે. કહોને માલિક જેવો છે, પણ હજી તે કલાપીના કાવ્યની કડી—

‘ તારી દષ્ટિ, જળહળ થતાં ભાવીમાં બાપુ ચોટી;
મારી દષ્ટિ, ગત સમયના ગાઠ કિલ્લા ઉમેળે. ’

‘ નથી ભૂલ્યો. એ ભૂલાય તો જીવનમાં શું રહે ? ’

‘ પણ એ કીશોર કાણ ? ’ એકધ્યાન બની ગયેલ ચંદ્રકાન્તે ઝમકીને પ્રશ્ન કર્યો.

‘ એ કીશોર, તમારો પરિમલ. આજનો પરિમલભાઈ. કહો હવે જગુ મારી પાસે બેસે તો મને નાનમ લાગે ખરી ? ’ ચંદ્રકાન્ત શરમાઈ ગયો. એ ધડીબર પરિમલ સામે જોઈ રહ્યો ને બોલ્યો :

‘ પરિમલભાઈ, હવે સમજાયું. જગુને હડધૂત કરવા કરતાં તમે તેને આગળ વધવા તક આપવા માગો છો. જગુ વધશે ? ’

‘ એ એના પુરુષાર્થ પર આપણે છોડીએ. બાકી એને તક અપાય તો બોટું શું ? ’

‘ જરાય નહિ. હં...હં, પણ એ તો જગતજીવન બને ત્યારે બાકી પરિમલ તો ખરેખર પુરુષાર્થનો પરિપાક જ છે, અને અને તે જરૂર મારા જેવા ભાગ્યનાં રમકડાં કરતાં ઐશ છે. ’

કહી ચંદ્રકાન્ત ઊઠ્યો. પરિમલને પ્રણામ કરી તે ચાલ્યો. જતાં જતાં પણ તે બબડ્યો.

‘ સાચેસાચ પુરુષાર્થનો પરિપાક ! ’

વતનનો સાદ

અમારી ધૂળા નિશાળનું મકાન બરાબર કંકાવટીના કાંઠે આવેલું હતું. તેની પછીતે ઘસાઇ ને તે કલરવ કરતી ચાલી જતી હતી. ચોમાસામાં જ્યારે તેમાં પૂર આવતું ત્યારે અમારા લાલશંકર મહેતાજીનાં ઓકાંને લાભ લઇ, હું, મગનો અને છગનિયો પછીતની પાછલી બારીએથી નદીમાં ખાખતા.

છગનિયાને જોઇએ તેવું તરતા નહોતું આવડતું, એટલે અમે તેનાં માટે પાટલૂનના પાયજા પુલાવી (Self Belt) બનાવતા. તેના ઉપર તે સમતોલ પણે રહી તરતો. આવી રીતે તો અમે કેટલાયને તરતા શીખવેલ હતા.

માસ્તર સાહેબનું ઓકું ઊડતું અને અમને ન જોતા એટલે તેઓ તરત જ બધી વાત પામી જતા.

સોટી લઇને તેઓ નદી કાંઠે આવતા, પણ એટલામાં તો અમે ઠેઠ નાળા પાસે પહોંચી જતા, અને ત્યાંથી બહાર નીકળી ગામને પાદર આવેલ અમારા ગામના સુરવીરોના પાળિયા પરના અક્ષરો જોઇલવા લાગી જતા.

ત્યાં બેસી તે પથ્થરોમાંથી અમે પ્રેરણા પીતા. ત્યાં તો લાલશંકર મારતર ઝળકતા. અમને 'સોટી વાગે સમ સમ, વિદ્યા આવે રમ ઝમ.' નો પાઠ પઢાવી પાછા નિશાળમાં લઇ જતા. તેમની ભરેલ ચૂંટીઓનું ચિત્રામણ આજે પણ સાથળે મોજૂદ છે.

સાંજરે વડલા ઉપર 'આંબલી પીપળો' રમતાં ફટલાય પડતા આખડતા, પગ ભાંગતા, હાથ ભાંગતા. અમારા ગામનો બેચર ધાંચળો આજના ડોક્ટરથી પણ ચડી જાય તેવો (Bone-Settler) હાડકાં સાંધવામાં પાવરધો હતો તેની સારવાર થતી. સાજ થયા એટલે એ જ વડલો અને એજ ફૂદાફૂદ.

રાત્રે ખીલતી ચાંદનીમાં ગ્રામ્ય ગૌરીઓના એક બાળુ રાસડા ચાલતા. ખીજી બાળુ અમારો ગેડી દડો ચાલતો. મોટો ફૂટબોલ જેવડો લૂગડાનો દડો, અને અડધી ડાળ જેવડી વાંકડી ગેડી સાથે 'લોગે લોગે' કરતાં અમારા ખડતલ હાથે દોટો વાગતાં તો દડો ધમ...ધમ...મ કરતો પેલે પાર પહોંચી જતો.

હુતાશણીના તહેવારોમાં તો વળી ઓર જ રંગ જામતો. અમારા ધીંગા શરીરધારી યુવાનોની સામસામી ટાળીઓ બંધાતી. એક હુતાશણીમાંથી બીજી હુતાશણીવાળા સળગતું છાણું લઇને લાગે. પાછળ પેલી હુતાશણીનું રક્ષણ કરવા બિબેલ પાર્ટીવાળા ડાંગો અને પથ્થરો લઇ પાછળ પડે. બે ય પાર્ટીઓની સામસામી અથડામણી થાય.

કંઇકના માથાં ફૂટે. કંઇકના હાથપગ ભાંગે. છતાં વૃદ્ધો બેઠા બેઠા જોયા કરે. કારણ કે તેઓ સમજતા હતા કે 'આમાંથી

માથું દેનારા પાકશે ? નળિયાંનો ખખડાટ સાંભળી માથે ગોઠડું ઝોઢી લેનારા કરતાં સામી છાતીએ મરનારાઓ જ ગામ, દેશ અને કુળનું નામ ઉજાગી શકશે, આ રીતે જ ભવિષ્યની પ્રજાનું ધડતર દેશને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડશે.

ધણી વખત લાલશંકર માસ્તર મારા પિતાશ્રી પાસે આવતા, અને ફરિયાદ કરતા.

‘રામશંકર તરવાડી, તમારો ઇન્દુ તો ભાઈ સા’બ તોખા પોકરાવે છે. ધણી વખત તો નિશાળના બધા છોકરાઓને ઘોળી ધમ્મના ભોંયરે તગડી જાય છે. મારે નિશાળ બંધ રાખવી પડે છે. તમે કંઈક કહેતા જાવ તો ઠીક. માળો જેવો તોફાની છે તેવો ભણવામાં પણ હોંશિયાર છે, એટલે મને કાઠી મૂકવો પાલવતો નથી.’

આવી આવી ફરિયાદો અઠવાડિયે પંદર દહાડે તો મારા પિતાશ્રી પાસે આવે જ. મારા પિતા તેમને શાંતવન દઈ પાછા કાઢે, મને વહે, છતાં આપણા રામ તો એના એ જ. આવી રીતે એ જ લાલશંકર માસ્તરના હાથ નીચે સાત ગુજરાતી પૂરી કરી જ્યારે મેં નિશાળ છોડી ત્યારે એ પ્રેમાળ શિક્ષકની આંખો આંસુથી ભોળાઈ ગઈ. એવા તો અમારાં પ્રેમબંધન હતાં.

પિતાજીની ઇચ્છા તો મને ખેડમાં જોડવાની હતી, પણ મારા બનેલી અમદાવાદમાં વકીલાત કરતા તેમને આ વાત ન રૂચી. તેઓએ પત્ર લખી મને અમદાવાદ બોલાવ્યો. ગામ છોડીને ભાગ્યે જ બહાર નિકળનાર મારા જેવા યુવાનને આ શહેરી જીવનની ધમાલે અને દોડધામે ધડીભર અકળાવી મૂક્યો. હું ભાગી જવા તૈયાર થયો, પણ બહેનનાં આંસુએ મને રોકી લીધો. મને પ્રોપ્રાયટરી હાઇસ્કૂલમાં આગળ અભ્યાસ કરવા માટે મારા બનેલીએ દાખલ કર્યો. પછી તો એ સુંદર માનચેસ્ટરના ધોતિયાં, કૂમના બ્રૂ,

સુંદર સર્જનો કાટ, જાત જાતની ટોપીઓ, હોટેલ અને સીનેમાએ માફ જીવન પલટી નાંખ્યું; પિતાશ્રી પૈસા મોકલતા. હું આગળ ને આગળ અભ્યાસ વધાવે જતો. વચમાં હું મારા વતનમાં એક વખત જઈ આવ્યો. મગનો અને છગનિયો, મારા ખીજા ગ્રામ્ય મિત્રો મને ખરેખર રોંચા જેવા અને અબુદ્ધ લાગ્યા.

ગામમાં ઊડતી ધૂળ અને રાત્રે લેવાતા રાસડામાં મને સંસ્કાર-વિહોણું જીવન દેખાયું. બધાય મને જોઈ ને શેહમાં દબાતા લાગ્યા. હું પણ શ્વાખમાં રહેતો. ગામના લોકો કહેતા કે 'રામશંકર તરવાડીનો ઇન્દુ તો સા'બ થઈ ગયો. માજો જેવો તોફાની હતો, તેવો જ હાંશિયાર થઈ ગયો.' આવું સાંભળી હું ગર્વ ધરાવતો. ગામમાં આવેલ તો મહિનો રહેવા, પણ હું અઠવાડિયામાં જ અમદાવાદ આવતો રહ્યો.

હવે હું ગામડાનો ઇન્દુ નથી રહ્યો. પણ 'I. R. Trivedi. B. A.' ની વટથી સહિ કરનાર ગવર્નમેન્ટ સેક્રેટરીયેટમાં એક હોદ્દાદાર છું અમારા પ્રદેશમાં જ એક ગામના રહેવાશી સોમેશ્વર ભટ્ટ અમદાવાદમાં વર્ષોથી ડોક્ટરી કરતા હતા. તેમની દીકરી સરયુ મેટ્રીક સુધી ગયેલ હતી. ભટ્ટજીને વતનમાં સરયુને યોગ્ય મુસ્તીઓ નહોતો મળતો, એટલે તેઓ મુંઝાતા હતા. તેમાં તેમણે જાણ્યું કે હું તેમના જ ઘોળનો છું, એટલે તેમણે મારા બનેલી દ્વારા મારા પિતાશ્રી વિગેરે ઉપર દબાણ કરી વાત ખીલે ખાંધી.

અમે લગ્ન કરવા અમારા પ્રદેશમાં ગયા. ધામધૂમથી લગ્ન થયાં.

લગ્નના ખીજે જ દિવસે હું તથા સરયુ ખુરસીઓ ઢાળી ફળિયામાં બેઠાં. ગામમાં અને તેમાં ય ખાસ કરીને સ્ત્રીવૃદ્ધમાં કાગારોળ મચી રહ્યો. મારા માતાપિતાને પણ બહુ દુઃખ થયું. તેમણે તો ધરરખ્ખુ ગૃહિણીના સ્વપ્નાં સેવેલ હતાં. તેને બદલે અમારું આ સુધરેલ જોડું તો તેમને નીચું જોવાવતું હતું.

ત્રીજે દિવસે હું, સરયુ, બહેન અને બનેલી અમદાવાદ બિપડ્યાં. ત્યાંથી હું સરયુને લઇને મુંબઈ ગયો.

આ વાતને પંદર વર્ષ વીતી ગયા છે. જમીન ખેડૂતો દ્વારા ખેડાય એવી બ્યવસ્થા કરેલ છે.

છેલ્લામાં છેલ્લી ઢળે મુંબઈમાં હું રહું છું. એક પુત્ર અને પુત્રીનું ઉછેરકાર્ય આપા દ્વારા થાય છે. સરયુ મહિલા મંડળો અને આઝાદ મેદાનના બાપણોમાંથી નવરી નથી રહેતી. મારે કમાણી ઠીક છે પણ મારી શારીરિક સ્થિતિ દિન પ્રતિદિન ધસાતી જાય છે. મારા બાલ-પણનાં જીવન સ્મરણો ધણીવાર યાદ આવે છે. તે વખતે મને પ્રશ્ન થાય છે કે 'મી. ઇન્દ્રવદન ત્રિવેદી સારા કે રામશંકર તરવાડીનો ઇન્દુ સારો ?'

આજે, મારી તબિયત જરા અસ્વસ્થ હતી, એટલે હું ઓફિસે નહોતો ગયો. પાંચ વાગે સરયુને તૈયાર થતી જોઈ મેં પૂછ્યું.

‘સરયુ ક્યાં જાય છે ?’

‘આજે તો મહિલા મંડળની મિટીંગમાં આવતા વર્ષ માટે મુખ્ય સવાલની ચર્ચા થવાની છે, એટલે હું ત્યાં જાઉં છું. ત્યાંથી આઝાદ મેદાનમાં મિટીંગ છે ત્યાં જવા માગું છું. બનતાં સુધી રાત્રે અગિયારેક વાગ્યા પછી આવી જઈશ. હું સરોજને ત્યાં જમી લઈશ. બુચી, બાબુ અને તમારા માટે તમે વેણીશંકરને જમવા ઇચ્છા હોય તે કહેજો એટલે કરી આપશે.’

‘પણ આજે મારી તબિયત ખરાબર નથી. તું ન જ તો કાંઈ હરકત છે ? લખીને મોકલી આપીશ તોપણ ચાલશે.’

‘અરે, એ તો કાંઈ ચાલે ? તમે તમારે સ્ક્રિપ્ટ રહેજો ને ? જરા માથું દુઃખે છે એમાં શું ?’ કહી સરયુને ટાઇમ થઈ જતો હોવાથી

ચાલી ગઈ. મારા માતૃશ્રી તો દેશમાં જ હતાં, મારા સ્વજનોમાં અત્યારે હું અને મારાં બાળકો હતાં. મને વિચારો આવ્યા.

મારા પિતાશ્રી ખેતરેથી આવતા ત્યારે બિના પાણીએ હાથપગ ઝારતી મારી માતા મારી સામે ખડી થઈ. માથું દુખતાં તો સૂંઠ અને તીખાં ધસવા લાગતી, પગનાં તળિયાં ધસવા લાગતી. એ આદર્શ ગૃહિણીના પુત્રની જ પત્નીમાં કેટલો ફેર? એ કરવામાં શું મારા માતૃશ્રીનું સ્ત્રીત્વ કાંઈ થોડુંજ ધવાઈ જતું? તેની સ્વતંત્રતામાં મારા પિતાશ્રી થોડો કાંઈ અંતરાય નાખતા? તો પણ એ હૃદયોમાં જ પ્રેમ ઝરતો. મારા પિતાશ્રી તો ઠીક, પણ પાડોશીનાં ઘેર કાંઈ માંદું પડે તો રાતની રાતો સુધી ઉઝગરા ખેંચનાર એ ગ્રામ્ય ગૌરીમાં કયાં સંસ્કારની ખોટ હતી? સરયુમાં કયા સંસ્કાર વધારે છે?

દશ્ય બદલાયું. મારી માતાની છબીને ઠેકાણે મારા કુમળાં બે બાળકો તેની પાછળ ધૂધવાટ કરતી નદીમાં શરીર ઝીકતો ઇન્દુ દેખાયો. મારા બાળકોનાં કામળ શરીરો પાછળ મને ભવિષ્યના માયકાંગલાં શરીરો દેખાયા. ઇન્દુનું ખડતલ શરીર મી. ઈન્દ્રવદન ત્રિવેદીના શરીર ઉપર અદ્વૈતસ્ય કરતું જણાયું.

મારે ખાતર નહિ, પણ મારાં બાળકો ને સરયુને ખાતર પણ મારે શું કરવું તેનો તત્કાળ વિચાર કરી નાખ્યો. સરયુ ઉપર મને ઘૂણાને બદલે સ્નેહ થયો. આમાં તેનો તો દોષ જ ન હતો. મારી ઇચ્છાઓને અનુરૂપ એણે એનું જીવન ઘડ્યું હતું. મારો દોષ છે. એનું પ્રાયશ્ચિત મારે જ કરવાનું છે.

પાછું દશ્ય બદલાયું.

ઇન્દુ અને બાળકોને ઠેકાણે:—જગનિયો, મગનો, લાલશંકર માસ્તર,

ધૂળી નિશાળ, ઘૂઘવાટા કરતી કંકાવટી નદી, પેલા પાણિયાઓ, રૂપાળી ચાંદનીમાં રાસડા લેતી ગ્રામ્ય ગૌરીઓ, પેલો વડલો, અને એડી દડે રમતું યુવાનમંડળ ! ઓહ...હો...હો ! એક પછી એક દશ્ય સિનેમાની સ્ક્રીન ઉપર ખડું થવા લાગ્યું. રોમરોમમાંથી વતનનાં ઝાડો અને પથ્થરોના સાદો સંભળાયા. અકળામણ, અકળામણ ! બ્યાપી રહી, પણ પણ વર્ષ જેવી થઈ પડી.

આંસુ લૂછી અકળામણ ટાળવા અગાસીમાં આવ્યો. દૂર દૂર નજર કરી. પણ ક્યાંય ખલ ખલખલ વહેતી કંકાવટી ન જોઈ. ક્યાંય ધૂળ ઊડાડતાં ગાડાઓ, અને કિચૂક કિચૂક કરતા લીલીછમ વાડીઓમાં ચાલતા કોસોના અવાજ ન સંભળાયા. ત્યાં તો બોં...બોં કરતી મોટરો, અને ખળ ખળ કરતી કંકાવટીને બદલે કોલાહલ કરતો માનવ સાગર ઊમટ્યો હતો. ત્યાં નહોતા રાસ લેતા સ્ત્રીવંદો કે ન હોતા દાંડિયારા રમતા ખેડૂતો ! ત્યાં તો શરીર ઉપર કૃત્રિમ સાજ સજી સીંગારો ફૂંકતા માનવ સળેખડા જેવા પુરુષો, અને છેલ્લામાં છેલ્લી ઢળે વસ્ત્રોમાં સજ્જ થઈ પુરૂષ મિત્રો સાથે સીનેમા અને નાટકોમાં જતાં સ્ત્રીવંદો હતાં.

બધું ય જોયું પણ શાંતિ ન મળી. વતનનો સાદ જૂમરાણ મચાવતો હતો. શરીર તપી આવ્યું. પંદર પંદર વર્ષથી વતનને છોડી શહેરી જીવન જીવતો હતો, છતાં એ પ્રેમ, એ મમતા, એ માયા તો પાછળની પાછળ ! ખરેખર, વતનપ્રેમ કાઈ અજબ ચીજ છે. તે તો દૂર દૂર દરિયાપાર પણ તમને આવી જ મીઠી અકળામણ કરાવશે. વતન માટે પ્રાણ અર્પનારને હું પાગલ માનતો, પણ હવે જ મને સમજાયું કે એ પ્રેમ કેટલો દુર્લભ છે. હું જઈ ને પથારીમાં પડ્યો. મને શ્રી. મેઘાણીનું કાવ્ય સૂચું.

અકોહો ! ક્યાં સુધી પાછળ અમારી આવતી'તી,
વતનની પ્રીતડી: મીઠે સ્વરે સમજવતી'તી;
અળામાં હાથ નાખી ગાલ રાતા ચૂમતી'તી,
'વળો પાછા !' વહીને વ્યથે વલવલતી જતી'તી.

ખીજે જ દિવસે મેં જે મહિનાની રજા માટે અરજી આપી.
સરયુનું દિલ જરા દુભાયું, છતાં મેં મારો નિશ્ચય ન ફેરવ્યો.

અઠવાડિયાં પછી હું મારા વતન તરફ ઉપડ્યો. મારા ગામથી
સ્ટેશન તો દૂર હતું, પણ જેવો હું સ્ટેશને ઊતર્યો કે તુરત જ મારા
માતૃશ્રીની સાથે એ જ પ્રેમઝરતા મુખડાવાળા વીસેક માણસો
મારી આસપાસ ફરી વળ્યા. ખુજરગ પ્રેમો પટેલ, જગનિયો,
મગતો અને મારી સાથે ખેલનાર અન્ય ગ્રામ્યમિત્રો ઓછા ઓછા
થવા લાગ્યા. મને અત્યારે તેમના તરફ ધૂણાને બદલે પ્રેમ હતો,
એટલે હું તેમની સાથે વાતે વળગ્યો. ગાડામાં બેઠા અને જ્યાં ગામના
સીમાડે પહોંચ્યા ત્યાં તો સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનું નાનકડું ટોળું અમને
સત્કારવા ઊભું હતું. મારા માતાપિતાની ગામમાં સુવાસ હતી, એટલે
બધા ય અમારા તરફ પણ ખૂબ પ્રેમ રાખતા હતા.

પરણ્યા પછી આજે પંદર વર્ષે મેં મારા નાનકડા ધરમાં પ્રવેશ
કર્યો. હૃદય ઠરીને હીમ થયું. સાંજે કંકાવટી ઉપર ફરવા ગયા.
ત્યાં જોયું તો, નદીના વહેન સુકાયાં લાગ્યાં. ગામમાં ફર્યો તો
પહેલાના જેવો કાલાહલ અને આનંદ ન દીઠો. બેચાર હોટેલો પણ
દેખાણી. મને દુઃખ થયું. શહેરનો થોડોક પવન આંહી પણ પહોંચ્યો
હતો. રાત્રે મને વતનની ચીસો સંભળાઈ. મને મૃગજળ પાછળ
ખાયકા ભરવાનું છોડી દઈ ખરાબે ચડતા વતનને ઊગારવાનો
નાદ લાગ્યો.

ખીજે દિવસે સવારમાં જીડી નદી ઉપર ગયો. નદીના નીર સુકા-

વાનું કારણ જડી આવ્યું. સીમમાં જવા માટે ભરવાડોએ અને ગામ લોકોએ મળી નદીમાં ધૂળનો એક કાચો પૂલ બાંધેલો હતો. ચોમાસામાં નદીનું વહેન ત્યાં અટકતું અને વહેન સાથે વહી જતી રેતી ત્યાં ભેગી થતી હતી. એટલે દિન પર દિન નદી પુરાતી જતી હતી. એ પૂલ મેં ખોદાવી નાખ્યો.

ધૂળી નિશાળમાં લાલશંકર માસ્તર તો અત્યારે ન હતા, છતાં જે માસ્તર હતા તે પણ સારા હતા. તેને પણ થોડીક સમરાવી. અમારા ગામની શૌર્યગાથા જેવા પાળિયાઓ ફરતી એક વંડી ચણાવી લીધી.

વડલો તો એનો એ જ હતો. બમણો ફાલ્યો હતો, પણ રમનાર ઓછા થયા હતા. આર્થિક સ્થિતિને અંગે ઘણા જીવાનો ખીચારા શહેરની મીલ જીનની કીટીમાં સળડતા હતા. આ બધાયનો પુનરુદ્ધાર કરવો જ જોઈએ. વતનના ખોળે ખેલવાનું સાર્યક હું નહિ કરું તો કાણ કરશે ?

એ સવાલે દિલમાં દિવો ટ્રગટાવ્યો. મેં મારી ખેતી સંભાળી. ભાંખતા ખેડૂતોને વગર બ્યાજે પૈસા ધીરવા માંડ્યા. બંધ પડેલા કાસો પાછા ચાલુ થયા. લીલીછમ વાડીઓ લહેરાવા લાગી. દૂધ ધીના અભાવે ચાએ હળી ગયેલા ખેડૂતોના ઘરે પાછી હાથણીઓ જેવી ભેંસો બંધાવા લાગી. મેં મારો આખો સમય મારા વતનની ઉન્નતિ પાછળ ખર્ચવા માંડ્યો. સવારમાં પાછા ‘ધમ વલોણા’ અને સાંતિઓના ખડખડાટ શરૂ થઈ ગયા. જે મહિનામાં તો ગામનો આખો ચહેરો ફરી ગયો.

આજે શરદ પૂર્ણિમાની રાત્રી હતી. હું મારી ચાકળા અને ચંદ્રવાએ મઢેલી ડેલીમાં બેસી મારી નોકરીનું રાજીનામું લખી રહ્યો હતો, એટલામાં તો :—

‘કાં ઈંદુ, ચાલ ને ડાંઠીઆરા તો શરૂ જ થઈ ગયા છે. શું ઝીંક લાગી છે ને ? ઓહ...હો મારા બાપ ! તેં તો ગામમાં નવું જીવન લાવી દીધું છે !’ કહેતા પ્રેમા કાકા દાખલ થયા. મેં કલમ ને કાગળ નીચે મૂક્યાં અને ઊઠ્યો. ડેલી બહાર નિકળ્યો ત્યાં તો,

‘સૈયર મોરી ગરબે રમવા આવો બે,
ચાંદલીયો ઉગ્યો રે સખા મારા ચોકમાં...’

સરયુને મીઠો હલકલર્યો સ્વર સંભળાયો. જરા ત્યાંથી દૂર ચાલ્યો ત્યાં તો,

તડ...તડ...તડ, ડાંડિયાના તાલ સાથેના સ્વર સંભળાયા -

શેરી વળાવી સળે કરું ઘેર આવો ને;
શેરડીએ પથરાવું પૂલ મારે ઘેર આવો ને...હાં...શેરી.

રુપેરી ચાંદનીમાં દેવના શીરસ્તા જેવા દીસતા એ બોળુડા આમ્મવાસીયો જાણે ગાંડા બન્યા હોય તેમ આનંદથી શરીરના વાંક વાળતા ફરી રહ્યા. હતા મારી આંખમાં હર્ષના અત્રુ આવી ગયાં.

એક વાગ્યે બધાં વિખરાયાં. ઘરે આવ્યો. સરયુને મેં કાલે મુંબઈ જવા માટે તૈયાર થવા કહ્યું, ત્યાં તે બોલી ઊઠી,

‘તમારે જવું હોય તો જાવ, મારે તો હવે ત્યાં નથી આવવું.’

‘પણ તારું મહિલા મંડળ, તારી રાહ નહિ જોતું હોય ?’

‘બહુ, તમે તો મસ્કરી જ કર્યા કરશો. મારે તો હવે અહીં બહુ સૈયરો થઈ ગઈ છે. સાચો પ્રેમ હવે જ હું સમજી શકી છું. તમે તો મને આ જીવનનો નાદ લગાડ્યો !’ કહી સરયુ બેંસને નીરણ કરવા ગઈ. એ રાત્રે જ મેં રાજનામું પૂરું કર્યું. જાણે કાંઈ મોટા બોલે ઓછો થયો હોય તેમ તે રાત્રે હાસ કરી નિરાંતે સૂતો.

ખીજે દિવસે ગામના બધા જ ખેડૂતોને ભેગા કર્યા. દરેકની પાસે વર્ષભર ચાલે તેટલા દાણા, વર્ષભર કપડાં ચાલે તેટલો કપાસ, નીરજી વગેરે સંધર્મા પછી જ ઉપજતી ખીજી વ્યવસ્થા કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી.

ગામમાં પૂર્વવત્ રેંટિયા ચાલુ થયા. મી. ઇન્દ્રવદન ત્રીવેદી ખી. એ ના બદલે ઇંદુ તરવાડી કહેવસાવવામાં મને વધારે અભિમાન લાગતું.

આજે બાળુના તોફાનની રાવ લાઇને જટાશંકર મહેતાજી પાછા મારી પાસે આવ્યા છે. દસ વર્ષની ઉંમરે પણ બાળુ પંદર વર્ષનો લાગે છે. ગમે તેવા પૂરમાં તે ખાબકતાં થડકતો નથી. બાળુ પણ એના વતનને યાદ કરે એવો નાદ એને લાગ્યો છે.

ખરેખર સર્જનહારે સૃષ્ટિ સરજીને તેમાં ત્રણે તત્ત્વો મીલાવી દીધાં છે; કુદરત, માનવતા અને પ્રભુતા એ ત્રણેનો સંયોગ એટલે જ સાચું જીવન ! એ કયા ખોળે પામશો ?

કુખાનો સંસાર

‘હયો મધ, લ્યો સોખું મ...અ....ધ !’

‘એ...મધવાળી આંહી આવજો.’

‘એ આવી બા. લ્યો મ...ધ સોખું મ...અ....ધ !’ની બૂમો પાડતી રતની વાધરણે સૂંડલો નીચે ઉતાર્યો. ઠીંકરાના એક પાટિયાનાં ગળે લૂગકું બાંધેલ હતું એ છોડ્યું. અંદર મધ ભર્યું હતું ને તેમાં મધપૂડાનું ખોખું તરતું હતું.

‘એલી, આ મધપૂડો સાથે રાખ્યો છે ?’ ઝમકુ શેઠાણીએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘હા, બા એ વના વસવાસ ન આવે ને ?’

‘હવે એ તો ઠીંક જૂંડી. આ...તો સૂકો મધપૂડો ગોતીને અંદર મૂક્યો છે. અમે તમારી કરામત કાંઈ નથી જાણતા ?’

‘બા, એ લો હું કહી છું કે અમ પર કાઢને વસવાસ નંધ, બાકી શેઠિયા લેજો ઉપર નીચે હારું લી રાખી વસમાં એણું વનસપતિયું બરે તો ય....હં...એ તો એમ જ હાલે બા.’

‘માણી બારે ડાયલી. હં, પણ શું બાવ રાખ્યો છે ?’

‘તણુ શેર.’

‘તણુ શે....ર !’ ઝમકુ શેઠાણી જરા લટકો કરતાં બોલ્યાં. સાધારણ બોલ ઉપરથી સમજી જનાર રતની વાધરણે આટલામાંથી પણ કાંઈક અર્થ કાઢી લીધો. એટલે તે બેદરકારી બતાવતા બોલી:

‘શેઠાણી બા ! એક જ બાવ. લેવું હોય તો લો નહિતર હું જ છ.’

‘હવે બેસને જૂંડી. મધ તો જણે સારું છે...પ....ણ....’

‘પ....ણ.....?’ રતનીએ સમજીખૂંટીને સામે પ્રશ્ન કર્યો.

‘તું એકલું મધ જ વેચી જણે છે કે બીજું કાંઈ...’ શેઠાણી આગળ જીભેથી ન બોલતાં આંખોથી વાત કરવા લાગ્યા. રતની એટલામાં બધું સમજી ગઈ.

‘એમાં મુંઝાવશો શીઠ ! બેન કાંઈ માંદા છે ?’

‘હા, બેનનો મંદવાડ મટાડીશ !’

‘તે મેં ત્યાં ના પાડી સે ?’

‘બસ ત્યારે.’ કહી ઝમકુ શેઠાણીએ અડધો શેર મધ તોળાવ્યું.

‘હં, બા, પ.....ણ....’

‘વળી શું છે ?’

‘આ ગામમાં જઈ સું તે કાંઈક લેતી જઈ.’

‘હા, હા; લે,’ કહીને ઝમકુ શેઠાણીએ તેમના પોલકાના ખિસ્સામાંથી બે રૂપિયા કાઢીને આપ્યા.

‘હં, પણ જોજો અમારી આખ...’

‘બા, એટલું તો અમે જાણીએ, હં, પણ બેન બણતાં બણતાં જ બીજા બણતરે...’

‘હવે રે’ ડાયલી...’ શેઠાણી કૃતિમ ગુસ્સો કરતાં બોલ્યા.

‘હ્યો, કાંઈ નહ બા.’ રતનીએ મધનો પાટિયો ઉપાડ્યો ને ‘હ્યો મ...અ...ધ, તાણું મ...અ....ધ’ સાદ મારતી ચાલી ગઈ.

‘એ હ્યો, પાંચહો સે.’ રતનીએ બીડી-પાનવાળા બલુભાઈની દુકાને જઈને કરંડી મૂકી.

‘બસ ! આજ કેમ આટલી જ રતની ?’

‘આજ જરા કામમાં હતી.’

‘હં, સમજ્યા. કાનીઓ તો નો’તો કનડતો ને ?’

‘ધણી છે. કનડે ય તે. એમાં તારે શું મારા ભાઈ.’

‘હેં રતની, કાનીઆને તું મોઢને આવી તે એનામાં શું ગુણ દેખ્યા’ તા ?’

‘એ તમે ન સમજો.’

‘ના ના, તો ય પણ...’ પાનવાળો લહેરે ચડ્યો. ત્યાં બેઠેલ બેચાર જુવાનીઓ પણ જરા ગેલમાં આવ્યા ને તેમાંથી એક બોલ્યો:

‘હેં બલુભાઈ, કાનીઓ તે કેવો છે ? આપણાથી તો કાંઈ...’

‘એ તમે તો બધા એ મરદ પાંહે અળસિયા...અળસિયા. આ રતની અમથી નો મોએ. હં ! હવે બલુભાઈ, તમારે જરૂરો આપવો હોય તો આપો નહિતર હું જ છ.’

‘હવે ધડીક રેને જૂંડી, આપું છું.’

‘ના ભાઈ, મારે કામ સે.’ કહી રતનીએ ચાલવા માંડ્યું.

‘લે—લે. આપું છું.’ કહી બહુભાઈ પાનવાળે સૂઝા આપ્યો. એક દોરાની હડી લેના ખાતે માંડીને આપી. પાન તો રતની સવારે જ પલાળવા લાઈ ગઈ હતી એટલે પાનવાળો બોલ્યો :

‘છે વાધરણુ પણ મરદ છે હં ! તેનું નામ લેવું ને નાગણુ છંછેડવી બેય બરાબર.’

‘એ...મ ?’

‘તારે શું ! એનો ધણી કાનીઓ તો દારૂડિયો ને જુગારી છે. આજ બધું રળીને ખવરાવે છે. પણ બેયમાં હેતપ્રીત ! વા ભાઈ વા !’ પાનવાળો બોલી ગયો.

‘રતન, એ...રતન !’ કૂખા પાસે ઊભી કાનીઓ સાદ માર્યો.

‘શું છે ? બોકાહા પાડસ તે !’ રતની રોટલો તાવડીમાં નાખીને બહાર આવી.

‘આ સે ને તે આ...આ...જ તો તમારે...લા...રે...’

‘રોયા આજે ય પીને આવ્યો સું ને ?’

‘ના...ના...ના...’

‘ની-ની ! તારી જીભ થોથરાય છે ને આ મોંમાંથી બોહસુટે સે એ હું નથી જોતી !’

‘તારા હ...મ...’

‘મારા હમ બોટા ખાધા ને ? હું મરી જઈશ તો...’

‘એય હવે રે ! તું શું કરવા મર ? માઈ રતન એમ...’

‘ હવે કુમારો આવ, હલો થઇ. બા’ર ઊભો ઊભો રાજસ તે. ’
કહી રતની એને કુમારો લઇ ગઇ.

‘ કાના, કાલ મારા હમ ખાધા’તા તો ય ચાજ પીધો ને ? ’
રતનીએ તેને નીચે બેસાડીને પ્રશ્ન કર્યો.

‘ પીઠા પાસેથી નીકળ્યો ને ન રેવાણું. ’

‘ મર મૂઝા. મારા હમથી એ... ’

‘ એ ન બોલ. રતની હવે જો હું પીવું તો તારો જોડો ને
મારું મોં, બસ ! ’ આવા તો ફેટલીએ વખત કાનીએ સમ ખાધેલા
અને લીધેલા પણ કાનાબાઇ તો એના એ જ રહેલા. રતની એ
જાણતી. બન્ને જુવાન હતા. કાનીએ પીએ ત્યારે જ રાંક બની
જતો. બાકી એ દુશ્મનની છાતી ફાડી નાખે તેવો બંકો જુવાન હતો.
રતની અને કાનીઆનું લગ્ન એ પ્રેમલગ્ન હતું. રતન કાનીઆને મોહીને
આવી હતી. આ વાત ગામના બધા જાણતા હતા. અને એ મોહ
કાનીઆની આટલી ઉકાંઠ છતાં રતનના દિલે કાયમ રહ્યો હતો. એમાં
વિશ્લેષ પાડવા આવનાર એક બે ઊજળિયાત યુવાનોને એણે એવો
બોધપાઠ આપેલો કે રતનીને તે દિ’થી ‘નબળું’ વરણું તો ઊજળિયાત
વર્ગે છલકાવ આપી દીધો. ને એ વધારે સલામતી બની ગઇ.

રતનીની જુવાનીનું રૂપ કાંઈ જેવું તેવું ન હતું. એટલે જ
હલકા વરણની મશ્કરી કરવાનો પોતાને પરવાનો છે સમજનાર ઊંચ
વરણના ઊંચ વરણાગીઆઓ આંખો નચવતા, પણ રતનીની કડકાઇ
એથી આગળ એમને વધવા ન દેતી.

રતનીનો સંબંધ ઘણા ખરા ઊંચ કુટુંબોની સ્ત્રીઓ સાથે હતો.
કેમ ? એ પ્રશ્ન ઘણાને ઊઠતો પણ ‘ જીએ મીડી છે-મળતાવડી છે
એટલે હોય, ’ એમ મનનું સમાધાન થઇ જતું. અરે, કરવું પડતું.

‘કાના, લે જીઠ હવે રોટલો થઇ જાયો સે. ખાઇ લે.’ રતનીને તાવડીમાં નાખેલ રોટલો સાંભર્યો. કાને જીઠીને હાથ ધોયા ને બન્ને જમવા બેઠા. જમીને કાને હાથ લૂછતો હતો ત્યાં દ્વારીએ ટીંગાડેલ રતનીનો કબજો પવનથી નીચે પડ્યો ને તેમાંથી બે રૂપિયા બહાર પાણી...ણી...ણી કરતા દડી પડ્યા,

‘આ...લે કર વાત. રતની, આજે તો મેં તારી પાંહેથી રૂપિયો માગવાનો જ વિસાર કરેલ.’

‘શું કરવા રોયા, કાળો અધરમ આ પેટ ભરવા કરવો પડે છે એ તને ખબર સે ?’

‘પણ આ ક્યાં...’

‘એક શેઠાણી...’

‘હં. હં. તું તો વૈદું કર, બીડી વાળ, પસી...પસી હું લે’ર ન કરું ?’ કાનીઆએ પત્ની પાસે લાડ કર્યો.

‘તું તો વૈદું કર’ આ શબ્દો રતનીના જીગર-પ્રણ પર લૂણ માફક પડ્યા. એ વૈદું એનાં જીગરમાં કેવી કાળી બળતરા જગાડતું એ કાનીઆ ક્યાંથી જાણે ? રતની ભલે વાધરણ હતી પણ કુદરતે તેને સ્ત્રીત્વ તો બક્ષ્યું જ હતું ને ?

‘હં. પણ તારે રૂપિયો શું કરવો સે ?’ રતની કાનીઆને આનંદમાં જોઇને મુખ પર આનંદ લાવતી બોલી.

‘અરે એક આપને તો પાંચ કરી લાવું.’

‘તે રોયા, તું જીગર પણ રમસ ! એ કાના, આ મારા સામું જો. તને કાંઇ શરમ નથી આવતી ? એ આ અત્યારે તો ઠીક સે પણ છોકરાસૈયા થશે તે દી’ તને વહમું લાગશે હં ! હવે હું જો તને વા’લી હું તો તું દરરોજ મિલમાં જતો જા. એક દી’ જા ને

એ દહાડા ન જા એ આં હુધી હાલશે ? અને...દાર તો પીવો જ, ખરું ને ?

‘ એ એ બધું હાસું. પણ જો હું તને વાલો હું તો મને અતારે એક રૂપિયો આપ. ’ કાનીઆનું ચિત્ત અત્યારે એની જુગારી ટાળકીમાં ભમતું હતું.

‘ જુગાર રમવા તો નહ...નહ...ને નહ. ’

‘ પણ નહ રમું. ’

ખા મારાં હ...’

‘ તું આગળ બોલ તો મને વાઢી ખા. ’ કાનીઆને રતનીના સમ ખાતાં મોત વહાલું લાગતું. એ હેતુપ્રીત સુંવાળો સમાજ નહિ સમજી શકે.

‘ કાના, નહ રમને ? ’

‘ ના. ’ રતનીને કાનાના આ જવાબમાં વિશ્વાસ ન હતો. પણ એ પ્રેમાળ પત્ની કાનાને નિરાશ કરવા તૈયાર ન હતી. તેને હૃદયે વિશ્વાસ હતો કે ઉતાવળે આંખા ન પાડે. પ્રેમથી તો દુનિયા જીતાય છે. કાનો કેમ નહિ જીતાય ? તેણે એક રૂપિયો કાનીઆને આપ્યો. કાને તેને બાથમાં ભીંસી પ્રેમની મહોર જેવું ચુંબન ચોડી બહાર નીકળી ગયો. રતની એ પ્રેમાળ ચુંબનના ઘેનથી બડીબર થંભી ગઈ અને પછી—

‘ રાસ રમંતા મારી નથડી ખોવાણી,

નાગર નંદજીના લાલ-કાના જડી હોય આલ

રાસ રમંતા મારી.....’

ગાતીગાતી કામે લાગી ગઈ.

અગન પછેડો

આકાશના આરા સાવ સાફ હતાં. ક્યાંય અમ્મોના દળ દેખાતા ન હતા. સંધ્યા સુંદરી તેના અવનવા સાળુ બદલાવતી આકર્ષિ રહી હતી. આકર્ષણ ગળજનું હતું. તેમાંય મારા માટે તો એ અમૃત સમ જણાતું હતું.

જીવન ધમસાણુથી આજે તો હું ખૂબ થાક્યો હતો. ઘેર ક્યાંય એન નહોતું પડતું. પિતાજી આજે આખા ઘર ઉપર ગુસ્સે થયા હતા. દુકાનની દાઝ આજે ઘેર ફેલાવતા દેખાતા હતા.

‘રજની તારે હવે વહેવાર બનવું જોઈએ.’

‘કેમ બાપુજી શું છે ?’

‘આજે દુકાને બેસી તેં કેવો દાણો વાટો વાળ્યો તે તું જાણે છે ?’

આ પ્રશ્નની અસંગતતા મને મૂંઝવી રહી. મેં દુકાને બેસી એવું કાંઈ ખાસ નહોતું કરેલ કે પિતાજીને ગુસ્સે થવું પડે.

‘હુકાને મેં શું ક્યું ? મને યાદ નથી !’

‘તારે યાદ શા માટે રાખવું પડે ? પેલા અભેસંગના ઘેર તે કટલા દાણા મોકલાવ્યા ?’

‘પાંચ મણ, કેમ તેનું શું છે ? પૈસા આપી દેશ.’

‘શું શું છે ! પૈસા કાણુ આપશે તારો ભા !’ બાપુએ ઉઘ્ર બની ઉદ્ગાર કાઢ્યા. તેમને વીસ વર્ષના ને બી. એ.નો અભ્યાસ કરતા પુત્રને તુચ્છકારતાં જરાય આંચકા ન લાગ્યો. મને લાગી આવ્યું પણ હું મૂળથી જ આમાન્યામાં રહેનાર હતો. અલબત્ત તે આમાન્યા ધણી વખત મને અકળાવી મૂકતી પણ તે વખતે ય મોદામાંથી શબ્દ નહોતો સરતો.

‘પણ બાપુ, અભેસંગ ઠાકોરના તો સારા મતાપ. તેના બાપુના કામદારથી જ આજે આપણે ઉજળા છીએ. એનું અન્ન હજી તમારા દાંતમાં ભર્યું છે. અને....અને બાપુ, બાપ, ખુદ આવેલ. શું કરગતા હતાં એહો...હો, અને તેના બાળકો કેવા ભૂખ્યા ટળવળતા હતા ! આતો અભેસંગના ઘેરથી હતા પણ આ સ્થિતિમાં જો કાંઈ બીજી બાઈને બાળકો આવ્યા હોત તો પણ હું તેને જરૂર દાણા આપત !’ મેં જરા ઉઘ્ર બની જવાબ આપ્યો.

‘એ સિદ્ધની પૂછડી ! એ દારૂડીયાની વળી દયા કેવી ? એ તો એજ લાગના હોય. એમની પાસે ખાવા ધાન ને પહેરવાં લૂગડાં નથી રહ્યાં એનું કારણ જાણે છે ?’

‘દારુ અને રંડીબાળ.’

‘અને...અને છતાંય તને દયા આવી ?’

‘હા એક તો કારણ એ કે એના છોકરાઓ ને બાપ દારૂથી દૂર છે-નિર્દોષ છે. એમને સમાજે તારાજ થતાં બચાવવા જોઈએ. બીજું

કારણ એ કે એની આ સ્થિતિનો જવાબદાર સમાજ છે. મોટા ભાગે તમે અને તમારા જેવા છે.’

‘હું...હું...! તું પુત્ર છું કે કોઈ કમ...’ બાપુ આગળ ન બોલ્યા. તેઓ ખમચાઈ ગયા. પણ મેં તો આગળ ઝીંક્યે રાખ્યું.

‘તમે આજે જમીનદાર છો એ જમીન કોની છે? તમે આજે હજારોની ભિથલપાથલ કરો છો એવી શ્રીમંતાઈ કોના પ્રતાપે આવી? જમીન મંડાવા આવનાર અભેસંગને તમેએ કોઈ વખત પણ પૂછેલ કે આ બધા પૈસાનું શું કરો છો? જમીન અને ધરાણું કેમ કાઢવાં માંડ્યાં છે?’

‘શા માટે પૂછું? પાવો પાવાના પાપે જાય છે. દિકરા હજી તું દુનિયાના રંગથી અજાણ છું. તારે હજી ધણું સમજવાનું બાકી છે. આ દૂધચોખા ને કૉલેજના ભણતરો કાંઈ રેઢા નથી પડ્યા. સાચુકલાઈ આદરી હોત તો તો ક્યાંય ઢેફા ભાંગતા હોત.’

બાપુની આ ફિલસુફી મને ગમી નહિ. પણ એ એક રીતે સાચીયે હતી. ‘પાવો પાવાના પાપે જાય’ એ કહેતી સમજવા જેવી તો ખરી જ.

જે માનવીઓ જન્મથી જ કંગાળ હોય છે, એમની કંગાલિયત તો સ્વાભાવિક ગણાય. પણ જે જન્મથી જ સાધનસંપન્ન અને શ્રીમંત હોય છે છતાં તેમના દુરાચારોના અંગે કંગાળ બની જાય છે તે તો કંગાલિયત વહોરે જ છે ને? હોવી અને વહોરવી બેમાં કેટલો ફેર છે?

અભેસંગના બાપુ ભાવુભાના અવસાન પછી મારા પિતાશ્રીએ તેમનું કામદારું છોડી દીધેલ. અભેસંગ ફક્કડ યુવાન હતા. તેમનું ચંદ્રમાં સરીખુંકુ રૂપાળું ગોરું મુખ અને સ્નાયુબદ્ધ અવયવો ગામનું આકર્ષણ હતા. તેમને બધા ‘કુમાર’ના સંબોધને બોલાવતા.

ભાવુભાના અવસાન કાળે તેઓ આ યુવાનના હાથમાં વીસ સાંતીની જમીન ને ચૌદેક હજારની રોકડ તથા ઝવેરાત મૂકી ગયેલા. ચંચળ લક્ષ્મી યુવાનના હાથે ચડી !

ટાંપી રહેલ માખીઓએ મધપુડો મધ ભરપૂર દેખ્યો. યુવાન ફરતું ખુશામતિયાઓનું ચક્કર રચાઇ ગયું. જલસા જામવા લાગ્યા. ‘ રંગ રે રંગ ’ કરતાં દારૂની પ્યાલીઓ પણ ઊડવા લાગી. ‘ બાપુ હજુર ’ એજ શબ્દો ને હજારોનાં આંધણ અભેસંગ મૂકવા લાગ્યા.

મોટા ભાગે દારૂ પાછળ વેશ્યા ઊભી જ હોય છે. ક્રૂરણ કે દારૂડીએ મર્યાદા છોડી હોય છે. એને ધરતી શરમાળ અવે સંયમશીલ પત્નીની રીઝાવટ રૂચતી નથી-એ એનાથી સંતોષાતો નથી. એને જોઇએ છે ઉધાડી, શીલરહીત મર્યાદાહીન મોજ ! એ બીજે ક્યાં મળે ?

રોકડ, જવાહીર ને જમીનને પગ ફૂટયા. બેકદર અભેસંગથી તેમને કંટાળો ઉપજ્યો. મારા બાપુએ તક સાધી; બીજા ગીધડાઓએ પણ ચાંચો તૈયાર કરી.

દશ વર્ષ પછી અભેસંગ ઠોલાઇ ગયા. ગીધડાઓની ચાંચોએ છેલ્લો માંસ લોચો [રહેવાનું મકાન] પણ ઉઠાવી લીધો. તે ઉપર આજે અમારી ત્રણ માળની હવેલી ઊભી છે.

ચંદ્રમા સરખા તેના મુખનું તેજ આજે ભૈરવનો ભરખ બની ગયું છે. તેની યુવાનીનું આજે અસ્તીત્વ જ નથી. પગ માંડતા ય તેના પગ ધ્રૂજે છે. છતાં દારૂનો દૈત્ય આજે ય તેને છોડતો નથી. તેને એક પ્યાલી સવારે ને એક પ્યાલી સાંજે દારૂની જોઇએ જ. મિત્રહીન, ત્યજાએલ માનવી માફક એક ગામડાંનાં ધરનાં ખૂણે એ એનું જીવન વિતાવે છે.

અને.....અને એક વખતની રાણી આજે પેલા ઉછૂંખલ કુમાર

માટે બીજા માગે છે. તેના પાપે આજ બીખારણ બની છે. એની આંખોમાં જે અફાટ દર્દ ઊભરાય છે તે મને તો થું પણ તમારા કાળમીઠ જેવા હૃદયને પણ પીગળાવી દે. કહત નથી પીગળાવતી ખેલા કામદારોને તે ગ્રામ વણિકોને !

મને પિતાજી સાથે વધારે ચર્ચામાં બિતરવું મુનાસબ ન લાગ્યું. આવું તો ઘણી વખત બન્યું. આ તો એક દારૂડીયા તાલુકદાર પર પિતાનો પંતે પડ્યો હતો પણ મારા બાપુના ચોપડે ને મારી જીવન કિતાબના પાને આથીએ વિશેષ કરણ કિસ્સાઓ ખેડૂતોના હતા એ હું ક્યાં વર્ણવવા બેસું ?

હું સાચું કહું છું કે પિતાનો આ બ્યવહાર મને વિહ્વળ બનાવતો હતો પણ મોટા શહેરની પેલી મોટી કોલેજ, ખાદીના પણ સુંદર શટ્ટા, મનોહર સોસાયટીઓ ને બીજા વિધવિધ ખર્ચો એ બધું પિતાના આ ચોપડાને જ આભારી હતું. એ છોડવા જોડલો હું સખળ નહોતો. મારી નિર્જાળતા નીચે સખળતા ઢંકાર્ષ ગઈ હતી. જેમ સખળ અને સુંદર અભેસંગની યુવાની દારૂ નીચે દટાર્ષ ગઈ હતી !

પિતા તો બખડતાજ રહ્યા ને તેમને છોડી હું બારીએ આવ્યો. સંધ્યા રાણીના આકર્ષક બાવો બાબ્યા ને હું ફરવા નીકળી પડ્યો.

મારી આજે વિષમ સ્થિતિ હતી. મને વિચારોએ ઘેરી લીધે હતો. હું આઘે ને આઘે ચાલ્યો જ જતો હતો. ત્યાં મને સાદ સંભળાયો.

‘ રજનીબાઈ, એ બા...ઈ....’

હું અટક્યો. વિચારો પણ થંબ્યા, પાછળ જોયું તો અમારી વાડીના સોડે બિબેલ એક યુવાન સાદ દેતો હતો. હું ત્યાં ગયો.

‘ બાઈ સા’બ ફાક દી’ તો વાડીએ આવતા હો. મોટા સે’રમાં તો ગજતાન હોય પણ આંઈ આવો તારે તો ઘડીક બેસવા આવતા હો.’

યુવાન આકર્ષક હતો. તેનું ખડતલ ને ધીંગુ શરીર તેની શારિ-
રીક શક્તિનું સીધું પ્રદર્શન હતું. તેના રતુંબડા મુખ ઉપર આછો
મલકાટ મનોહર લાગતો હતો.

મને પણ દિલ બહેલાવવાની જ જરૂર હતી. મેં યુવાન સાથે
હસીને વાતો કરવા માંડી. પછી એ મને વાડીમાં ઊગાડવામાં આવેલ
ફૂલછોડ, ફળઝાડ વગેરે બતાવવા લાગ્યો. તેની વાવવાની રીત,
વધારે પાક ઉતારવાના કીમિયા, સુંદર ફળો ઉતારવા માટે કેવા ખાતર
પાણી ને જમીન જોડએ તે સમજાવવા લાગ્યો. ખરેખર તે મને
ખૂબ નિષ્ણાત લાગ્યો. આટલી ઉંમરમાં એ કેવો પ્રવિણ બની
ગયો હતો ?

‘હેં, અરજણ તું બણ્યો હોત તો ?’

‘મારે બણવું જ ‘તું’ પાંસમી ગુજરાતી પસી મારા બાપા મને
શે’રમાં અંગ્રેજી બણવા મોકલવાના હતા પણ ત્યાં તો વરહ નબળા
આવવા લાગ્યા. વેપારીઓના સોપડે સડ્યા, પછી તો ડૂલવા જ
લાગ્યા. માંડ માંડ-પરાર વેલશી શેઠના ચોપડે સરભર કરાવ્યું ને એ
વરસથી આ તમારી વાડી લીધી છે.’

કેટલો સરસ યુવાન ! બુદ્ધિ પણ ક્યાં કમ હતી ! છતાં બણી
ન શક્યો. મારા ને મારા જેવા શિષ્ટ સમાજની નજરે બિચારો
ખેડૂત ને રોંચો જ રહ્યો. આવા કેટકેટલા તેજસ્વી યુવાનો આજે
આર્થિક અસમાનતાના વમળમાં અટવાઈ જીવનને બિચારું જ
રાખતા હશે ?

મારા મનમાંથી બાપુ, પેલીબાઇ, અભેસંગ, દારૂ બધું જ ધડીક
અદ્રશ્ય થઇ ગયું. હું આંખો મીચી બળબળ વહેતા ધોરિયા નજીકની
ધો ઉપર સૂતો. સૂતાં જ તંદ્રામાં પડી ગયો. એ તંદ્રામાંથી પડએ
ધોરિયાના વહેતા પાણીના બળબળ અવાજમાંથી જેમ કલ્પના

વિહારી કવિઓને કોઈ સંગીત સંભળાય છે તેમ મને ય એક સ્વર ધીમે ધીમે સંભળાવા લાગ્યો. ઘેરો બન્યો, ઓળખાયો. એ સ્વર હતો સવારે દાણા લેવા આવેલ દરબાર અભેસંગની બાઈનો—

‘જાંચેરો છે આજ, નીચે ધરતી ધણુધણે,
કાગા વીરા આજ, હૈયું દુઃખે કણુકણે.

એ....એ...રાણી પેટ અવતરી, રાજાણામાં વાસ....’

પણ...પણ...કિચૂડૂક...કિચૂડૂક કાસનો અવાજ સંભળાયો. હું તંદ્રામાંથી જાગી ગયો. ‘અરે, એ બાઈ આંહી ક્યાંથી?’ મને પ્રશ્ન થયો. પણ તુરત જ ભ્રમણા ભાંગી ગઈ. કારણ કે કાસ હાંકતા હાંકતા પેલો યુવાન જ લહેરથી દુહા લલકારતો દેખાયો. છતાં પેલી બાઈના દર્દસ્વરે મારા પર જે અસર મૂકી હતી તેનો આ તો ભ્રમજ હતો.

‘કાં ભાઈ, થડીક આરામ લેવો હતો ને?’ પેલા યુવાને મને નજીક જોઈ પ્રશ્ન કર્યો. મેં કાંઈ જવાબ ન દીધો. થાળે બેસી મોઢું તથા હાથપગ ઘોષ સીધો ચાલી જ નીકળ્યો.

વિસરાયેલ બાઈનું મુખ પાછું આંખ સામે તરવરવા લાગ્યું.

‘ઓહો...હો, કેટલું તેની આંખમાં દર્દ! મેં દાણા આપવામાં કાંઈ જ ખોટું નથી કર્યું! પિતાનો ઠપકો તો શું પણ થપ્પડે ય આ સુખી સ્મરણ પાસે જરાય દુઃખકર ન બને! મનને ખૂબ સાતા મળી.

ત્રીજા દિવસની સવાર હતી. દાતણ મોઢામાં લઈ હું મારો સામાન ગોતી ગોતીને એકઠો કરતો હતો. બપોરની દ્રેષનમાં જવાનું મેં નક્કી કર્યું હતું.

‘ બેટા રજની, દાતણ કાઢી લે. આ થઈ ગયો છે.’

બાએ અંદરથી સાદ કર્યો. હું બેગ બંધ કરી ઓટ દાતણ કાઢવા બેઠો હતો ત્યાં એક ગામડિયા જેવો માણસ જરા ગભરાયેલ સ્થિતિમાં ખડકી અંદર આવ્યો.

‘ શેઠ છે ?’ તેણે મને જોઈ પ્રશ્ન કર્યો.

‘ કાં શું કામ છે ?’ મને લાગ્યું કે કંઈક પૈસા જેસા લેવા આવ્યો હશે.

‘ પણ છે કે નહિ ?’

‘ છે, અંદર પૂજામાં બેઠા છે.’

‘ ઠીક’ કહી એ બેઠો ને બોલ્યો ‘માળે ભારે કરી !’

‘ શું ! કાણે ભારે કરી !’ મેં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કર્યો.

‘ અરે પેલા અભેસંગે.’ નામ સાંભળતાં જ મારી કુતૂહલ વૃત્તિએ વધારે જોર પકડ્યું.

‘ અભેસંગ ! અભેસંગે શું કયું ?’

‘ અરે, એ દારૂડીયાએ તો દાટ વાળ્યો.’

‘ પણ કાંઈ કહીશ કે નહિ ?’

‘ બાઈ, સળગી મરી. જગદમ્બાનો અવતાર ! પણ.....’

‘ હેં...હેં...!’ હું અદ્ભુત્યે જ આશ્ચર્યથી રાડ પાડી બીઠ્યો. રાડ સાંભળી બાપુ અંદરથી દોડી આવ્યા. તેમણે પણ વાત સાંભળી.

‘ નિર્દોષ બિચારી ! અરે, પ્રભુ... !’ સાચે સાચ બાપુએ દિલથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા. તેમને અભેસંગ તરફના તિરસ્કારના અંગેજ તેના કુટુંબ તરફ ધૃણા હતી. બાકી બાઈ માટે તો તેમને માન હતું.

‘ પણ આ બન્યું કેમ ?’

‘વાત એમ બની કે પાંચેક મણુ દાણા બાધ લઇ આવેલા. અભેસંગે એમાંથી એક મણુ ઉપાડ્યા ને વેચી આવ્યો. પૈસા હાથમાં પડતાં જ ખૂબ દારુ ઢીંચ્યો. રાત્રે બેકામ બની ઘેર આવ્યો. આવતાં જ તેણે બાધને પૂછ્યું.’

‘આ દાણા ક્યાંથી લાવી ?’

‘વેપારીને ત્યાંથી.’

‘પૈસા તો ન હતા. મફત આપ્યા ?’

‘એ તો ભરી દેશું એનું અત્યારે શું છે ?’

‘એ...મ, રાં...રાંડ વેશ્યા, હું તને ઓળખું છું. તને હવે હું નથી ગમતો ખરું ને ? પણ હું ગરાશીઓ...’

‘શુ...શું તમે શું કીધું ? હું વેશ્યા’ બાળના પંજમાં પ્રપડાએલ કાંઈ પંખીણી માફક બાધ ચીસ પાડી ઊઠી.

‘તું...તું સાડી સત્તર...’

‘ઓહ...ઓહ...હે પ્રભુ...’ બાધ હિંમત હારી ઢગલો થઇ પડી. દુનિયાના બધા ઝંઝાવતો સામે ટકી રહી હતી પણ આજે એના મર્મસ્થાન ઉપરનો ધા અસહ્ય થયો. અને...અને એ ત્રા મારનાર ખુદ ધણી હતો. જેના માટે એ મલાજો છોડી, માગવા નીકળતી. જેના પાપે એ રાણી મટી બીખારણ બની હતી.’

‘પછી...પછી...’

‘પછી શું એ તો ક્રોધનો માર્યો બહાર ચાલ્યો ગયો. બાધએ ઘર બંધ કર્યું. પાંચેક કલાક ને કપડાં બળવાની સખત ગંધ મને આવી. અમારા બંને ઘર વચ્ચે એક જ પછીત છે. એટલે બંને વચ્ચેનો ચણબણાટ મેં સાંભળેલ. મને શંકા ગઇ. હું ઊઠી તેના ઘરના બારણે આવ્યો. બારણું હતું. બંધ. વાસ વધતી ગઇ. કપડાંની

સાથે ચામડું બળવાની પણ વાસ આવવા લાગી. અંદરથી ધીમે ધીમે જિંહ...જિંહ સિવાય જરાય અવાજ નહોતો આવતો.’

‘એ રાજુબા, રાજુબા ઉઘાડો...’ મેં સાદ માર્યો. જવાબ કાંઈ ન મળ્યો. હું દોડ્યો, એક બે બીજા જણને બોલાવી લાવ્યો. બારણું ખેડવી અમે અંદર ધૂસ્યા. ‘ઓહ....શું શું ભયંકર...’ કહી પેલા માણસે આંખે હાથ દીધા.

‘બાપ ભડભડ બળતા હતા. દૂર જ એક દીકરી ને દીકરો સૂતાં હતાં. ભોળા બાળકો મા વિહોણા બનતા હતા. એ જ ફક્ત એ જ દુઃખ રાજુબાઈની આંખમાં દેખાતું હતું. બળતી બાપની નજર એ બાલુડાં ઉપર સ્થીર હતી. બાકી એ બહાદુર ગરાસણી જરાય દિલને ચોર્યા વગર અગન પછેડામાં ઢંકાઈ બેઠી હતી. અમે ચસકા કર્યા, માણસો ભેગા થઈ ગયા. બાપ પર ધૂળ નાખી નાખી હોલવી. એક જણ દોડ્યો. અભેસંગને પકડી લાવ્યો.

‘એ અભાગ્યા, જો...જો’ હું એટલું જ બોલી શક્યો. તેનો નશો ઊતરી ગયો હતો. માથે હાથ દઈ તે ઢગલો થઈ નીચે પડ્યો. ધમાધમમાં બાળકો જાગી ઊઠ્યાં. ને તે પછી ઓ ભાઈ, શું કહું ! અભેસંગ ઊઠ્યો, ગાંડા માફક કાંઈ ઝોડવાએલ હોય તેમ બાપને વળગી પડ્યો ‘રાજુ, મારી રા...જુ...મા...મા....રી...રા...’ નહિ નહિ, વધારે નહિ કહી શકું...’વાત અટકી પડી. પેલો માણસ ધુસકા ભરવા લાગ્યો. મારી આંખોમાં શ્રાવણ બાફરવાની હેલી ચડી.

‘તે હવે શું છે ?’ છેવટે બાપુએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘બાપણ તે વસ્ત્ર, છાણું ને લાકડાં જોશે ને ?’

તરતજ બાપુએ દશ દુરુપિયાની નોટ પેલાના હાથમાં મૂકીને તેઓ ઘરમાં ચાલ્યા ગયા. મને લાગ્યું કે એ રીઠું હૃદય પણ આઘાત પામ્યું છે ખરું !

હું રહી ન શક્યો. મેં તેની સાથે જવા માંડ્યું. એ જોઈ બા બોલ્યા ‘રજની, આજ તારે જવાતું છે. ન જમશ’

‘મારે નથી જવું !’ કહી હું પેલા માણસ સાથે ચાલી નીકળ્યો. પેલા માણસે ખાપણ, વસ્ત્ર વગેરે લઈ લીધું.

અમે પહોંચ્યા ત્યારે પોલીસ તપાસ થઈ ગઈ હતી. બાપુએ છેલ્લા ડચકે પણ મરતી વખતની જુબાનીમાં જણાવ્યું; ‘દીવી પર દીવો મુકી સૂઈ ગઈ. ઊંઘમાં દીવીને પગ અથડાયો. દીવો પડ્યો. સળગી ગઈ.’

અભેસંગ બન્ને બાળકોને છાતી સરસાં ચાંપી બેઠો હતો. તેની આંખમાં ન કહેવાય ન સહેવાય તેવી વેદના ભરી હતી. આંસુ એ વેદનાની આગમાં સૂકાઈ ગયાં હતાં.

‘અભુભા, રજનીભાઈ આવ્યા’ પેલાએ અભેસંગનું ધ્યાન મારા તરફ ખેંચ્યું.

‘આવો, બધા આવો...આ.... આ પાપી...’ તે ફાટી આંખે જોઈ રહ્યો પણ વધુ બોલ્યો નહિ.

અમે બધું તૈયાર કરી બાપુને સ્મશાન ઉપાડી. ચિતા ખડકી સુવાડી. અમીદાહ અભેસંગે જ આપ્યો. તે પછી...પછી એની કાયા સ્થીર ન રહી. એ નીચે આઘાટી પડ્યો. પોકે પોક મૂકી દિશાએને પણ રડાવવા લાગ્યો. એ રૂદન...! કલ્પી શકે છે કેટલું કરુણ કેટલું-ભેંકાર હશે ?

મેં તેને ઉઠાડ્યો. મારી પાસે લાવ્યો. જરા આશ્વાસન આપ્યું.

‘અભેસંગ, ભારે ખોટું થયું !’

સાંભળી તેણે કપાળે હાથ પછાડ્યા. ને બોલ્યો ‘કિસ્મત.’ મને તેનો ‘કિસ્મત’ શબ્દ સાંભળી એને સ્મશાનમાં પણ લાત મારવાતું દિલ થઈ આવ્યું.

હું ઘેર આવ્યો. બાપુ ઘેર જ હતા. તેઓ હજી મારી રાહ જોતા જમ્યા ન હતા.

‘ ચાલ રજની, જમી લઈએ. ’

‘ મારે નથી જમવું. ’ મને આજે અન્ન ગળે ભીતરે તેમ ન હતું.

‘ અરે એમ તે થાય. દુનિયા આખીનાં દુઃખ આપણે ક્યાં માથે લઈએ ? ’

‘ એ ખરું પણ મને બહુ દુઃખ થાય છે. પેલા પાંચ મણુ દાણાને બદલે પાંચ શેર જ આપ્યા હોત તો આમ બનત ? ’

‘ હશે થયું તે થયું. ચાલ. ’

‘ મારે જમવું તો નથી જ. ’ તે દિવસે બાપુ પણ ન જમ્યા. બીજે દિવસે જ હું ત્યાંથી નીકળી ગયો. ગાડીમાં પણ એક જ પ્રશ્ન અકળાવતો હતો કે ‘ દાણા આપ્યા તે મેં સારું કર્યું કે ખરાબ ? ’

બીજી રજઓમાં હું ઘેર આવ્યો. શહેરના તાજા રંગરાગની હજી મારામાં પૂરેપૂરી અસર હતી. હું બીજે દિવસે સવારમાં દાતણ લઈ બેઠો હતો. સામે જ એક ફેડથી વળી ગયેલ, વીસ દહાડાનું દાહું ચડેલ લઘર વધર લૂગડાંમાં વિંટળાઈ સૂકાયેલ બાવળના દૂંઠા જેવો માનવી હાથમાં ફૂંદાડો લઈ ‘ હીસો....હીસો ’ કરી લાકડા કાપતો હતો. સવારનો વખત છતાં પરસેવે રેબજેબ હતો.

‘ આયે ગજબ કરે છે હં, રમુ. ’ પડખે બેઠેલ બહેનને મેં કહ્યું.

‘ પણ ભાઈ, તમે એને ઓળખ્યોને ? ’

‘ ના. ’

‘ આ આપણા મકાન છે એ જમીનનો ધણી. વીસ સાંતીનો તો એ ગરાસીયો હતો પણ... ’

‘અભેસંગતો નહિ ?’ મેં વચમાંજ પ્રશ્ન કર્યો

‘એ જ.’

મને બધી વાત તાજી થઈ. હું તેની પાસે ગયો. મને જોતાં જ તે શરમાઈને ઊભો રહ્યો.

‘કાં અભુજા, હવે....’

‘ભાઈ, છોકરાં મોટાં કરૂં છું. દારુ હરામ કર્યો છે. પરસેવાનો રોટલો બહુ મીઠો લાગે છે. ફક્ત ઊંચું રહે છે એ...એ રાજી... તે ગળગળો થઈ ગયો. મેં તેને આશ્વાસન આપ્યું સાથે ખુશ ખબર પણ આપ્યા કે હવે આપણી સરકાર તરફથી દારુબંધી થવાની છે.’

‘એ...મ ! ભલું થશે ભાઈ, ભલું થશે. કંઈકના સંસાર સળગાવતો એ અગન પછેડો જશે તો.’ કહી તેણે પાછો કુહાડો લીધો ‘હું...હા...હું...હા...’ અવાજ સાથે લાકડાના ફાડા ફડોફડ બિડવા લાગ્યા. ‘અગન પછેડો...હા...હા. અગન પછેડો જ ને !’ હું બચડતો બચડતો દાતણ કાઢવા પાછો ઓટો બેઠો.

‘ રોયાના આવા ન્યા ! ’

‘ ઘોડી ભારે પાણીદાર ભાઈ !’ ભારે રખારી એના ખડતલ હાથે માંડ માંડ ઘોડીની લગામ પકડી શકતો હતો એ જોઈ પાસે બેસી ચા પીતો એક યુવાન બોલ્યો. ભારે આજે સવારે હટાણું કરવા માટે રામનગરમાં આવ્યો હતો. એ આવી રીતે ઘણી વખત આવતો અને આવતો ત્યારે સ્ટેશન પાસેની રામભરોંસે હોટલમાં બહાર બેસી ચા તથા ગાંઠિયાનો નારતો કરતો. પછી હટાણું કરી ચાલ્યો જતો.

‘ ભાઈ એના ત્રણહો રોકડા ગણી, ચાલ્યા સે. ચમ ન હોય. ’ ભારાએ સગવળ પોતાની એ પ્રિય ઘોડી સામે નજર કરતા જવાબ આપ્યો.

‘ પણ ત્રણસો કુરબાન છે. તારે આપવી હોય તો ચારસો રોકડા ગણી આપું. ’ ઘોડીના સોખીન યુવાને ભારા પાસે ખરા હૃદયથી માગણી મૂકી.

‘ભાઈ એતો મારું રતન સે. એને તો હુખડી ખવરાવી ખવરાવીને મોટી કરું સું. પેટની દીચરી જેવા એના જતન થાય સે. દીચરીના વેસાણુ કરવાનો અમારા વરણુમાં રિવાજ નહ !’ ભારે, ઘોડી તરફનો એનો પ્રેમ ખતાવતા મરમ વાણી વાપરી.

‘તારી વાત સાચી છે, પણ ભલા માણસ માથે દુષ્કાળ ઝડુમે છે એ જાણે છે ને !’

‘એ હું જાણું સું પણ અમારું થહે એ એનું થહે. એક રોટલો મળશે તેમાં તેનો ય કટંબના માણુહ જેટલો જ ભાગ રેશે.’

‘ભોં...ભોં...ભોં...’ મોટરનું હોર્ન બોલ્યું. ઘોડી ભડકી. ભારાના હાથમાંથી કપ પડી ગયો. તેણે લગામ મજબૂત પકડી પણ હોર્નનો અવાજ જેમ જેમ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ ઘોડી ચારે પગે થઈ ઝપટો કરવા લાગી. મોટર સામેથી જ આવતી હતી. ભારાએ એક હાથે લગામ પકડી બીજો હાથ ઊંચો કરી હોર્ન ન વગાડવા સૂચવ્યું. આ જોઈ ડ્રાઈવર અને અંદર બેઠેલ બધાને આ રોંચાની ગમ્મત કરવાનું સૂઝ્યું. ડ્રાઈવરે વધારે ને વધારે હોર્ન વગાડવા માંડ્યું. ઘોડી પણ વધારે મસ્તીએ ચડી.

‘એ ભાઈ ઘોડી ભડકે સે, બંધ કરો.’ એમ ભારાએ સાદ કર્યો પણ એનું કાણુ સાંભળે ? એથી તો અંદર બેઠેલ વધારે ખીલ્યા !

મોટર નજીક આવી. હવે તો ઘોડીએ આંધળુકીયા કર્યા. તેણે એક ઝપટ દીધી ને લગામ તૂટી. ઘોડી ભાગી. ભડકમાં ને ભડકમાં એ મોટર સાથે જ અફળાઈ. એક બાજુ મોટર પાછી પડી ગઈ, બીજી બાજુ ઘોડી ચક્કર ખાઈને નીચે ઢળી પડી. પડતા જ તેના પ્રાણુ ભીડી ગયા. ભારો દોડ્યો પણ નકામું હતું. તેનું રતન રોળાઈ ગયું હતું.

આ અકસ્માત જોઈ પોલીસ પણ આવી પહોંચી. માણસોનું ટોળું જમા થઈ ગયું. મોટર સરખી કરી, અંદર બેઠેલ પો. ઇન્સ્પેક્ટરનો પુત્ર અને તેનો મિત્ર પણ અણધાર્યા અકસ્માતથી બેભાન બની ગયા હતા. ડ્રાઈવરના માથામાં થયેલ ફટથી લોહી વહેતું હતું. મશ્કરી આમ મોંઘી બની ગઈ.

‘ભઈ ભા’બ પણ મેં તો રાડો પાડી, હાથ લાંબા કર્યા પણ હાંકનારે હાથે કરીને પોં...પોં...કર્યા ‘કયુ’.’

‘પણ સા’લા...’ કહીને ફોજદારે એક તમાચો ભારાને ચોડી દીધો.

ફોજદાર જેવા ચારને એક જ સપાટે ધરણી પર ઢાળી છે તેવા ભારે આ તમાચો સહી લીધો. ગામડાના એ ગમાર માનવીના દિલમાં પણ એક ભાન તો હતું જ કે આ તમાચો મારવાની આ બિચારાની ગુંજશ નથી પણ એના બે હાથની અડખે પડખે સહજાણું નની માફક સત્તાના સહસ્ત્ર હાથો ઊગેલા છે.

‘મોટરમાં કાણું હતું એ તને ભાન છે ?’ ફોજદારે પડખે પડેલ સોટીને હાથમાં લેતા પ્રશ્ન કર્યો.

‘ના સા’બ, પણ એમાં ગમે ઈ હોય. મેં ક્યાં ગનો કર્યો સે. મેં તો ધણી રાડો...’ ફ...ડ દબને ભારાને સોટી પડી.

‘રાડો...રાડો. એ આ શહેરમાં ન ચાલે. સા’લા, એમાં તારા કાકા ઇન્સ્પેક્ટરના દીકરા બેઠા હતા.’

પોલીસ ખાતાની જીભે સરસ્વતી વહેતી હોય છે. પણ મેલડી સ્વરૂપે ! તેમાંથી જે મેલા શબ્દોની સરવાણી વહે છે તેથી કોઈક જ અજાણ હશે.

‘સા’બ આતો ચોરી માથે શરજોરી જેવું થાય સે. મારી

ચારહો રૂપિયાની ઘોડી ફ....ટ દધને ફાટી પડી એનું તો કાઈ કાઈ
બોલતું જ નથી. તોય ઠીક. પણ મેં કેટલુંય કહ્યું તોય પોં...પોં...
બંધ ન કર્યું. એમાં કાનો વાંક ?

‘એ....ય વાંક વાળો, તારા કાફે ફેજદારી માંડી છે, મરી જઈશ !’

‘તારે ભાઈ સા’બ તમે કેા એમ.’

‘જો તારે તું ગામના કાછક વેપારીને લધને આવ, નહિતર
મરી જઈશ.’

ફેજદારે બારાને બચાવનો રસ્તો સૂઝાડ્યો !

બારાનું હટાણું તો ક્યાંય રહી ગયું. તેની રતન જેવી ઘોડી ફાટી
પડ્યાનો શોક તો ક્યાંય સૂકાઈ ગયો. તે ગામમાં ગયો ને તેના ગામ-
ડામાં અવારનવાર માંડ છાંડ કરવા આવતા એક વેપારીને ગળે પડી
ફેજદાર પાસે તેડી ગયો.

‘શું કેા છે ? બહો રૂપિયા !’

‘હા. નહિતર હેરાન હેરાન થઈ જઈશ.’

‘પણ મારે ક્યાંથી કાઢવા ?’

‘ગમે તેમ કર. અને.....અને.....પચાસ મારાથ ગણવાના.
આવી લપમાં તે કાણ પડે ?’ વાણીએ વહટી આઢરી.

‘એ ભાઈસા’બ બધાએ મને ચૂંથી ખાવો છે કે શું ? મારો
વાંક ગનો.....’

‘બારા, તારી પપૂડીનો અવાજ કાઈ નથી સાંભળવાનું ને નાહકનો
કોરડુંના ધક્કા ખાઈ ખાઈને ધસાઈ જઈશ. અને...અને પેલી જેલની
કાટડીમાં જવાનું પણ નક્કી જ બાણજે. એ મોટર તો ઇન્સ્પેક્ટર

સા’બના દીકરાની ! સરકારી અમલદાર કે’વાય, ચીરી નાખશે. આ તો ફોજદાર સા’બને તારી દયા આવે છે એટલે જો આટલું થાય તો સા’બને સમજવી દે.’

ભારે ધડીલર વિચારમાં પડી ગયો. તેને તેના ઠોર, ધર, ગામની સીમ એકદમ યાદ આવ્યા. તેને કારદ શું ? ત્યાં શું થાય ? એની કાંઈ ગમ નહતી. એના જીવનમાં એણે સીમમાં દુહા જ લલકાર્યા હતા. ઠોરોને પ્રેમ કર્યો હતો. માનવ જીવન જેવા પવિત્ર જીવન કેવા કાવાદાવાના કાદવમાં સળડતા હોય છે તેનો તેને સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હતો. તેની દુનિયા જ જુદી હતી.

‘હેઠ, તારે હાંઉ એમ જ સા’બ માનશે ?’

‘હારતો !’

‘પણ મારી ઘોડી ગમ ને ઉપરથી...’

‘ઘોડી ઘોડી જ મંડ્યો છું પણ હવે તો તું ય મરી જમ્મશ જો નહિ માને તો ?’

વાણિયે વાતને કસકસાવીને ખીન્ને કરી.

‘હી....ક.’ કહી ભારાએ કપાળે હાથ મૂક્યો.

(૫)

‘તે આ મારી ગંગી, ભૂરી, ને ચાંદરીને ક્યાં લઇને હાલ્યા ?’ વાલી રખારણે ભારાને હાથણી જેવી ત્રણ ભેંસોને શહેર તરફ હાંકી જતો જોઈ પ્રશ્ન કર્યો.

‘વેસવા.’

‘કાં.’

‘આ સરકારનું રાજ સે ને ! બધું ફારદું ને કાયદા પરમાણે થાય એમ હેઠે કીધું. અને ઘોડી ગધ તો ગધ પણ ફાજદાર સા’બે મને જલમાં મેકલવાનું ય કીધું.’

‘શું કરવા ?’

‘આ ઘોડી મોટર હારે ભટકાઈને તેમાં. એમાં મોટા સા’બના દીયરા બેઠા’તા.’

‘તે તમે તો પોં...પોં કરવાની ના પાડી’તી ને ?’

‘તોય વાંક મારો નિસર્યો...’

‘મારા રોયાના આવા ન્યા ! હશે, મારા છોકરાના દૂધના ટીપાય જૂંટવાય જાય છે, મારી રતન જેવી ઘોડી...’ કહી વાલીએ એક હાય નાખી. ભારો ભારે દિલે સા’બને રીઝવવા બેંસો શહેર તરફ હાંકી ગયો.

એકાવાળો

‘ અલ્યા ભીખો છે કે ધરમાં ? ’

‘ કાણ છે ધ... ’

‘ એ તો હું.....! ’

‘ કાણ મનહરબાઈ કે ? આવો આવો ! શું કાંઈ કામ છે ? ’

‘ હા ! કાલે તારો એકો કુડલા લઈ જવો છે બોલ શું બાકું લઈશ ? ’

‘ તમારું તે હવે કાંઈ વધારે લેવાશે ? જે લેવાતું હશે તે લઈશ ! બોલો કાલે ક્યારે જવું છે ? ’

‘ ના ના ! કાંઈક નક્કી કરીએ તો ઠીક ને ? સંબંધીમાં ઝાઝી ધાલમેલ નહિ સારી ! ’

‘ ત્યારે બીજાના તો ઠીક પણ તમારા બે રૂપિયા લઈશ. હવે છે કાંઈ ? ’

‘અરે ભલા માણસ તું એ ઓળખીતો સીપાઇ બે ધોકા વધારે મારે એવું કરે છે ને ! અહીંથી કુડલા પાંચ ગાઉ થાય છતાં બે રૂપિયા !’

‘ભાઈ ! હું ભીખો બારાડી હો ! બે રૂપિયા તો મારી ચોક્કીના જ બેસે પણ આ તો ઠીક ! નહિતર ખીજને તે વળી ત્રણથી ઓછું જ કાણુ કહે !’

‘એ તો ઠીક હવે ! રૂપિયો દોઢ આપીશ. આજે રાત્રે ટાઢા પહોરે જ અહીંથી ઉપડીશું ઠીક ને ?’

‘ના ભાઈ ! બેમાં એક પાઇ ઓછી લેવી હરામ છે ! નહિતર કહો તો મફત આવું !’

‘ઠીક હવે બે તો બે ! પણ આજે ચુકાય નહિ !’

‘અરે એ શું બોલ્યા ! કાલે રાત્રે અઢી વાગે ચાલીશું, એટલે સવારમાં ત્યાં !’

ભીખો અમારા ગામમાં બળદનો એકો હાંકતો. જાતે રમખૂત હોતો. સુદૃઢ શરીર અને ધીંગાણામાં પણ એકકો હતો. એટલે ગામમાંથી કોઈને રાતવરત કે જરજેખમ સહિત જવું હોય તો ભીખાનો જ એકો બાંધતા. જાતે ખાનદાન અને વખત આવે પોતાના નોકને ખાતર એકામાં બેઠેલ બાકુતો માટે માથું પણ આપી દે તેવો.

એક બૈરં તો મરી ગયેલ. બારેક માસ થયા બીજા બૈરા સાથે ધરધરણુ કરેલ. કુટુંબમાં તે તેની બૈરી અને આગલા ધરની એક દીકરી. એકો હાંકે અને એમાંથી જે કાંઈ આવે તેની રાખ ઘેંસ રાંધીને ખાય અને સંતોષથી રહે. દીકરી પણ હવે તો ઉમર લાયક થયેલ, તેના માટે મુરતીઓ ગોતવાની અને સગપણ તથા લગ્ન સાથે કરી નાખવાની ભીખાને ચટપટી લાગેલ, એટલે હમણા હમણા તેણે

એકાનું બાકું પણ વધારેલ; છતાં એકા તો તેનો જ લેવા માટે માણસો મરી પડતા. કારણ કે તેની મદદ અને આનંદનીના અંગે ચાર આના વધારે ઓછા આપવા કોઈને ખટકતા નહિ.

બરાબર બેના ટકારા થયા અને અમારા ગામની નાનકડીશી જ્ઞેષ્ઠના ચોકીદારે પોકારેલ ‘આલ બેલ’ (આલ વેલ—સખ સલામત) ની બાંગનો સૂર હજી હવામાં ગાજતો હતો ત્યાં તો—

‘એ મનહરભાઈ...જાગો સો કે ?’ કહેતો ભીખો એકા સાથે આવી પહોંચ્યો.

‘ભીખા બહુ વહેલો આવ્યો ?’

‘અરે ભાઈ ! એ તો એમ જ અવાય, હજી તમને તૈયાર થતાં જ અડધોક કલાક જશે. એટલે બરાબર અઢી વાગ્યે જ આપણે બિપડીશું.’

આવી તો ભીખાની નિયમીતતા હતી !

અડધી કલાકમાં તો અમે તૈયાર થઈ ગયા. જોખમમાં તો થોડાક ઘરાણા ગાંઠા અને રૂપિયા હતા. છતાં બીક ન હતી. કારણ કે ભીખો એટલામાં પંકાતો એટલે એના એકાનું જવલે જ કોઈ નામ લેતું. એટલા પૂરતી નિરાંત હતી.

પાંચ ગાઉ પણ એતો પાંચાળના !

આ બધું ભીખો જાણતો એટલે એણે તો એક કડિયાળી ડાંગ પણ સાથે લઈ લીધેલ હતી.

હંડા પહોરના દુહા લલકારતો લલકારતો ભીખો એકા હાંકે જાય છે. તેની ચપળ આંખો દૂર દૂરની ભૂમિની ખજાર પણ લેતી હોય છે. અમે તો અડધી બેઠે બેઠે એટલે એલે ચડી ગયા. બેયેક માઉને પાંચ કાપ્યો હશે ત્યાં ભેંસજળ પાસેના બેંડા ખાતરા નજીક અમે

પહેંચી ગયા. તેને વટાવતા પહેલાં બીખો પણ જાણે આગમ જાણતો હોય તેમ તેની ડાંગ સંભાળી, એકાને ખાતરામાં ઝીંક્યો.

‘અલ્યા કાણુ છે એ એકામાં ?’

‘કાં ભાઈ ! તારે શું કામ છે ? માટીમારનો દીકરો હો તો આગળ આવને ?’

‘એલ્યા બહુ પાણીયાળીનો થવાનું રહેવા દધને એકા ઊભો રાખ અને દૂર જઈ જોયા કર !’

કહીને બે બૂકાની આંધેલ જુવાનડાઓ હાથમાં કડિયાળી ડાંગો તોળીને આડા ઊભા રહ્યા, અમારી નિંદર પણ ઊડી ગઈ અને હવે શું થશે તે થરથર કાંપતા જોવા લાગ્યા.

‘અલ્યા તમે કાર્ધક અજ્ઞણ્યા દેખાવ છો. હું બીખો ભારાડી. મારા એકાનું નામ લેતાં પહેલાં તો માથા રંગાઈ જશે. તમારી લોંઠકાઈ બીજે હાંકજો નહિતર જોવા જેવી થશે હં....!’

પેલા બેઉ શેહ તો ખાઈ ગયા. પણ જુવાન હતા અને બીખાથી યાછા અજ્ઞણ્યા એટલે તેમણે કહ્યું :

‘ભાઈ અમારે તારું કામ નથી. તું તારે જોયા કરને, અમારે તો તારા એકા માયલું મધ ખંખેરવું છે. ધરાણા રૂપિયા કાઢી આપે એટલે અમે ચાલતા થઈએ !’

‘એલ્યા પણ એ તો મારા એકામાં બેઠા છે. મારા વિશ્વાસે બેઠા છે, એના ઉપર તમારી આંગળી મારો દેહ છે ત્યાં સુધી તો નહિ અડે ! માટે રસ્તે પડો, રસ્તે !’

જે વખતે આંખ આગળ આવું તોફાન અને જીવન મરણના સોદા થઈ રહ્યા હતા ત્યારે પણ બીખો બોલ્યો કે ‘મારા વિશ્વાસે

છે? ત્યારે મારા હૃદયના કાંઈ અગમ્ય બિંડાણમાંથી ધ્વની બીઠ્યો કે આ એકાવાળો આપણા સુધરેલ સમાજ કરતાં આદર્શમાં ચડે કે બીતરે?

જીવનની ટાપટીપ અને દંભી વાગ્જીજી સિવાય આપણામાં અત્યારે કયો આદર્શ રહ્યો છે ? ખરે....ખરે.

હું તો હજી વિચાર જ કરતો હતો ત્યાં તો ટપાટપી શરૂ થઈ ગઈ. મારા બાળકો પણ રડવા લાગ્યા. બીખો લાકડી ફેરવતો જાય, ‘મનહરભાઈ બીશોમાં હં....’ કહીને હિંમત દેતો જાય, અને ધા પ ધા ઝીલતો ને ઝીકતો જાય. જોતજોતામાં તો તેણે એકને ઢાળી દીધો એને પણ પાંચ છ ધા પડેલ. માથામાંથી લોહી વહીવટું હતું, હોળીના ઘેરેયા જેવો બીખો લોહી દેખીને ખરેખરો રંગમાં આવી ગયો તેની નસેનસમાં રાજપૂતાઈનું ગૌરવ ઝણેણી બિટ્યું. એક પડ્યો એટલે બીજામાંથી હિંમત ગઈ. તે નાઠો ! પણ નાઠતા નાઠતા બીખાં એક છાતીનો ધા કરતો ગયો. ઘડીક તો બીખાને તમ્મર આવી ગયો પણ પડતા પડતા શરીરનું સમતોલપણું સાચવી રાખ્યું, અં નાઠતાની પાછળ પડવા તૈયાર થયો. મેં તેને ઝાલી રાખ્યો. ભાગત પર ધા ન કરવા વિનવ્યો. બીખો રોકાણો તો ખરો પણ લોહ શાંત પડ્યું એટલે એ ઢગલો થઈ ને પડી ગયો.

અમે કુડલા જવાનું માંડી વાળી બીખાને એકામાં નાખી પાછા ઘર તરફ વળ્યા. શરૂમાં તો તપેલ લોહીથી દરદ ન દેખાયું. પ રસ્તાની ઠંડી હવાથી બીખાને કળ વળી અને દરદ પણ શરૂ થયું મેં કહ્યું :

‘બીખા આટલો બધો દાખડો શા માટે તેં કર્યો ! હજારો ધરાણું કેમ નથી હોતું છતાં તારા શરીરથી કાંઈ વધારે છે ?’

‘ભાઈ ? આપની ખાનદાની બદલ હું આભાર નાનું છું, પણ આમાં પૈસાનો સવાલ ક્યાં છે ? આ તો મારા વિશ્વાસે રહી

આપ આવો અને હું દૂર બિભો રહી આપને લૂંટાવા દઉં તો મારા જેવો પાપી વિશ્વાસઘાતી કાણ કહેવાય ? આ તો મારા નોકનો સવાલ હતો સમજ્યા ?

અત્યાર સુધી જગતમાં રહી મેં એવા સમાનો સંસર્ગ સેવેલ કે આ એક એકવાળાના શબ્દો સાંભળીને મને આશ્ચર્ય થયું. સહેજે જ મારા મોઢામાંથી નિકળી પડ્યું કે 'વાહ બીખા વાહ તારી ખાનદાની !'

ગામમાં આવીને એકાને સીધો દવાખાને લઇ ગયા. માથા તથા બીજે જ્યાં જ્યાં ફૂટ થયેલ ત્યાં પાટા પીંડી કરાવી.

પંદરક દહાડે ધા તો રૂઝાયો પણ છાતીનું દરદ એને ન મટ્યું.

'મનહરભાઈ તમે બહુ મહેનત લીધી, પણ મને હવે આ દેહનો ભરંસો નથી. છાતીમાં દરદ ખૂબ છે. હું ક્યારે મરીશ તે નક્કી ન કહેવાય. જીવનમાં હવે તો બીજી કંઈ ઇચ્છા નથી રહી, ફક્ત આ દીકરીને ઠેકાણું પડાય તો મને શાંતિ થાય !'

'મુરતીઆ તો ધણા ય છે બીખા ?'

'પણ મારે મુરતીઓ એવો જોષએ કે મારા એકાની આખર વધારે !'

'ઠીક હું પણ તપાસ કરાવીશ ! પણ બીખા તારો એકો હમણાં બંધ છે એટલે તારે પૈસાની તો જરૂર રહેતી હશે, થોડાક તો રૂપિયા લે ?'

'ના ભઈ ! હું કંઈ તમારી ખાતર નહોતો લડ્યો, એ તો મારા નોકને ખાતર ! તમે તો મારા વિશ્વા.....'

'હા.....હા તારા વિશ્વાસે જ અમે નિર્ભય હતા, પણ હું

તને એના બદલામાં નથી આપતો અત્યારે તારે બીક છે એટલે મારે જાણવું તો જોઈએ ને ?

‘ ના ભાઈ ! મારે તો આ દીકરી ઠેકાણે પડે એટલે ગંગ નાથા !
મેં તાણુ કરવી છોડી દીધી, અને એની દીકરીને ઠેકાણે પાડવા
માટે કાંઈક મહેનત કરવી એમ વિચારી ઘેર ગયો.

રોજ સાંજરે સ્ટેશન ઉપર ફરવા જવાની મારે ટેવ હતી. આજે
પણ ગયેલ. ત્યાં એક જુવાનને આંટા મારતો જોયો.

‘ અલ્યા જુવાન કેવા છો ? ’

‘ કેમ ભાઈ ! રજપૂત છીએ ? ’

‘ એ...મ ! આંહી કેને ત્યાં આવ્યા છો ? ’

‘ મારા ભાઈની આ સ્ટેશન ઉપર સાંધામાં દશક દહાડાથી બદલી
થઈ છે એટલે અમે આવ્યા છીએ. ’

‘ હી...ક. આ ગામમાં ય રજપૂતના ખોરડા છે. કાંઈને ઓળખો છો ? ’

‘ ના ભાઈ ! મારા ભાઈ ઓળખતા હોય તો ! હું તો નથી
ઓળખતો ! ’ એ તો ચાલ્યો ગયો પણ મને થયું કે જુવાન છે તો
લોંઠકો. જો આની સાથે કાંઈક ટોટા બાજી જાય તો બિચારા બીખાને
સદ્ગતી થાય અને મારા કર્તવ્ય પૂરતો મને પણ સંતોષ થાય.

રોજ સ્ટેશન ઉપર જવાનું એટલે જરા સાંધાવાળા સાથે ઓળ-
ખાણુ પણ થયેલ. એક દિવસ તેને બીખા પાસે તેડી લાવ્યો. તેઓ
નાતીલા નિકળ્યા. વાત ઓઠે વાત નિકળતા તેનો ભાઈ કુંવારો છે
એમ પણ જાણી લીધું.

‘ મનહરભાઈ ! ત્યારે એક વખત એ છોકરાને મહેરબાની કરીને
તેડાવોને. ભાઈ, આપ સુંવાળું માણસ બિઠી મારા જીવનમાં હમણા

હમણા બહુ રસ લઈ રહ્યા છો, એ ગણુનો બદલો હું હવે કેમ વાળી શકીશ ?’

આવો તો ભીખો નિખાલસ હતો.

અમારા ચાર ચાર જીવ બચાવ્યા એનું તો એને જાણે કાંઈ નહિ, અને હું જરા તેની પાસે આવું અને જીહું બેસું તેમાં ય તેને બિચારાને લાગ્યું કે મને તસ્દી પડતી હશે !

ભીખાની તબિયત બગડતી જતી હતી, એટલે મને પણ ચિંતા થયેલ કે બિચારો આશા ભર્યો જશે તો ?

ખીજે જ દિવસ એ છોકરાને હું ભીખાના ઘરે તેડતો લાવ્યો. એ અડીખમ જીવાનને જોઈ ભીખાને કાંઈક સંતોષ થયો. પણ મોઢું જોઈને ચાંદલો કરે એવો ભીખો ન હતો. એણે પૂછવા માંડ્યું.

‘કેમ કાંઈ કામ કરો છો ?’

‘ના’

‘ત્યારે મારો એકો હાંકશો ?’

‘હા શા માટે નહિ ? મારા ભાઈને પૂછી જોઈશ.’

‘પણ એકો હાંકવા બહુ કપરા હોય છે સમજ્યા ! વખત છે આપણા એકામાં બેઠેલ ઉતાડ્યો ઉપર હેર આવે તો શું કરો ?’

‘ખીજું શું ! નોકને ખાતર અને આપણા વિશ્વાસે બેઠેલ ભાકુ-તોને ખાતર વેતરાઈ જઈએ. ઓહ...હો જીવન કાંઈ નોકથી વધારે ?’

‘હા...શ !’

ભીખાના દિલમાં જાણે ટાઢો શેરડો પડ્યો પણ તેની સ્થિતિ ધાયલ માણસના બંધ છૂટી જાય અને જેવી થાય તેવી થઈ ગઈ. અત્યાર સુધી જેને ખાતર જીવન ટકાવેલ હતું તેનું નિરાકરણ થતાં એને

દરદ વધી પડ્યું. એલવાતા પહેલાં દિપક જેમ તેજ થાય તેમ તે ખાટલામાંથી બેઠો થઈ ગયો. અમે ગભરાયા.

‘મનહરભાઈ ! હવે તમે જાણો ને તમારું કામ જાણો, મને તમારે બદલો આપવો છે ને ? તો બદલામાં મારી દીકરીને ડેકાણે પાડશો એટલે ધણું મળ્યું સમજીશ. જો કે બદલો માગવાનો મને હઝ નથી કારણ કે તે વખતે તો મને મારા વિશ્વા...સે મારો... એ...કો કરેલ હ...!’ થયું ! બીખો છેલ્લા આંચકે તો પ્રભુના ધામમાં પહોંચી ગયો.

આ એકાવાળાના મરણ વખતના છેલ્લા શબ્દોનો પડઘો મારા હૃદયમાં ગુંજ્યા જ કરે છે કે ‘મારા વિશ્વાસે...મારા નોકને ખાતર...!’

વનુ કાકાનું કારજ

‘વનુ કાકા ગુજરી ગયા ! આપણે ક્યારે દીપુભાઈને મોઢે જમશું?’ ચોવીસે ગામના વણકર વાસમાં વા વેગે આ વાત પહોંચી. વાસોમાં કાંઈ સ્વજન ગુજરી ગયા જેવો શોકપ્રવર્તી રહ્યો. પુરુષ વર્ગ તો ઠીક પણ સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ આ ખબર સાંભરી દિલગીર થયાં. પુરુષો ભેગા મળી ખરખરે જવાનો વિચાર કરી રહ્યા હતા. ‘ભાઈ, દીપુભાઈ પણ છે તો ભલા, પણ એ તો નીવડયે વખાણુ, બાકી વનુ કાકા કાંઈ થવાના છે ?’

વનેચંદ શેઠ સૂતરની પેટીઓના સદ્દર વેપારી હતા. તેમનો આખો વેપાર વણકરો સાથે જ હતો. વણકરો પણ એક વખત શેઠની દુકાને ચડ્યા એટલે બીજે જામ જ નહિ. એટલી એમનામાં ધિરાગ સાંચવવાની કળા હતી. દિવસ આખો તેઓ વણકરો સાથે વેપાર કરતા, છતાં તેઓ ચુસ્ત વૈણુવ હતા. બપોરે અને સાંજે તેઓ

નાહીને જ ઘરમાં દાખલ થતા. અડખે પડખેના ચોવીસ ગામનાં વણકરોમાં તેમની એટલી સુવાસ હતી કે ગમે તેવા અંદર અંદરના કળ્યા તેઓ વનેચંદ શેઠ દ્વારાજ પતાવતા. તેમના 'વનુ કાકા' કહે એ એમને મન ન્યાય. કળ્યો કાર્ટે તો ભાગ્યે જ જાય.

એ વનેચંદ શેઠને દીપચંદ નામે એકજ દિકરો હતો. ગયા વર્ષે જ તે બી. એ. થયો હતો. બાપ કરતાં બેટા સવાયા. તેમ દીપચંદ પણ પૂરેપૂરો સંસ્કારી અને આધુનિક યુગનો યુવાન હતો. દુકાને વણકરો માલ લેવા આવે ત્યારે વનેચંદ શેઠ તેમને નિચે બેસારીને માલ આપતા. તે જોઈ ઘણી વખત દીપુ બાપને કહેતો: 'બાપુ, આતો ચોખા વેપારી છે. હમણાં તો તમારા ઉપદેશથી તેઓએ મુડદાલ માંસ પણ ખાવાનું છોડી દીધું છે. છતાં હજી આપ તેમનાથી છેટા કેમ રહેા છો ?'

'દીપુ, ગમે તેવા તોય તે ઢેડ ને ? આપણાથી કેમ અડાય ? અડીએ તો તો સમાજ ચૂંથી જ ખાય ને ?'

'બાપુ સમાજને બીજું કામ શું છે ? તેમને તો કાષ્ટકનું પાનિયું હાથ આવે એટલે બસ. બાકી છૂપી રીતે વણકરોથી પણ હલકા માનસના કહેવાતા સવર્ણનો ક્યાં તૂટો છે ?'

'એ બધું હું ક્યાં નથી સમજતો. આ તો કારણ વગર શાંત જીવનમાં દખલ શા માટે ઊભી કરવી એમ સમજી ચાલે છે, તેમ ચાલવા દઉં છું.'

'બાપુ, મને તો એ ગમતું નથી. જેના ઉપર આપણી રાજ છે, જેઓ આપણા હાથપગ જેવા છે, એવાને અજગા રાખી, જેનાથી આપણને જરા પણ લાભ નથી એવાઓને ખુશ રાખવા એ નર્મો દંભ છે.'

‘ બેટા મારી તો જીંદગી પૂરી થઈ છે. બહુ તો બે પાંચ વર્ષ હવે છું. હું તો મારો અંતકાળ નથી બગાડવા ઇચ્છતો. બાકી મારા ગયા પછી તું ગમે તે કરવા મુખત્યાર છું.’

બાપુની આ નિખાલસતા દીપુને મન આજ્ઞા રૂપ બની ગઈ. તેણે દિલથી કાંઈક નિશ્ચય કરી લીધો.

વનેચંદ શેઠની માફક સમાજમાં જુઠા દંભથી કાણુ અલિપ્ત હોય છે ? છતાં ‘ શાંત જીવનમાં કાણુ ડખલ કરે ? ’ એ એકજ પ્રશ્નથી સંતોષ લઈ ઘણા માણસ શાંત રહે છે. પણ આ સ્થિતિ યુવાન દીપુથી સહન ન થઈ. દીપુમાં નવ ભાવના હતી, આદર્શ હતો, તે વનેચંદ શેઠની પાંચક લાખની મિલકતનો એકનો એક વારસદાર હતો. તેણે સમાજમાં નવો ચિહ્નો પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

વનેચંદ શેઠને ગુજરી ગયાને આજે સાતમો દહાડો હતો. દીપુ બેચાર મિત્રો સહિત બેઠકમાં બેઠો હતો, ત્યાં જાતિના આગેવાનો આવ્યા. ઘડીક આડી અવળી વાતો કરીને છેવટે સોમચંદ શેઠ વાત મૂકી.

‘ દીપુ, ત્યારે આજે કાળોત્રિયો લખી નાખીશું ને ? ’

‘ કાકા, હજી મેં એ માટે કાંઈ વિચાર નથી કર્યો. ’

‘ એમાં વિચાર કરવાનું જ શું છે ? મોભા પ્રમાણે શેઠનું બારમું કર્યા વગર કાંઈ છૂટકો છે ? ’

‘ બારમું તો કરવું જ છે, પણ મારી ઇચ્છા બીજી રીતે કરવાની છે. ’

‘ બીજી રીતે એટલે ! ’ કસબચંદ આશ્ચર્યથી બોલી ઊઠ્યા.

‘ એટલે એમ કે અમારા સાચા સ્વજન જેવા, જેનાથી અમે

ઊજળા છીએ, જેના પ્રતાપે આ મિલકત મળી છે, તે મિલકતના સાચા ભાગીદાર જેવા વણકરોને મારે સૌથી પહેલાં નોતરવા જોઈએ. પછી જ્ઞાતિ માટે વિચાર કરવો યોગ્ય છે.’

‘શું...!’ બધાય એકી સાથે બોલી ઊઠ્યા. તેમને દીપુનું મગજ ફરી ગયેલું લાગ્યું.

‘તું તે કાંઈ ગાંડો થયો છું ભાઈ, એવા વૈષ્ણવની પાછળ ઢેડા જમાડવાના છે, અને તે ય જ્ઞાતિથી પહેલાં?’

‘કાકા, એ હોઈને તો અમે ઊજળા. આ સંપત્તિમાં તેમનો હિસ્સો છે.’

‘ભાઈ, પણ આંગણે તો જ્ઞાતિભાઈ જ શોભે. જ્ઞાતિની એંઠ તો ભાગ્યશાળીને ત્યાં જ પડે.’

‘એ બધું સાચું પણ પહેલાં તો જોણે અમને ભાગ્યશાળી બનાવ્યા છે, તેને જ મારે મારા દુઃખમાં ભાગ લેવા નોતરવા જોઈએ. નાતવરાના રિવાજ તો અમે જીવાનો તોડવા માંગીએ છીએ એટલે નાતવરાનો તો પ્રશ્ન જ નથી.’

દીપુનો શાન્ત પણ મક્કમ એકનો એક જવાબ સાંભળી બધા ય આગેવાનોના મોઢાં પડી ગયા. બધાય દીપુની ઉદ્ધતાઈને અપખોડવા લાગ્યા. ધણા વખતે આવું સદ્ધર મરણ થયું છતાં મોઢાં પણ ગળ્યા નહિ થાય એ જાણી ઉત્સાહિત થયેલાનો ઉત્સાહ એસરી ગયો.

પણ વાણિયાની જાત ડાહી એટલે વધારે હોહા ન કરતાં ‘આપુરી ગામને જાણ થશે એટલે દીપુને ચૂંટી ખાશે. આપણે ચૂપ રહો!’ સમજી શાંત રહ્યા.

બીજી તરફ વનુભાઈ શેઠ પાછળ બે ચોરાશી ન કરે તો શું એના પૈસામાં લાલખાઈ મૂકવાની છે! શું આવા શ્રીમંત મરણ પાછળ અહમદેવોની દાઢો ગળી નહિ થાય!

એમ બે ચોરાશીનો પાકો નિર્ણય કરી શિવા પંચોળી, કરુણા-શંકર શાસ્ત્રી વગેરે દીપુ પાસે જવા નીકળ્યા. કપાળે તાણેલા ત્રીપુંડો, મોટી ચોટલીઓ, ખભે નાખેલ અંતરવાસીયા ને એ બધાથી વધારે તરી આવતી એમની ફાંદો જ એમને કાંધ ધર્મસ્થંભો તરીકે ઓળખાવી દેતા હતા.

પોતાના બ્રહ્મતેજ પર તેમને પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. વેંત જેવડા દીપુને સમજાવવું તેમાં તે કંઈ મોટી વાત હતી એવો એમને એમની સમજણ પર વિશ્વાસ હતો.

દુકાને ગયા ત્યારે દીપુ ચોવીસે ગામના વણકરવાસો ઉપર પત્રો લખાવતો હતો.

‘જે થાવ દીપુભાઈની જે થાવ.’ કહેતા શિવા મહારાજ દુકાન ઉપર ચડ્યા. પાછળ બીજા બ્રહ્મદેવો પણ આવ્યા.

‘કેમ શિવા દાદા, કાંઈ દિવસ નહિ ને આજે કાંઈ આ ગરીબને યાદ કર્યો?’

‘તું ગરીબ ! બેટા, તારી સાલબી, તારા દૂધ ચોખા તો વનુભાઈ સાખૂત રાખતા ગયા છે. આ બ્રાહ્મણોના આશીર્વાદ છે કે એ સાલબી એ દૂધ ચોખા સદાય સાખૂત રહે.’ કહી શિવા મહારાજે કાંઈક મંત્ર ગણગણી આશીર્વાદ ઉચ્ચાર્યા.

‘હં, પણ મારું કાંઈ કામ છે દાદા ?’ દીપુએ પ્રશ્ન કર્યો. તેને આ લપ ટાળવાની તાલાવેલી થઈ.

‘કામ તો શું ! વનુભાઈ જેવાનું મરણ ઉજાણવું જોશે ને ?’

‘હા દાદા, એ તો ખરું જ ને !’

‘તો ષઢ્ઠી આ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું વચન રાખીશ ?’

‘ચોખ્ખ હશે તો મને કાંઈ હરકત નથી.’

‘તો આ ગામના બ્રાહ્મણો માટે બે ચોરશી ને તારી જાતિનું રિવાજ મુજબ જમણુ કરો બેટા !’

‘દાદા મારી જાતિની ચિંતા ન કરશો. અને હું આપણા ગામની જ નહિ પણ ફરતા ચોવીસ ગામની ચોરાસી કરવાનું વિચારી રહ્યો છું.’

‘એ...મ ! એહો...હો તો તો રંગ જ રહેને ભાઈ. ડકો જ લાગી જાયને.’ શિવા મહારાજ બોલી ઊઠ્યા, ત્યાં તો કરુણાશંકરે ગોદો મારી ધામેથી કહ્યું.

‘શિવા બાપા, હો, હો, હો, હો કર્યા જ કરશો કે કંઈ ફેડ પાડશો ! શેની ને કેની ચોરાસી એ કરવાનો છે એ તો પૂછો ?’

શિવા પંચોળી ઉત્સાહમાં મુખ્ય વાત જ વિસરી ગયેલા. તેમને કરુણાના શબ્દોએ ભાન કરાવ્યું.

‘હં, દીપુ, તારે એ માટે તૈયારી તો આજથી જ કરવી જોઈ ને ?’

‘દાદા, એમાં તમારે કંઈ જ કરવાનું નથી. તમારે તો જમવા આવનારાઓ ઉપર કૃપાદષ્ટિ જ રાખવાની છે.’

‘એટલે શું ? અમે નહિ ને બીજા કાંઈ જમવા આવવાના છે ?’

‘હા દાદા, તમે તો ખૂબ જમો છો. તમારે કાંઈ થોડી જ નવાઈ છે ! પણ અમારા ધંધાની સાચી મૂડી જેવા અમારા સ્વજન જેવા બિચારા હરિજન ભાઈઓ.....’

‘શિવ શિવ શિવ શિવ’ કરતા શિવા મહારાજ ઊભા થઈ ગયા ને બોલ્યા:

‘એલા દીપુ, અત્યાર સુધી તેં શું મારી સીતેર વરસના પવિત્ર બ્રાહ્મણની મસ્કરી માંડી હતી ?’

‘હાદા ગુસ્સે ન થાવ. મેં આપને તેડાવ્યા ન હતા, તેમ જ મારો મશ્કરીનો પણ ઉદ્દેશ ન હોય. આ દુનિયામાં તો આપ જાણો છો ને કે ‘તુંડે તુંડે મતિભિન્ના !’ એટલે હું મારી મતે દોડું છું. ખોટું લાગ્યું હોય તો માફ કરશો.’ કહી દીપુ પાછો તેના કામે વળગ્યો. બ્રાહ્મણો ધૂંવાફૂંવા થતા ને બડબડતા ચાલ્યાં ગયા. દીપુનું રૂંવાડું ન ફરક્યું. શિવા મહારાજને તેમની સમજાવવાની શક્તિ અને બ્રહ્મતેજ ઉપરથી વિશ્વાસ ઊઠી ગયો હોય તો ના નહિ !

ચોવીસે ગામના વણકરવાસો ઉપર પત્રો તૈયાર થયા. ઝોણામાં ઝોણા દોઢથી બે હજાર વણકરો આવશે એવી ગણતરી થઈ. તેમના માટે ઉતારાની સગવડ કરવા ગામની ખજાણાડનું આખું યોગાન રાખી લીધું.

અગીઆરમાંની સાંજે તો ગામમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં હરિજન હરિજન થઈ પડ્યું. ગામનો સનાતની વર્ગ ‘આખા ગામને અલડાવી મારું.’ કહી કહીને દીપુની ઉધાડે છોગ બદખોઈ કરવા લાગ્યો. દીપુએ એવી કાઠ વાત ઉપર લક્ષ ન આપવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. બધાય ખોલીને થાક્યા. બારસની સાંજે બધા હરિજનો ખજાણાડમાં ભેગા થયા. દીપુ પણ ત્યાં આવ્યો. હરિજનો તો દીપુને જોઈને અડધા અડધા થઈ ગયા. આવું કરનાર આજ સુધીમાં એક દીપુ જ હતો. બધા ય શાંત થયા એટલે દીપુ બોલ્યો :

‘ભાઈઓ તમે જ અમારા સાચા સ્વજન છો. તમારા પ્રતાપે જ આજે અમારી આ સ્થિતિ છે. મારા દુઃખમાં ભાગ લેવા મેં તમને નોતર્યા છે. મારા સહગત પિતાના નામે હું એક સંકલ્પ કરવા માગું છું. મારી ઇચ્છા તમારી પ્રાપ્તિ એક યોજના મૂકવાની છે. હવે

પછી આપણા ચોવીસ ગામ બહારના સૂતરનો વેપાર કરવાની મારી ઇચ્છા નથી, અને તે સાથે તમને બહારથી આણેલું સૂતર વણવા પણ નથી દેવું. આ વખે હું ખેડુઓ પાસેથી કાલા ખરીદી લેવાનો છું. રૂપિયા પચીસ હજાર ખચી એક ઉદ્યોગ મંદિર ખોલવાનો છું. કાલાઓ ગામમાં ફેલાઈને આવશે એટલે તેનો કપાસ લોહવાના કામથી તે પૂણીઓને કાંતવા સુધીનું કામ ઉદ્યોગ મંદિરમાં થશે. ત્રીશ નંબર સુધીનું સૂતર કાંતાય તેવી બધી યોજના મેં કરી છે. પછી તમારે એક જ કામ કરવાનું રહેશે અને તે તમારી વણકર કળા દેખાડવાનું. તમારી વણેલી ખાદી ઘેરઘેર પહોંચતી થાય, પહેરનારને એક વખત પહેર્યા પછી બીજું કાપડ પહેરવાની ઇચ્છા જ ન થાય તેવું સુંદર કામ કરી બતાવજો.

‘અરે, દીપુભાઈ, તમે જોજોને. આ તો અત્યાર સુધી વણવાને ખાતર વણાતું, પણ હવે તો તમારી ઓથ છે પછી શું?’

‘ઓથ તો શું, પણ હું તમને એટલું જ કહું છું કે અડધી રાત્રે પણ તમારા માટે મારી પેઢીની તિજોરીનાં દાર ઉઘાડાં રહેશે. મને તમારા ઉપર વિશ્વાસ છે.’

આખી યોજના વિચારાઈ રહી, એટલે વણકરોના આગેવાનો ઊભા થયા. તેઓએ રૂપિયા પાંચસો બધાયની વતી દીપુને પાધડીના આપવા માંડ્યા. દીપુએ તે સ્વીકારવા ના પાડી:

‘તમારા પાંચસોમાં હું સાડીચોવીશ હજાર ઉમેરું છું. એ રૂપિયામાંથી ચોવીસે વાસોમાં એક એક લાયઘેરી અને એક એક શાળા સ્થાપવી. કામ પૂરું થયે લાયઘેરીમાં બધાં ભેગા મળી સંપ કેળવે, અક્ષરજ્ઞાન મેળવી જગતના વર્તમાનથી જાત રહે, એમ ઇચ્છું છું.’

દીપુની યોજનાને અત્યારે પાંચમું વર્ષ ચાલે છે. આખા પ્રાંતમાં ઘેરઘેર અત્યારે 'વનેચંદ્ર સ્વદેશી ભંડાર'નું શુદ્ધ સ્વદેશી કાપડ વપરાય છે. રાજપુર ચોવીસીના ચોવીસે ગામેમાં ખેતી ઉપરાંત કાલા ફેલવા, રૂ લોઢવા, કપાસમાંથી પૂણીઓ કરવી, કાંતવું ને બીજા સ્વદેશી ગૃહઉદ્યોગથી અત્યારે કંગાલમાં કંગાલ પણ સુખે રોટલો રળી ખાય છે.

એક વખત જ્યાં બેકારીનો રાહુ તેતું વિકરાળ ડાચું ફાડીને જીમો હતો ત્યાં અત્યારે તાઝગી અને આનંદ છવાયેલાં છે. વતુ કાકાનું કારણ આમ આશીર્વાદ રૂપ બની ગયું.

ફટ છે ઈંમને !

‘ખટ !—ખટ !—ખટ !’ રેલવેના ડબ્બાના જાજર-
માંથી અવાજ આવ્યો. એ જાજરની પડખેનાં જ પાટિયાં
પર બેઠેલી બાપએ એ અવાજ સાંભળ્યો.

‘મોહના, એ તો રોયો જ્યો. નકળ બા’ર.’

બાપના એ શબ્દો જાજરમાં પહોંચતાં જ જાજરનું
બારણું ઊધડ્યું અને એક પુરુષ બહાર નીકળ્યો. બાપએ
તેની સામેનાં પાટિયાં ઉપર તેનું નાનું પોટકું મૂકીને
જગ્યા રાખી હતી ત્યાં પેલો પુરુષ બેઠો.

‘હેં મોહના ! તું તો રેલવેનો નોકર સું તો ય
તારે અમ હંતાઈ જવું પડ્યું ?’

‘પણી ! તું હમજે નઈ. આ ટકટ કલેટર ભારે
વહમો સે. જો પાહ વગર જોવે તો રેલવેના નોકરને
ય હેરાન કરી નાખે એવો સે.’

‘ઠીક ભાઈ, હવે તો બધા જમ ને ? હાં, મોહના, પછી એલા સવસીડાની બાલુડી તો જમને ?’ પભલીએ હવે વાતોની શરૂઆત કરી.

‘અરે ! હહરીની જમ તો જમ પણ સવસીડાને ને રધલીને બાપનો બાપ યાદ કરાવતી જમ.’

‘શું કે છ...લે, લે, સટ વાત કરને મૂઆ,’ પભી રંગમાં આવી બોલી બીડી.

‘તે જરા ધીરી ખમને ! તું તો મૂઝ ઉતાવળી ભારે !’

મોહનો ય જબરો ! પભલીને રંગનો ચટકો લગાડી થોડીક કલાવી.

‘મૂઆ, આમ તે હું કલાવતો હમશ ? નો કે તો કાંઈ નહ.’
પભલી લટકો કરી બારી તરફ જોઈ રહી.

‘લો, ખમને ચટકો ચડી જીયો ને શું ? એ પભલી, પણ આમ તો જો. પછી સવસીડો ને રધલી એવાં ચાટ પડી જ્યાં કે ન પૂસ વાત.’

પભલીએ તરત બારીમાંથી ડોકું અંદર લીધું ને બોલી—

‘હું મરું. હાસું કે છ ?’

‘તારા હમ.’

‘એ તારે હવે ભહી મરને ! વાતમાં ગળચાં હુધી બેળબ્યા કરીશ ?’

‘કહિં. જરા ધીરી ખમ. અથરી મથા. આ જરા બીડીને ટેસ બેસ લઉં ને પછી હંધું કહિં’ કહી મોહને કબજાના ખિસ્સામાંથી બીડી કહીને સળગાવી.

‘મૂઆ મોહના, તું ય તે જબરો સો હાં, હવે ચાં હુધી બીડી ચુપસા કરીસ ?’ કહીને હસતાં હસતાં પભલીએ બીડી ખેંચી બારી વાટે બહાર ફેંકી દીધી.

‘ ચારનાં કંઈ સી કે કે ’ તે માનતો નથી !’

‘ લે લે, તું ય તે મૂઢ યાં ઝોસી સો ? જાણે ધરના ભાયડા પર રો....’

‘ એ ! રે ’ હવે....આગળ બોલ તો તને માતાના હમ.’

‘ કાં ? ’ કહી મોહને હસી ખોંખારો ખાધો અને વાત શરૂ કરી.

‘ પછી, જીનમાં ચરખામાં રૂ પૂરતાં પૂરતાં જ રઘલીએ સવસીડાને ભૂરકી નાખેલી હોં. આખી સજન એક બીજાને મેળ જામતો રયો. પછી સજન પૂરી થઈ. સવસીડો ને રઘલી છૂટાં પડ્યાં. પણ સવસીડો અમ રહ હશે ? એક દિવસ રઘલીને ઘેર જ્યો પ્રણુ રઘલાએ સોખું સટ હંભળાવ્યું : ‘ રોયા, આંઈ નો આવતો. તને કો’ક દેખે તો મારે બીજું ધર કરવામાં વધન આવે.’

‘ હં-હં-પસી ? ’ પછલીએ પોતાનાં પોલકાંના ખિસ્સામાંથી સોપારીનો એક ટુકડો કાઢી મોઢામાં મૂક્યો ને બીજો મોહનાને આપતાં ખોંખારો ખાધો.

‘ રઘલી આમ તો છાંડેલી હતી જ. બીજા ધર માટે એનાં માઆપ વહટી કરતાં’તાં પણ મેળ નો’તો ખાતો. એટલે સવસીડાને થ્યું કે લાવને હું જ વાત મૂકું. એણે રઘલીને ક્યું : ‘ તારે એમ કરને રઘલી ! માંરે ને તારે દલ આમે ય મળ્યું સે તો મારા ધરે જ બેકું લખને આવને ! હું બિતરાવી લખશ.’

‘ લે રાખ મૂઆ ! બાલુડી તો હજી વાધણુ જેવી બેઠી સે ને શરમાતો નથી ?’

‘ પણ ધને રજા આપું.’

‘ પણ ધને સોકરો સેને ?’

‘ આપણે ધને મોટો કરહું.’

‘ના બાપ, માથી બાળક વસોડાવાનું પાપ મારે નથી લેવું.’

‘ખરી ! મોહના, રધલીને હું ધનવાદ દઉં.’

‘ના, એ તો પરમેશ્વર હાંબળે સે. મારે ય કેવું પડસે કે રધ-લીએ એ રોવાને બરાબર કીધું.’

‘હાં, પછી ?’

‘પછી હું ? પછી સવસીડાએ કીધું કે એના સોકરાને એને આલી દધ્યા.’

‘તો ઠીક, મને ય તું બહિં વાલો સું.’ એમ રધલીએ કયું ને આમ નક્કી થયું. સવસીડાએ રધલીના માબાપ પાંહેં વાક મૂકી. બાલુડીને સેડો ફાડી દેવા નાતને કીધું.’

‘હા...’ વાતનો રંગ જામતો જોઈ પલલીએ ટહુકા કર્યો.

‘પસી નાતે બાલુડીને, સવસીડાને ને રધલીને, હોને બોલાવાં. સવસીડાને ને રધલીને પૂસી લીધા પસી નાતે બાલુડીને કીધું :—

‘બાલુ, બોલ હવે તું હું કેસ ?’

‘મારે કાંઈ નથી કે’વાનું. ખસી મારગ આપીસ. એ જંદગીમાં હવે રહ નહીં.’

‘પણુ છોકરો ય હારે લઈ જજે’ સવસીડે કયું.

‘કપૂલ સે !’ એટલું બોલી બાલુડી મરક મરક હહી. ને બોલી, ‘એ....ને તું તારે હપ્પા થા.’

‘ને પબી, એ વખતે રાંડ બાલુડી સું દીપે ? સું દીપે ? વાત નો પૂછ. રાંડે કાનમાં કેકરવા, બૂટે ઠોળિયાં, વાળિયું, વેઢસા, નાકમાં ચૂંક, ગળામાં હાંહડી, હાથમાં મઢેલી સુડલિયું, પગમાં કડલાં ને ઉપર સડા. રાંડ બધું પે’રીને આવી’તી. આનું કારણ તો પછી હમજાયું.’

‘સું ?’

‘ધીરી ખમ, કઈ સું’ કહી માછી મોહને બીડી કાઢીને સળગાવી.
‘રાયો રહ આવે સે તાં જ વાત અધૂરી મૂકે સે.’ પબલીએ
લાડ કરતાં કહ્યું.

‘તે હું તારા રહ હાર મારે ટેશ નો કરવો ?’
મોહને સામે ચોડ્યું.

‘એ તને ચીયો લખ ના પાડે સે ? પણ હવે ચાં હુધી ?’
‘લે તારે...’ કહી મોહને જલ્લો મોટા દમ જેઝી, બીડી
ફેંકી દીધી.

‘પસી તો સે ને પબલી, સવસીડે નાતને કીધું કે બાલુડીને હું
છેડો ફાડી આણું સું તો મારાં ધરાણાં અલાવી દો.’

‘તે એ તો આલસે જ ને ?’ નાતપટેલે કીધું.

‘એ ના, ના, અરજણુ ભા, એક વાળીએ ય આમાંથી નછ
મળે’ બાલુડીએ મોટે હાદે કીધું.

‘અમ ?’

‘હ તો આ સોકરા હાડું સે. ભા, હજી એને મોટા કરવો સે.’

‘તે એમાં સવસીડાને સું ? તું તારે મોટા કરજે ને ? નહિ તો
આંગળીએ લખ ઠામ બેસજે.’

‘મારે હમણાં ઠામ બેહવું નથી. અને એમ અમ બોલો સો
ભા, કે સવસીડાને હું ?’

‘તે સું જૂહું કઈ સી ? સવસીડાને સું ?’

‘બાપા, ગાને વફરાવી સે તારે કઈ સું કે હ રાયો મને રાતે
હજે નિંદરે ય નો કરવા દેતો. હ વખતે તો એને હું ગળી મધ જેવી
લાગતી’તી ને હવે આ સોકરો યો તારે...’

‘એ રાખ બોન ! રાખ’ અરજણ પટેલે બાલુડીને વારી.

‘તે બાલુડી હાસું કે’તી’તી. મારા રોયા મરદો તો ગરજ વીતી એટલે વેદો વેરી એવું કરનાર. છતો ઇ જ લાગના’ કહી પબલીએ પાછી સોપારીની કટકીઓ કાઢી અને મોહનાને આપી, પોતે ખાધી.

‘પબલી, તું હોપારી આપસ ને મને બીડીનો ટેસ હાંભરે સે.’

‘લે મૂંઝા, ઇમ કે’ ને તારે. હવે નો આપું. હં. પસી ?’

‘પસી હું ? બાલુડીની વાત ઉપર હંધા વસાર કરવા મંઈડાં.’

‘અને છોકરાને સવસીડો રાખે તો ?’ નાતે બાલુને પૂર્યું.

‘તો હું વસાર કરું. પણ તમે સવસીડાને પૂસો તો ખરા ?’

‘બોલ સવસીડા, તું સું કેછ ? નાતે પૂર્યું.

‘નાત માખાપ સે. પણ સોકરાને એની માથી હું વસોડાવીસ નંઈ.’

‘તો ધરમપુંસડી ! ધરાણાય નંઈ મળે, અને બાલુડી તું આજથી સુટી સો’ એટલું કહી નાત ઊઠી. એ વખતે સવસીડા ને રધલીનાં મોં ! વા ! ભઈ ! વા ! હું વાત કઈ ? સવસીડાના દસ વીહું જેટલા રૂપિયા પામવાના ને રધલીનાં ધરેણું પે’રવાના કોડ બાલુડીએ રાંડે લાંગી નાખ્યા. હું ચાટ પડ્યાં સે, પબી ! વાત મૂક ઇ તો !’

‘પણ રાંડ બાલુડીએ આ તો નવો જ રહતો...’

પૂ...પૂ...પૂ...પ...પ...પ...પૂ !

‘પબલી, નીંગાળા આપવું,’ મોહનો બ્હીસલ સાંભળી બોલ્યો.

‘છુક-છુક-છુક...છુક !’ કરતી ગાડી નીંગાળા સ્ટેશને અટકી.

[૨]

‘ચા !... બામણીયા ચા...આ...આ...’

‘એ બે કાપ સા લાવ’ મોહને ઓડર કર્યો.

‘ એલા એક કપ લે. અડધો અડધો પીસું. ’

‘ હવે લેને ભૂંડી ! લાખ મળ્યા નહીં ને લખેસરી થયા નહીં ’

‘ ઠીક તારે તારું દલ કાંઈ બંગાય ? ’ કહી પભલીએ કપ લીધો.

બન્નેએ ચા પીને કપ પાછા આપ્યા. પભલીએ સોપારીના ટુકડા કાઢ્યા અને મોહને બીડી સળગાવી. ગાડી પાણુ ‘પુઉ...ઉ...ભફ પુઉ...ઉ...ભફ’ કરતી ઊપડી અને મોહને પાછી વાત ઉપાડી :

‘ પભલી, કાનીઓ તો વાતવાતમાં બિડી જ્યો હં ? ’

‘ નસીબ ! હું વાત કઈ મોહના ? રાતે તો રાયો તાજેમાજે થઈને જ્યો’તો. સી ખખર અંજનમાં રહતામાં હું થ્યું તે ટેહન ઉપર જેવું અંજન ઊભું રયું કે કાલહા પૂરવાના પાવડા હોતો નીસે દડી જ્યો. ’

‘ તે તુંને ચારે ખખર પડી ? ’

‘ અરે ! મને તો બઉ મોડી ખખર પડી ? ’ .હું તો જઈ’તી ડીપોટીનાં વાહણુ ઊટકવા. તાં તો ઢેઠા કાનાને ચોરડીએ નાખી જયેલા. હું મૂઝ આવીને જોઉં...મોહના ! એ વાત નો હંભારવી જ હારી સે. હું કઈ ? કાનીઓએ રાત ને દી’ રેલ્વે પાછળ કાયા ધહી નાખી ને ઇનું કામ કરતાં જ હરગે જ્યો તો ય ઇની કાયા અંતે ઢેઠ પાહેં જ ઢહડાવી. એલા ભીમલાએ, વાલીઓએ, પભલાએ ને મોતીઓએ અસ્મીય સાખને ઘણું કીધું કે ‘ સાખ, ઢેઠ પાહે કાયા નો ઢહડાવો ’ પણ રોગો અસ્મીય એકનો એ નો થ્યો. નખોદ જાહે હું તો કઈ સું એનું ! મોહના ! તું માણુહ હો તો રેલ્વેમાં તો નોકરી નો જ કરજો. ’

‘ પભી, તારી બજાર તને ઇમિ બોલાવે સે ઇ હાસું સે, પણ તને ખખર સે ? રેલ્વે કે મિલ, જીન કે મોટા હેઠની પેઢી-અરે !

ઝોલા સવેસીવાળાની કંપની, બધે ચ માટીના ચૂલા સે. ઝોલી કે'વત સે ને કે 'મરીબકી જોર હોની લાભી' એવી આજની દનિયા સે. હં, પણ પબી, હવે સું વસાર રાખ્ખો સે?' મોહને જરા ખોંખારો ખાઈ લાંબા પ્રસ્તાવ પછી મૂળ વાત છેડી.

'સીનો?'

'લે કર વાત. જાણે બઈ સા'બ કંઈ હમજતાં જ નો હોય ને!'

'પણ મૂઆ વાત કર તારે ખખર પડે ને?' પબલીએ હસતાં હસતાં સામે પ્રશ્ન કર્યો.

'વા બધ, તું ચ તે ખરી સું. આ હવે ઠામ બામ બેહવાનો કાંઈ વસાર સે કે નઈ?'

'ઠામ તો બેહવું જ જોહે ને? કાંઈ જંદગાની આમ કઢાસે? પણ હજી વાર સે.'

'અમ?'

'કાનીઆને બાર મધના પૂરા થાય પસી વાત.'

'એવી આડ રાખી સે?'

'મૂઆ એટલું ચ હું નો કરું?'

'કરવું જ જોવે. હું આં ના પાડું સું? પણ હવે એટલા મધના બાકી સે?'

'એક મધનો.'

'તારે તો હવે ઝાઝીવાર નઈ. હં...પણ ચંઈ ધાનમાં સે?'

'વસાર નથી કછરો.'

'ટીક પણ તને ખખર સે ને?'

'સીની?'

‘ હું ય તારા જેવા માણુહની શોધમાં સું તે.’

‘ એ...મ ?’

‘ હા. અને હું તો કહિં સું કે તું માન તો રંગડો રે.’

પક્ષી કંઈક વિચારમાં પડી ગઇ. મોહનો પણ ધડીક ચૂપ થઇ ગયો. ત્યાં તેમની બાજુનાં જ પાટિયાં પર અત્યાર સુધી વાત સાંભળતા બેઠેલા એક આધેડ ઉમરના ગૃહસ્થ બોલ્યા :

‘ એલા, કેવા છો ?’

‘ ચમ માઇ, છીં તો સુંવાળીઆ. ’

‘ કાળી ?’

‘ હા. ’

‘ તે આ બાઇ રાંડીરાંડ છે ?’

‘ હા. ’

‘ તે એને તું શું કહે છે ? ફરી ધર માંડવાતું ?’

‘ અરે મૂવાં ક્યારનાં ય કિલોલ કરે છે : તે બોન, તમે ફરી ધર માંડવાનાં ?’ ગૃહસ્થનાં પત્ની જેવી દેખાતી બાઇએ પક્ષીને પૂછ્યું.

‘ હારતો બોન, હજી તો મને વીહ વરહ થ્યાં. આખી જંદગાની કાઢવાની સે. દનિયા પલટી ગઇ સે. કાઇની ચૂંદડી માથે હોય તો આંગળી તો નોં ચાંધાય ને ?’

‘ અરર...ર માડી ! શો કળજક છે ? એ બોન ! જો આ મારી દીકરી. પંદર વરસની છે. હજી પરમ દિવસે ખૂણો પાળવાની અવધ પૂરી થઇ. અમે તેડી જઇએ છીએ. પૂરા ત્રણ મહિના માંડ બે માણસ સાથે રહ્યાં હશે. પણ એથી શું ? એ...ને જો એને અમે બાણાવશું અને પ્રભુભજનમાં ચિત્ત લગાડાવીશું. એમ જીંદગી કાઢશે.

બોન, આ મનખા-અવતાર એક એમાં બે ભવ કાંઈ થાય ?' ઉપદેશ આપતી હોય તેમ પેલી બાપ લાંબુલચક બોલી ગઈ.

પલલીએ પેલી બાળા સામે જોયું. સહેજ આંધું ઓઢેલ એ બાળાની આંખો સાથે આંખો મળતાં પલલી સડક થઈ ગઈ. એને એની કાંઈએના પડદા પાછળ વેદના વમળ લેતી દેખાઈ.

‘ માડી, તમારું કેવું હાસું સે. પણ અમે એવો જલમ ન કરીએ’ પભી બોલી.

‘ જલમ શેનો ?’

‘ જલમ એ કે અમે કાંઈના દલને પરાણે મારી ન નાખીએ. આતમાને દલાવીએ નઈ’ લાંબી પાંજણ ન જાણનાર પભીએ ટૂંકામાં પતાવ્યું.

‘ વોય માળી, આ તો ભારે ડમલી લાગે છે !’ પેલો પુરુષ પલલીની વાત સાંભળી બોલી બિઠ્યો. એના સ્વરમાં ઉજળા વર્ણને વરેલ દુખળા વર્ણને ડારવાનો રોષ ગાજતો હતો.

‘ રે’વા દો ભઈ, માહું લાગ્યું હોય તો માફ કરજો. કરમ હોંએ હોનાં ભોગવવાનાં જ સે ને ?’ કહી પલલી મોહના તરફ જોઈને બોલી : ‘ મોહના, તારે તું વૈશાક મહિનાની આઠમે આવજો.’

‘ નક્કી ?’

‘ હા, હા. વળી મને ય તું ગમે સે.’

‘ હા...શ, પભી ! હું આ હાડુ જ તારી હારે આ ગાડીમાં થીઓ’તો.’

‘ એ તો રોયા હું જાણી ગઈ’તી.’

‘ આ મારા હમ !’ કહી મોહને હાથ ધર્યો.

‘તારા હમ !’ કહી પભલીએ એ હાથમાં તાળી ઠોકી. બન્ને હસી પડ્યાં. એ જોઈ પેલો પુરુષ બોલી બીઠ્યો: ‘સાળાં નકટ લોક !’

પૂ...પૂ...પૂ...કરતી ટ્રેનની બ્હીસલ થઈ.

‘બોટાદ આવ્યું’ મોહનો બોલ્યો. પેલાં ઉજળિયાત સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળા સળવળ્યાં.

‘ચાં, બોટાદ બીતરવું સે ?’

‘હા.’

છુક...છુક...છુક કરતી ગાડી બીભી રહી. પેલાં ત્રણે જણ નીચે બીતર્યાં. પેલી બાળાએ પભલી સામે જોયું. ‘એ જતી હતી તો માબાપને ઘેર પણ ફાંસીને માચડે ચઢવા જતા કોઈ કેદીની આંખમાં દરદ હોય એવું દરદ પભલીએ તેની આંખમાં એ વેળા જોયું.

‘માડી રે માડી !’ પભલીના મુખમાંથી ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યો.

‘કાં સું છે ?’ મોહને ચમકીને પૂછ્યું.

‘આ જોયું ને ? પેલી બચારી હરણી જેવીને હવે આખો જલમ બધા ય ઠેળે ચડાવશે.’

‘પણ પભી ! તને ખબર સે, ઇ ઉજળા લોક આપણા આવ રિવાજ ઉપર થૂંકે સે ?’

‘ઇ સું થૂંકતા’તા, મોહના ! આપણે એ રોયાઉંના રિવાજ ઉપર ન થૂંકી ? અરરર માડી ! એ બસારીનો જલમ કેમ જાસે ?

‘એ એમને એમ જાસે. ધરમધિયાન ને જત્રાયું કરસે, હમજી ?’

‘બલ્યો ધરમ ! બળી જત્રા ! ૬૮ છે હું તો કઉં સું ઇમને !’ પભી રાષથી બોલી બીઠી.

‘લે પભી ! તારે હું આ કરૌસીંગમાં પાછો જ જાઉં સું. એ સોડાવાળા ! એ સોડા આવજો.’ મોહને પભીને રાષ શાંત પાડવા પીણાનો ઑડર કર્યો.

‘એ મારે લેમન.’

‘એલા, એક લેમન દેજો.’

બન્નેએ સાથે જીભી બાટલીઓ પીધી. સોપારી ખાધી અને મોહને બીડી સળગાવી ત્યાં ટ્રેઈને જોસલ કરી.

‘એ આવજો, પભી !’

‘હા, હા. તું ય આવજો !’ કહેતા બન્ને છૂટાં પડ્યા ને ગાડી તિરસ્કાર બધું થૂંક ઉડાડતી છૂક...છૂક...છૂક કરતી ઉપડી. એણે એ તિરસ્કારનું થૂંક કોના ઉપર ઉડાડ્યું હશે ?

પાનવાળો

રે પરતાવો વિપ્લવ બરણું, સ્વર્ગથી ભિતરું છે,
પાપી તેમાં ટૂંબકી દહને, પુણ્યસાળી બને છે.

—કલાપી

મી. રાવના સમાજજીવનના ઊંડામાં ઊંડા પ્રશ્નો ચર્ચાતા લેખો તો ઘણાય વાંચેલ, પણ પ્રત્યક્ષ સમાગમ નહિ થયેલ. નસીબ યોગે સમય જતાં અમારે એક જ ગામમાં રહેવાનો સંયોગ સાંપડ્યો. કુદરતી જ અમારાં એકબીજાં પ્રત્યે દિલ પણ ખેંચાયાં.

ખૂબ જ સુહૃદય અને ભાવનાશાળી એ મિત્રનો સંયોગ અમારા ગામમાં આવેલ એક પાનવાળાની દુકાનેથી થયો. સામાન્ય નિયમ મુજબ પાનવાળો એટલે એક હલકટ ધંધાદારી માણસ, સિવાય

ભાગ્યે જ હું બીજી વ્યાખ્યા કરતો. પણ એવા માણસોનાં ય હૃદયો વાંચવાથી કંઈક મેળવી શકાય છે, તેની પ્રતીતિ મને એ મારા મિત્ર દ્વારા થઈ. ભાવનાઓ અને આદર્શો તો ભણેલ અને શ્રીમંત મનુષ્યો જ સેવી શકે એવી મારી કાંઈક માન્યતા હતી. પણ સમાજની દૃષ્ટિએ હલકટ ગણાતા માણસોમાં પણ ભાવનાઓ ભરેલ ઉન્નત ઊર્મિઓ ઊછળી રહી હોય છે તે તો મેં પ્રત્યક્ષ અનુભવ્યું ત્યારે જ જાણ્યું.

હું સાત વર્ષથી આંહી રહેતો અને મી. રાવને આવ્યા હજી છ મહિના પણ નહિ થયા હોય ત્યાં તો તેમની શોધક દૃષ્ટિએ કેટલાય હૃદયો વાંચી લીધેલા !

‘ક્યું મિંયાજી ! યાર પાન તો ખીલાવ ?’ સાધારણ રીતે અમે ગુજરાતીમાં જ મિંયાજી સાથે વાત કરતા અને મિંયાજી તો ધંધાને અંગે ગુજરાતી જ વાચા વાપરતા; પણ કોઈ વખત લહેરમાં અમે ભાંગીતૂટી ઉઠું જખાનમાં અડાવે રાખતા.

‘ઓ હ...હો ! કેણુ રાવ ! યાર એસો તો ખરા, હમણા બનાવી આપું.’

‘નહિ યાર ! અબી નહિ ઠેરંગે, બહોત કામ હે !’

‘અરે મારા સાહેબ ! કામ તો સદાય છે જ ને ? થોડો વખત એસો તો ખરા !’

હું પણ ત્યાં જ ઊભેલ, એટલે મને થયું કે આવા સરસ લેખક એક પાનવાળા સાથે આટલી છૂટ કેમ લેતા હશે ? જો કે મિંયાજીનો સ્વભાવ તો ખૂબ જ મળતાવડો હતો, પણ તેમની લહેરીલાલા જેવી વર્તણૂક જોઈને મને તેમાં સંસ્કારીતાની ગંધ પણ ન આવતી. હું તો તેમને એક પાનવાળાની દૃષ્ટિએ જ જોવા ટેવાયેલ, એટલે મને સહેજે આશ્ચર્ય થાય જ.

હું પાન ખાધને ચાલવાની તૈયારી કરતો હતો, પણ આજે મને મિયાંજી જવા દે તેમ નહોતા, એટલે તેમણે કહ્યું.

‘અરે મનુભાઈ ! જરા બેસો તો ખરા ! આ મી. રાવે તમારા લેખ વાંચ્યા છે હં !’

હું રાવ સામે જોઈ રહ્યો અને રાવ મારી સામે જોઈ રહ્યા. એટલે મેં કહ્યું.

‘મી. રાવ તમે તો અજબ લખો છો. તમારા પરિચયથી મને ખૂબ જ આનંદ આવશે.’

‘ભાઈ ! હું તો એક મહાસાગરમાં બીંદુ સમાન છું. મારામાં તે શું હતું ? આપણે તો ભાઈઓ જ છીએ. મને તો અતડાઈ તરફ ધૂણા છે,’

‘કેમ મિયાંજી સાચું કહું છું ને ?’

‘અને મિયાંજી તમે કાલે કેમ નહોતા દેખાયા ? શું કાંઈ નાજનીનાં નયનોની ભુરખી તો નહોતી લાગી ને ?’

‘અરે રાવ સાહેબ ! તમે ય પણ કાં મને અન્યાય કરવા મંડ્યા ?’

તે વખતે અમારી નજર મિયાંજી સામે જ હતી. તેમાં તરવરતી દિલની ઊંડી આહ જોઈ અમે ચમકી ગયા ! અમને લાગ્યું કે જરૂર મિયાંજીનું જીવન જાણુવા જેવું છે.

એટલે મારા મિત્રે કહ્યું.

‘મિયાંજી, ખૂબ દુઃખ લાગ્યું ? માફ કરજો હં, એ તો જરા હસવાની વાત હતી.’

‘ના ના ! જરા ય દુઃખ નથી થયું. તમારો દોષ શું ! અમારો ધંધો જ એવો છે કે મશ્કરી રહેજે જ થઈ જાય.’

‘સલામ મિંયાજી ! હવે રાત્રે મળીશું.’ કહી હું તથા મારા મિત્ર ધર તરફ જવા નીકળ્યા. રસ્તામાં નિશ્ચય કર્યો કે એક વખત તો મિંયાજીનું જીવન જાણવું જ.

એક મે મહિના તો એમને એમ નિકળી ગયા. અમારો પરિચય પણ ખૂબ વધી ગયો. એક દિવસ રસ્તે હું તથા મારા મિત્ર ચાલ્યા જતા હતા ત્યાં મિંયાજી મળી ગયાં; એટલે એમણે દુકાન તરફ જવાનું માંડી વાળી અમને તેમને લઈ ઘેર ગયા. એક નાનકડા ઘરમાં તેઓ એકલા જ રહેતા. સ્વચ્છતા ને સુધડતા એક સ્ત્રીના હાથે રહે તેના ફરતાં પણ સરસ હતાં.

એક નાનકડા કમાટમાં નાનીશી લાયબ્રેરી હોય તેમ ચોપડીઓ ગોઠવેલ હતી. થોડાંક માસિકા ને અઠવાડિકા પણ પડેલ તે તેમની સાહિત્યપ્રિયતા બતાવતા હતાં.

અમે તો હજી આ બધું જોતા જ હતા ત્યાં તો મિંયાજી ત્રણ કપ ચા બનાવીને અમારી પાસે આવ્યા; અમે ત્રણે ચા પીવા લાગ્યા.

મારા મિત્રે આ તકનો લાભ જવા ન દીધો.

‘મિંયાજી ! તમે આ ધંધો કેમ પસંદ કર્યો ? તમે તો સંસ્કારી જણાવ છો.’

‘ભાઈ રાવ, તમને શું કહું ! મારું જીવન આપ જાણશો તો મારા પ્રત્યેનો સદ્ભાવ પણ ગુમાવી બેસશો. મારે જે છે તે આજ મારું જીવન સમજી લ્યો; એમાં જ મજા છે.’

‘ના ના ! મિંયાજી, આજ તો ભલે તમને દુઃખ થાય; પણ તમારું જીવન જણાવો જ !’

‘સાંભળો ત્યારે. હું એક લક્ષ્યાધિપતિનું ફરજંદ છું. મારા પિતાની દારૂની દુકાન હતી. ખૂબ જ ધીકતી ધરાકી. અડખેપડખેનાં ગામેમાં

પણ અમારે ત્યાંથી દારૂ જતો. ખીચારી ફેટલી યે આશાભરી યુવતી-
ઓના આશાદીપ ઓલવાઈ ગયા, એ બધાયના નિસાસાનો પૈસો
અમારી તીજેરીમાં ભેગો થવા લાગ્યો.

પૈસાની તો કંઈ કમીના ન હતી, પણ મારા પિતાને એક
સવાશેર માટીની જ ખોટ હતી; પણ પ્રભુ એ પાપી ઉપર કોઈ ઊંડા
આદેશથી જ રીઝ્યા અને મારા પિતાની ત્રીજી વખતની પરણેતરથી
મારો જન્મ થયો. હું ફૂલની માફક ઊછર્યો. સોળ વર્ષની
ઉંમરે તો જગતમાં મારા જેવો કોઈક જ અનાચારી યુવાન હશે
તેવો હું બની ગયો.

સત્તરમે વર્ષે ઇન્ટરમાંથી મેં કૉલેજ છોડી. એક પરીસુરત
નાજની સાથે મારાં લગ્ન થયાં. લગ્ન પછી એક વર્ષ બાદ મારી
સ્વછંદતા જોતાં જોતાં લકવાના દરદથી પીડાઈને મારાં પિતા તથા
માતા ગુજરી ગયાં. હું સ્વતંત્ર થયો ! પછી બાકી રહે જ શું ? કોઈ
પણ વ્યસન કે દુર્ગુણની મારામાં ખામી ન રહી. પોતાની સ્ત્રી એટલે
સ્વછંદે વિહરવાની હવસની પૂતળા ! એથી વધારે ઊંડા ઊતરી એ
કામળ સ્ત્રી હૃદયને જાણવાની મને પુરસદ જ ન હતી.

‘ બિચારું એ પુષ્પ અકાળે કર...મા...ઈ ગયું.’

મિંચાળની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. પણ તેમને તો આજે
હૃદયનો ભાર હલકો કરવો હતો એટલે તે લુછીને શરૂ કર્યું.

‘ બીજી બાજુ મારી પાસે રહેલ સર્વ મિલકત ફના થઈ ગઈ,
ઉપર દેણું થઈ ગયું, પણ મને હજી સાત ન આવેલ, એટલે મારે
રહેવાના અંગલા ઉપર ૧૦૦૦૦ ઉપાડી મેં પાછું ફરી લગ્ન કર્યું’.
મારી બીજીવારની સ્ત્રી ખૂબ જ વ્યવહાર અને બક્ષી હતી. હું કોઈ
કમાતો ન હતો, એટલે તે બેઠી બેઠી સીવણ ગૂંથણ કરતી અને ઘર
ઉઘાડું ન પડવા દેતી.

એક વખત હું બહારથી ઘેર આવતો હતો, ત્યાં ધરમાંથી એક પુરુષને મેં બહાર નીકળતાં જોયો. ખરી રીતે તો તે પુરુષ મારી સ્ત્રીને સીવવા ગૂંથવાનું કામ આપતો તે હતો, અને પૂરું થયેલ કામ લેવા માટે આવેલ હતો, પણ માફ શંકિત હૃદય એ કમ માને? મને થયું કે મારી સ્ત્રી જરૂર એની સાથે પ્રેમમાં છે. ‘આંખમાં કમળો હોય તે પીળું જ દેખે’ એ ન્યાયે મારાં કૃત્યો એટલાં ખરાબ હતાં કે મારી દૃષ્ટિએ કાંઈ સ્ત્રીને હું સારી જોઈ જ ન શકતો. એમાં વ આજે મારા જ ધરમાંથી પુરુષને નીકળતો જોયો એટલે પછી પૂછવું જ શું?

કોઈમાં ને કોઈમાં રાત તો માંડ માંડ પડી. રાત્રે આ હાથે જ એ કુમળા, ફૂલને ચીમળાવી છૂંદી નાખ્યું. અરે....રે એ વખતની શું તેની દયાઈ આંખો! રાવ...રાવ શું કહું...હું બહુ પા...પી છું.’

મિંચાળ આખા સરીકે ધૂજવા લાગ્યા; તેની આંખોમાંથી તો આંસુઓના ધોધ છૂટ્યા. અમને લાગ્યું કે અમે ખરાબ કર્યું છે. બીયારાના જીગરને કેટલું દુઃખી કર્યું! અમે તેમને આશ્વાસન આપ્યું અને જવા માટે ઊભા થયા, પણ મિંચાળ આજે અમને જવા જ શેના દે?

‘જેસો જેસો! એ દયાઈ આંખોમાંથી જ મેં માફ દરદ પારખ્યું, મારા જીવનની મને ઝાંખી થઈ, મારા પિતાના પાપના પૈસાની મને યાદ આવી, હું ધરાઈ ધરાઈને રોયો.

સવારે મારી સ્ત્રીની લાશ લઈને સગાવહાલાં ગયા, પણ મને એટલો તો આઘાત થયેલ કે ચોવીસ કલાક તો હું જાનસાન વગર જ પડ્યો રહ્યો! ખૂબ જ ઉપચાર પછી મને શુદ્ધિ આવી. હું ઉઠ્યો! ગાંડાની માફક હું...તે...નો...ખૂ...બોલવા જઉં ત્યાં મારા એક મિત્રે માફ મેં હું બંધ કરી દીધું. મને જાણ થઈ કે આ પ્રસંગનો તો મારા એક

સગાની લાગવગથી પંચક્યાસ પણ થઇ ગયો છે, અને હૃદયના રોગથી મૃત્યુ નિવડેલ છે, એમ જાહેર કરી દેવાયું છે. જગતની દૃષ્ટિએ હું નિર્દોષ ઠર્યો, પણ મારું હૃદય તો હવે એ દયાદં આંખો કેમ ભૂલે ! ડગલે ને પગલે એ દૃષ્યમાંથી મને ખરું જ્ઞાન થયા કયું. મારા બંગલાને મેં ૧૨,૦૦૦ માં વેચી નાખ્યો. તેના ઉપર લીધેલ ૧૦,૦૦૦ ના બ્યાજ સહિત ૧૧,૦૦૦ આપી હું છૂટો થયો. ગામમાં બીજાં ઘરો હતા તે પણ વેચીને ગામનું દેવું ચૂકવી દીધું.

બાકી મારી પાસે રૂ. ૫૦૦ રહ્યા. જ્યારે હજારોની છાકમછોળ ભીડતી ત્યારે મિત્રો પણ ખૂબ હતા. પણ એ મિત્રો તો મારી આ સ્થિતિ જોઇ ગેબ જ થઇ ગયેલા અને એ પૂરતો હું પ્રભુનો પાડ માનવા લાગ્યો.

વધેલ રૂપિયામાંથી અત્યારે ચાલે છે તે પાનની દુકાન અને આ ઘર રાખ્યું. ઇશ્વરકૃપાથી દુકાન સારી ચાલે છે. એમાંથી આવતી આવકમાંથી હું મારા પાપનું પ્રાચિન્ન કરું છું.

હું મારા અધઃપતનનાં કારણો જાણું છું, એટલે શ્રીમંતોના પુત્રોને મારી દુકાને આકર્ષી લહેરીલાલા જેવી પહેલી વાતો કરું છું, પછી તેમને સારે રસ્તે વાળવા પ્રયત્ન કરું છું.

ગામના ખરાબ લતામાં જઇ દુઃખનીમારી પોતાના હૃદયને અકાળે કરમાવવા તૈયાર થતી સ્ત્રીઓનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્ન કરું છું. કેટલાયના જીવન જોડી દઉં છું અને કેટલાયને મારા ગળ પ્રમાણે આર્થિક મદદ કરી એ દોઝખી આગમાંથી બિગારવા પ્રયત્ન કરું છું.

જગત મને એક પાનવાળા તરીકે ઓળખે છે. અને મારી આવા લતામાં અવરજવર રહે છે એટલે હું જગતની દૃષ્ટિએ લહેરી લાલા જેવો જણાઉં છું; પણ મારા એ કાયંપ્રદેશમાં હું ‘મિયા બાપુ’ના નામથી ઓળખાઉં છું. મારું ને મારા પિતાના

પાપનું પ્રાયશ્ચિત આ રીતે હું કરું છું. એમાં મારે જગતને શું દેખાડવાનું હોય ? જગત ભલે બોલે ? અને એમાં એનો દોષ પણ શો ? હું આત્મસંતોષ માટે આ કરું છું અને મને આથી સંતોષ છે. બીજું મારે શું જોઈએ ? પ્રભુ મને આ ઝૂંપડીમાં અને આવા જીવનમાં નીતિભર્યો રહેવા દે એથી વધારે મને કંઈ ન જોઈએ !’

‘ઓહ.....હો ત્રણ થઈ ગયા !’

‘મિંયાજી, હવે તો જઈશું. તમે તો ખરેખર સરસ કામ કરી રહ્યા છો. પ્રભુ અવશ્ય તમારા પાપનો મારી બક્ષશે જ. હ્યો સલામ ત્યારે !’

અમે ઊઠ્યા ! મિંયાજીની કશું કહાણીએ અમને બંનેને ગંભીર બનાવી નાખેલ, મારા હૃદયમાં તો આવા સરસ માણસને અત્યાર સુધી ઘૂણાની નજરે જોવા બદલ પશ્ચાતાપ થતો હતો.

‘કેમ મનુબાઈ ! હવે તો સમજ્યાને ? હું શા માટે આવા સાથે હળીમળીને વાતો કરું છું ?’

‘ખરેખર રાવ ! તમે મને નવી જ દૃષ્ટિ સંપાદવી છે !’

‘ભાઈ ! મહેલ અને મહેલાતોમાં રંગરાગ ડિઝાવતા શ્રીમંતોને તો સમાજની કંઈ પડી નથી, એટલે એમાંથી મેળવવાનું પણ શું હોય ? પણ બટકું રોટલા માટે રઝળતા ગરીબોના ઝૂંપડામાંથી જ સમાજનું સાચું દરદ નીતારી શકાશે.’

મારા હૃદયમાં પડ્યો પડ્યો કે ‘ખરેખર ! બટકું રોટલા માટે રઝળતા ગરીબોના ઝૂંપડામાંથી જ સમાજનું સાચું દરદ નીતારી શકાશે !’

‘અચ્છા સાહેબજી ! રાત્રે મિંયાજીની દુકાને ભેગા થઈશું !’
કહીને મારો મિત્ર તથા હું છૂટા પડ્યા. રસ્તે મારા હૃદયમાં મિંયાજી પાનવાળો જ રમતો હતો.

દીવાની

અંતરના આધાતથી, મસ્તિક ભ્રમ જો થાય,
હીવાનો દુનિયા કહે, વૃથા જીંદગી નય.

હજી તો દેવસ્થાનોની ઝાલરોનો રણકાર પણ શમ્યો નહતો, ગામની શેરીઓ ઉપર એઠવાડનો છંટકાવ શરૂ થયેલ, અને ઓટલા ઉપર નાખેલ ભાતના છેલ્લા દાણા માટે ફૂતરાઓ લડતા હતા, ત્યાં તો ગામમાં બોમ્બ પડ્યો હોય તેમ વાત ચાલી કે શ્રીધરભાઈ ને હીરીએ બે તમાચા ચોડી દીધા.

હીરી બેએક મહિનાથી રખડતી રખડતી ગામમાં આવેલ. ઘણી વખત તો રમશાનમાં છાજીયાં લેતી અને રોતી. હીરીને દેખી ગામના કેટલાય કાચા પોચા માણસોને તો ત્રણ ત્રણ દિવસ તાવ આવેલ. ખપ્પર પડે કે એ તો હીરી હતી, ત્યારે જ બીક જતી.

શ્રીધરભાઈ ગામમાં આવેલ જીનીંગ ફેક્ટરીના માલિક હતા અને પ્રતિષ્ઠિતોમાં એક ગણાતા, એટલે એમના ઉપર પડેલ તમાચાથી ગામ કંકળી ઊઠ્યું.

જીવકાર ડોસીનું આંગણું હજી ખાલી હતું, પણ આ વાત સાંભળતા તો ઝટપટ કામ પતાવી બેસવા આવનાર સ્ત્રીઓ વેળાસર આવવા લાગી. જીવકાર ડોસી ભારે વાતોડિયાં, એટલે રોજ રાત્રે બેસીને ફટલીએ ફૂથલીઓ અને અલક મલકની વાતો થાય. સ્ત્રીઓને પણ બહુ ગમત આવે એટલે રોજ આવી સભા ભરાય.

ધણી વખત હીરી પણ ત્યાં આવી ચડતી, રોઈ પડતી ને ચાલી જતી.

આજ તો શ્રીધરભાઈ ને તમાચા માર્યાની વાત આવેલ, એટલે બેચાર સ્ત્રીઓ વધારે ભેગી મળેલ. જીવકાર ડોસીનો ફૂલો શ્રીધરભાઈના કારખાનામાં જ તોકર હતો એટલે ડોસી તો સમસમી બિઠેલ.

‘રાં...ડ ડાકણ ક્યાંયથી ગામમાં ટળી છે તે કાઈ ને સખ જ નથી પડવા દેતી.’ ડોસીએ આવતાં જ વાત ઉપાડી. ‘શ્રીધરભાઈ જેવા અમુલ્ય માણસને એ રાં...ડ કાળમુખીએ તમાચા માર્યા. હ...રિ...હ...રિ.’

હું ડોસીની પાડોશમાં જ રહેતો. ગામનો યુવાન વગેરે શ્રીધરભાઈની દંભી વર્તણૂક અને કરણીથી શંકાશીલ હતો. હું પણ એ માહેલો એક ગણાતો એટલે કાંઈ જાણવાનું મળશે એમ સમજી જાણીમાં પથારી લાવી ધરમાં છું જ નહિ એવી રીતે પડ્યો પડ્યો સાંભળવા લાગ્યો.

‘પણ બા...આપણા પાડોશમાં રહેતા પ્રવીણભાઈ ધણી વખત એમના મિત્રો સાથે વાત કરતા હોય છે, ત્યારે આપણને લાગે છે કે શ્રીધરભાઈ જોઈએ તેવું માણસ તો ન ગણાય.’

‘હવે બેસ ડ...ધ ! આજના જુવાનડાઓથી તો તોખા ! અને ધ પરવિણ તો ધ...તો...તોખા.’

હજી ડોસીનું વાક્ય પૂરું થાય ત્યાં તો હી...રી કહેતાં સ્ત્રીઓ ઊભી થઈ ગઈ. આજ તો નમણી અને રૂપાળી હીરી તેમને રાક્ષસ જેવી લાગી. પણ હીરી તો આવતાની સાથે જ ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રોધ પડી. સ્ત્રીઓનું કુમળું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું.

કાળમુખી કહેનાર એ જીવકાર ડોસીએ જ ધરમાંથી કાંઈક ખાવાનું આપી પાણી પાચું. હીરી તો જાણે ડાહી ડમરી હોય તેમ બેસી જ રહી. ખીજી સ્ત્રીઓએ પણ મન મોકળું કરી બેઠક લીધી.

‘હીરી, તું ઘણી વખત કેમ રોયા જ કરે છે બેન ? તારું ગામ કયું ? કામક દિવસ કંઈક વાત તો કર ?’

‘હા...હા...હા...હા’ કરતી હીરી હસી પડી. જાણે જગત ઉપર પ્રલયકાળના ઝાપટા લાગતા હોય તેમ તેના એ હાસ્યમાં જગત સળગતું લાગ્યું.

બેઠેલ સ્ત્રીઓના હૃદયનાં થડકારા વધી પડ્યા, ખીજી જ ક્ષણે હીરી ગંભીર થઈ ગઈ.

‘હું ય બેનો, તમારા જેવી મજાની સોને મઢેલ ચૂડલીઓ પહેરતી, કપાળે ચાંદલો ને ગળામાં ફૂલદાર નાખીને પાણી જતી. મારી ઉમર તે વખતે પંદરેક વર્ષની હશે. મારા ઘણી થાકીને કામથી ઘેર આવે ત્યારે એમને રાજી રાખવા હું મરી શીટતી અને તેમનો ય મારા તરફ ખૂબ જ પ્રેમ હતો. અમે અમારા નાનકડા માળા શા ધરમાં કિલ્લોલ કરતાં પંખીડાની માફક એકબીજાને દુઃખે દુઃખી ને સુખે સુખી રહી આનંદ કરતાં, પણ અદેખી કુદરતે એવા કાઠનાં સુખ ટકવા દીધાં છે ? ગામમાં ઇન્ફલુએન્સાના વાયરા વાયા ને એ મારો આતમરામ પણ તેમાં ઝડપાયો...’ હીરીની આંખમાં આંસુ આવ્યાં, બોલતાં બોલતાં ડૂમે ભરાઈ આવ્યો.

‘હું’ જગતમાં એકલી અટૂલી થઇ પડી. કાળે આંતરે કામ કરીને મારા ધણી રૂપિયા પચીસ લાવતા એટલામાં ખાઇપીને લહેર કરતા. ખચત તો શાની રહે જ ? એટલે એ મરતાં તો મારે ઊંચે આલ ને નીચે ધરતી !

મારું ધરેણુંગાંડુ વેચી તથા દળણુંપાણી કરીને હું જીવન વિતાવતી. પણ તે વખતે મારી ભરજીવાની એટલે એ આંધીમાં હું ય સપડાઇ. અરે, સાચું કહું તો સપડાવી !

અમારા ગામમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા અને ‘સત્ય ખચન અરૂ દીનતા પરસ્ત્રી માત સમાનનાં સૂત્રો લલકારતા એક વિધુરને ત્યાં હું તેના આશ્વાસનથી નોકર રહી. મારું જીવન મને સલામત લાગ્યું. હું બાળકોને રમાડતી અને આનંદ કરતી, પણ એ સેતાનની મનોવૃત્તિ શુદ્ધ ન હતી. તેણે મને ભોળવી. યુવાનીની આગ પર કાબૂ રાખી સંયમી જીવન જીવવા માટે મેં એ સ્થળ પ્રસંદ કરેલ, પણ તેણે તો મારી આગ ઠારવાને બદલે વધારે સતે જ કરી. હું તેમાં હોમાણી. બે વર્ષ તો એ દોઝખી કૃત્ય મને સ્વર્ગીય લાગ્યું. હું મારા પ્રેમાળ પતિની સ્મૃતિ પણ ભૂલી, પણ પાપ કાંઈ છાજડે ઢાંક્યું રહે છે ?

મને ગર્ભ રહ્યો. તેને મેં પૂનર્લગ્ન કરી લેવા વિનવ્યો, પણ એને મારી નોતી પડી, એને તો એની હવસખોરી સંતોષવા પૂરતું જ કામ હતું.

એક દિવસ હું બેઠી હતી, ત્યાં સાથે બેત્રણ ગૃહસ્થોને લઇને મારા શેઠ આવ્યા. તેમણે મને બોલાવી. મને લાગ્યું કે કાંઈક રસ્તો કાઢશે, પણ તેણે તો પેલા સજ્જનોને કહ્યું કે મારી પ્રતિષ્ઠાને માથે આ બાઇ પાણી ફેરવવા તૈયાર થઇ. હું સમજેલ કે એ ખાનદાન છે, એટલે મારા બાળકોને રાખશે અને બીયારી ખાઇપીને આનંદ કરશે; પણ અત્યારે આપ અને હું જોઇ શકીએ છીએ કે એ જરાય

સંયમ નથી રાખી શકી. મારું હૃદય ખૂબ જ દ્રવે છે, પણ હવે એને મારા ધરમાં એક મિનિટ પણ હું રાખું તો પ્રભુ અને સમાજનો દ્રોહી ગણાઉં !’

હું તો એ શેઠના શબ્દો સાંભળી હીંગ જ થઈ ગઈ. કાંઈ બોલવા પ્રયત્ન કરું તે પહેલાં તો એ બોલી ઊઠ્યા—

‘બહેન ! આપ હવે ગમે ત્યાં જઈ શકો છો. આ રૂપિયા વીસ તમને હું આપું છું. તમે પ્રાયશ્ચિત કરી સુધરો એવી મારી પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના છે.’

‘અરે ! પણ તેં...’

‘બસ બસ ! વધારે હું સાંભળવા નથી માગતો !’ કહી તેણે મને બાવડું ઝાલી બહાર કાઢી. મેં તેના રૂપિયા ફગાવી દીધા. ત્યારથી મારું મગજ ભ્રમિત થયું, હું ગાંડી થ...છ...હા...હા...હું ગાંડી થઈ. જગત મને ગાંડી ને પાપીણી કહેવા લાગ્યું. મારી વાત કાણ માને ? મને પૂરા દહાડા જતા હતા. ત્રીજો દિવસ નદી કાંઠે રાત્રે મને બાળક જન્મ્યું. જે હું તમારા જેવી ચૂડલી પહેરવાને અને કુંભકુમનો ચાલો કરવા ભાગ્યશાળી હોત તો એ દેવે દીધેલ ફૂલની ફેરમ મને આનંદિત કરત. પણ મને બાનસાન તે વખતે ક્યાં હતા ? મારા હાથે જ એ ફૂલડાંને મેં કાપ્યું, ઉપર નાચી અને સમાજની ભયંકરતા ઉપર શ્રાપ વર્ષાવ્યા. તે દિવસથી હીરી ગાંડી થઈ રખડું છું. નહિતર મારું નામ હીરકુંવર હોત ! પણ હા...હા...હા જગત મારું ક્યાં સાંભળે છે ? અરે ! મને છેવટે વનિતા વિશ્રામ જેવી સંસ્થામાં મૂકવા જેટલી પણ એ સજ્જનતા બતાવી ન શક્યો. પણ હા ! એ સજ્જન જ ક્યાં હતો ? તેને તો જગતની આંખે પાટા બાંધી મહાલવું હતું. અને ખરે જ આજે જગતને પણ અંધાપો જ લેખ્યો છે ને !’

‘પણ તેં શ્રીધરભાઈને ઘોલો ક્રમ મારી ?’

‘માજી એ શ્રીધર શ્રીધરને હું ન ખોળખું ! મારા બાલુડાંને હું રેતમાં ગોતતી હતી ત્યાં નિર્જન એકાંતમાં આવી મારો હાથ પકડ્યો. મને કહે કે તને કાંઈક આઘાત થયો છે. ચાત્ર, નકામું તું તારું સૌંદર્ય શા માટે વેડફી નાખે છે ? હું તને પગાર આપી મારા જીનમાં રાખીશ. તારું દિલ શાંત થશે.’

‘મને એ શબ્દોએ એક વખતની કડવી યાદ આપી. અને હા....હા હું મારાં ફૂલડાંને ગાણા ગાતી શોધતી હતી તેમાં વિક્ષેપ શા માટે કરે ?’

‘હું તો ગાં....ડી મેં તો લાતો ચોડી દીધી. એ તો સારા હોય, કે ખરાબ હોય, પણ મેં તો ચો....ડી દીધી. હા....હા....હા. ચો....ડી. દીધી.’

બધાયને લાગ્યું કે ગાંડપણ શરૂ થયું.

‘અરે...આ હા....હા ! શું તેનો પ્રેમ ? પણ મને એકલી નિરાધાર મૂકી, એ તો ચાલ્યો ગયો અને શું એ ફૂલડાંનું ર...અ ! હા....હા....હા !’

જીવકોર ડોસીને પણ લાગ્યું કે ખરેખર એને ગાંડપણ શરૂ થયું.

‘હીરી ! બાપુ ! જા હવે !’

‘હા....હા....હા. માડી ! આ ચાલી, મને કાણ સંધરે તેમ છે ?’

ભાગી ! ભાગતાં ખડકીના કમાડ સાથે અથડાઈ ને પડી. પડતાં જ નીચે જ કમાડને આડો દેવા એક અણિયારો પથ્થર પડેલ તે તેના કપાળમાં પેસી ગયો. ધધક...ધધક કરતી લોહીની પરનાળ છૂટી. અંદરના આઘાતે તડફડતું હૃદય બાહ્ય આઘાતે વધારે તડફડી ઊઠ્યું.

‘જગતમાં મને કા....ણ સં...ધ...રે હા....શ...’ કહેતાં સમાજ ઉપર શાપ વર્ષાવતું તેનું પ્રાણપંખેરું ઊડી ગયું.

અત્યાર સુધી કઠણ હૈયે કયની સાંભળતી સ્ત્રીઓનાં હૈયાં હાથ ન રહ્યાં. મોકળે મને બધી સ્ત્રીઓ રડી પડી.

‘સમાજમાં આટલો દંભ ?’ એ પ્રશ્ને કામળ હૃદયોને વીધ્યાં, પુરુષના હાથનો હીરીના શરીરે સ્પર્શ પણ ન થવા દેતાં અંતિમ ક્રિયા સ્ત્રીઓએ જ કરી. અને એ દુઃખિયારીની કથા તાજી રહે અને સમાજના દંભથી બહેનો ચેતતી રહે એટલા ખાતર તેમના જ પદરના પૈસે તેમણે ગામને ગોંદરે હીરીની સમાધી ભીમી કરી. ઉપર લખ્યું ‘હીરી દીવાની !’

વેઢા નેવડી વહુ

આને આખા વાસમાં આનંદ આનંદ થઈ રહ્યો હતો. જ્યાં જુઓ ત્યાં સવજી ડોસાના રૂપલાની જ વાત ચાલતી હતી.

‘માજો પણ, અમદાવાદમાં જ પરણ્યો. કે સે કે બહુ ધામધૂમ કરી હતી.’

‘ધામધૂમ તો કરે જ ને ! એનો હહરો કંટાટર સે.’

‘આ દલીઆનેય રૂપલે પેલાં મિલમાં રાખી દીધેલો પણ એ રાંગડ રે કંઈ. પંદર દા’ડામાં તો પાસો આવતો રીયો. હવે દાડિયું ફૂટી ખાય ને મજા કરે.’

‘હ્યો હાલો, આવો સો ને વાલી ડોસી પાંહે ?’
ટાળેવળીને ઉભેલ જૈરીઓમાં હમણું જ આવીને બજેલ મોંઘીએ કહ્યું.

‘હા હા. ત્યાં જ જતા’તા.’

કહી બધીયું ચાલી નીકળી. વાલી ડોસી ને વાસની બીજી જૈરીઓ ધર શણગારવામાં પડી હતી. આને સાંને

તો રૂપલો પરણીને આવવાનો હતો. મોટા કોટ્રેક્ટરની દીકરી લઈને આવવાનો હતો. સામૈયાની પણ તૈયારી કરવાની હતી.

ધરનો પુરુષ વર્ગ તો બધો અમદાવાદ ગયો હતો. ઘેર હતા ફક્ત વાલી ડોસી.

‘વાલીમાં, ઢોલીઓ આવી ગયા સે. ગાડાનું પણ કંઈ દીધું સે.’ વાસના એક જુવાનડે ખબર આપ્યા.

‘ભલે બાપા. હવે કેટલા કલાક રીયા ?’

‘હવે તો અડધી કલાક સે.’

‘બસ. તારે હવે આપણે બાકી શું રીયું ?’

‘કંઈ રેતું નથી’

‘રેજ નહ ને. મારા હાથપગ તો તમે સૌ સોને બાપલા. મારે શી ફકર સે.’ કહી ડોસીએ નીરાંતે છીંકણીનો દમ ખેંચ્યો.

સાંજે વાજતે ગાજતે સામૈયું કરી રૂપલાને વાસમાં લઈ આવ્યા. સવજી ડોસાએ બે દહાડા નાત જમાડીને વાહવાહ કેવરાવી. અમદાવાદમાં તો ડોસાને પાછનું ય ખરચ નહોતું થયું. રૂપાને કંકુ કન્યા મળી હતી.

વજી મોટા કંટ્રાક્ટરની દીકરી ને વજી મોઢે ચડાવેલી. શહેરમાં ફરેલી એટલે એને રામપુરનો વાસ સાંકડો લાગતો હશે, તેમાં વસતા માનવીઓ એને અડબૂથ ને ગમાર દેખાતા હશે. ગમે તેમ પણ પરણ્યા પછી પંદર દહાડા તો તે માંડ મરજાદમાં રહી, પછી તો તેણે લાગબાજનું ઝાઝું લક્ષ ન રાખ્યું.

મજાની બુદ્ધાદાર કારની સાડી તે પહેરતી. પગમાં ચંપલ ને હાથમાં તેના બાપને ત્યાંથી લાવેલ બંગડીઓને ઝીણી ચૂડલીઓ સાથે

ખખડાવતી તે ચટપટ કરતી નીકળતી ત્યારે વાસના જુવાનડાઓ પાણી પાણી થઇ જતા. મોટેરાઓ મોઢું મચકાડતા.

ઘણી વખત તો વજના માથેથી સાડી સરી જતી ને તેનો રૂપાળો કાળા મણીધર જેવો છૂટો ચોટલો કડ સૂધી જૂલતો. તેમાં ખોસેલ પીનો ધરડાઓ સામે દાંતિયા કરતી ચમકતી છતાં તે માથે ચોઢવાની દરકાર ન કરતી.

‘આતો હવે હદ થાય સે. વાહની ઠામુંકી મરજાદ જવા બેઠી લાગે સે.’ રૂપાની નશીબદારી માટે વાતો કરતી પેલી સ્ત્રીઓએ જ ટીકા શરૂ કરી.

‘હા બાઇ, આતે રાંડ વઉ સે કે વવો એજ નથ હમજાતું. ખાનદાનતું છોરું નઈ’

‘પણ હવે આનો કાંક ઉપાય કરવો જોઇએ.’

‘ઉપાય શું થાય ? ઘણીમાં માલ નઈ તો બીજા હું કરે ?’

‘અરે પણ કાલ તો જગા ડો’સા હામે બેઠેલા ને વાલામુંઘ ઉઘાડા માથે નકળી.’

‘પસી...’

‘પસી હું. બસારા ડોહાને ફરી જવું પડું.’

‘હાય હાય. જગા ડોહા તો પટલિયું માણુહ, તેનીએ શરમ ન આવી ?’

ઘેરાઓમાં જ્યારે આવી વાતો ચાલી રહી હતી ત્યારે જુવાનડાઓમાં તેલ ધૂપેલ અને પંટિયા પાડવાની હરિફાઇ જાગી હતી. ચાર ચાર દહાડે લૂગડા બદલતા તેમણે હવે બંને દહાડે બદલવા માંડ્યાં. આમ એક જ માનવીએ વાસમાં કાંઇક ઓર જ રંગો ગિલા કરી દીધા હતા.

રૂપાને કાને પણ વજીની કંઈ કંઈ વાતો આવવા લાગી હતી. વાલીમાએ ને સવજી ડોસાએ પણ એક બે વખત તેને ટકાર કરી હતી. એટલે રૂપાએ એક વખત વજીને કહ્યું કે ‘હાલ અમદાવાદ જઈ.’ પણ વજીએ ચોખ્ખી ના પાડી. રૂપો રામપુર જીનમાં રહી ગયો. એ વાતો બધી સાંભળતો પણ એની ને વજીની આંખો મળતી ત્યારે એની બધી શંકા ઊડી જતી. ઉપરાંત તે અમદાવાદમાં રહેલ હતો. ઊઘાડા માથા રાખી તેણે ઘેરાએને ફરતા જોયા હતા. લાજનો તો રિવાજ જ નહોતો. આ બધું આંહી અધામું લાગે એટલે આ બધા ખીજાય છે એમ રૂપે માની લીધેલું. પણ હળવે હળવે રૂપાના કાને વજીની વર્તણૂક માટે પણ વિષ્ણુવિધ વાતો અથડાવા લાગી. રોજની વાતોએ સમજ્યું રૂપામાં પણ અવિશ્વાસનું ઝેર બેળવ્યું. તેને વજીએ અમદાવાદ જવાની ના પાડી એમાંય કંઈક શંકા જેવું લાગ્યું. તે ઝાઝો વખત સમતા રાખી ન શક્યો.

‘વજી આખો વાદ હવે તો કકળી ઊઠ્યો સે.’ રત્ને રૂપાએ વજી સાથે ચોખ્ખટ કરવા વાત ઉપાડી.

‘શા માટે?’

‘તારી આ છેલ્લખટાઉ રીતથી.’

‘તારે શું હું પહેરું એહું નહિ?’

‘એ તને કાણ કહે સે પણ કાંઈક મરજીદ તો રાખવી જોઈએ ને?’

‘તે હું ક્યાં કાઢના સામે બોલું છું?’

‘બોલતી નથી પણ બોળી મારવા જેવું કરે સે.’

‘કવી રીતે?’

‘મોટરા બેઠા હોય, માથે બિઘડી જાય તો પણ છેડોય તારાથી સમો ન થઈ શકે?’

‘એ તો મને ખ્યાલેય નથી રહેતો. રૂપા હવે હું ધ્યાન રાખીશ.’ વજ્રએ શાંત રીતે જવાબ આપ્યો. પણ રૂપાને એમાં સ્ત્રી-ચરિત્ર જણાયું.

‘બીજું, તારી વર્તણૂકની પણ હવે તો વાતો થાય સે.’

‘જગત છે તે વાતો કરે. તને કેમ લાગે છે?’

‘બૈરાઓના મન કળાય નહીં.’ રૂપાએ શંકા બતાવી.

‘તારે હવે બીજું શું થાય?’

‘બીજું કંઈ નહીં. હવે હું જે દી’ એવી વાત હાંભળીશ તે દી’ તારું મોત સમજજે.’ રૂપાએ ક્રોધથી કંપતા સ્વરે કહ્યું.

‘વાત તો ધણીએ સંભળાય પણ નજરે જોયા વના તું મને મારીશ?’

‘હા.’

‘એ મારાથી નહિ સહન થાય.’ વજ્રએ પણ ગુસ્સાથી કહ્યું.

‘તું વહિ થઈને આંહીં આવી સું.’

‘મને ખબર છે; પણ ગુલામ થઈને નથી આવી.’ વજ્ર સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની સૈનિકા હતી.

‘જો તો જોયું જાડે.’

‘હાલે.’ કહી વજ્ર એક બાજુ જઈ સૂઈ ગઈ. રૂપો અકળામણ અનુભવતો પથારીમાં લેટી ગયો.

બન્ને નીચલા થરના છતાં સંસ્કારી જીવો હતાં. તેમાંય વજ્ર સારું શિક્ષણ પામી હતી અને રૂપો સામાન્ય લખી વાંચી શકે તેવો.

પણ કમાઉ હતો એટલે એક બીજામાં પ્રેમ પણ સારો હતો. છતાં સમાજના રોજના આક્રમણે બંનેમાં અંટસ વધારવા માંડ્યો.

જીવનમાં એક વખત શંકાનું ભૂત દાખલ થયા પછી એ વધતું જ જાય છે કાંઈ ન હોય છતાં આંખો જુદું જ જોવા લાગે છે.

એક બે વખત વજી ઉપર રૂપાએ મારજૂડ પણ કરી: વજીએ નફટાઈ ન બતાવતા સહી લીધું હતું.

પણ ત્યાર પછી વજીએ બહાર નીકળવાનું તો છોડી જ દીધું. તે ઘર આંગણે ને ઘરમાં જ સાફસૂરી કરવામાં લાગી ગઈ.

વાસના રહેવાસીઓ એ આંગણાને જોઈ વાદવાહ પોકારવા લાગ્યા. રૂપાના ઘર આગળ નાનકડો બગીચો પણ બિભો થયો. હળવે હળવે વાસમાં આની હરિકાઈ થવા લાગી. બધાનાં આંગણાં સ્વચ્છ ને છોંટા આવે તેવાં રહેવાં લાગ્યાં.

રૂપો વજીની આ વર્તણૂક સમજી નહોતો શકતો. જરા પણ અન્યાય સહન ન કરનાર વજીને મારજૂડ કરી છતાં તે કેમ કાંઈ ન બોલી? ત્યાર પછી તેણે બહાર ફરવાનું કેમ છોડી દીધું? ગુસ્સે થવાને બદલે ઘર અને આંગણું કેમ ઉજળવા માંડ્યું? તેને આવા પ્રશ્નો અકળાવવા લાગ્યા.

પણ એકબીજાના દિલ ખોલવા કેણુ પહેલ કરે એ સવાલ થઈ પડ્યો હતો. બંને મનમાં મુંઝાઈ રહ્યાં હતાં.

‘વજી, મેં તને નકામી મારજૂડ કરી ખરું ને?’ રૂપાએ જ પહેલ કરી.

‘હશે.’

‘ના ના, પણ તું મને કળાતી નથી. હું કાંઈ સમજી નથી શકતો.’

‘ મારામાં શું સમજવું છે ? ’

‘ તારે તું હવે મ્યાંય બહાર પણ નથી જતી. ’

‘ બહારનું કામ પૂરું થયું છે. ’

‘ એટલે ? ’

‘ રૂપા.... ’ વજીના સાદમાં આવેા રણુકાર આજે પહેલો જ રૂપાએ સાંભળ્યો.

‘ શું ? ’

‘ હું સત્યાગ્રહ વખતે જેલમાં ગયેલી એ તો તને ખબર છે ને ? ’

‘ હા જ તો. હું ય જેલમાં ગયેલો. ’

‘ હું સાબરમતીમાં હતી. તું વિસાવદરમાં હતો ને ? ’

‘ હા. ’

‘ એ વખતે જેલમાં મને એક બે સમાજ ઉદ્ધારકો મળેલા. ’

‘ હા... ’ રૂપાને આજે કંઈક નવીન જાણવા મળશે એમ લાગ્યું.

‘ તેમનાં મુખમાંથી એક જ વાત નીકળતી. ‘ જિયારા હરિજનોને નીચલા થરના લોકો ખરેખર ઉદ્ધારને પાત્ર છે. એ અજ્ઞાન માનવીઓ આપમેળે કંઈ ન કરી શકે. તેમનાં માટે આપણે જ લોગ આપવો પડશે. અને ખીજું થાય પણ શું ? એ જિયારા ! ’ આમ એક વાતમાં દશ વખત જિયારા... જિયારા નીકળતું ને મારું ઢાળજી કપાઈ જતું. આપ મેળે આપણે કંઈ ન કરી શકીએ ? એમ મને જેલમાં જ પ્રશ્ન ભેડેલો. ’ આટલું કહી વજી જરા થોભી એટલે રૂપો બોલ્યો.

‘ પછી ? ’

‘ પછી તો જેલમાંથી છૂટીને આપણે પરણ્યા. અમદાવાદમાં તો ધણીય કામ કરે તેમ છે પણ આંહીના વાસમાં તો તેંય કંઈ વખત

લક્ષ નહિ આપ્યું હોય તેમ મને દેખાયું. તારો વાસ એ હવે મારો જ વાસ બન્યો હતો. મને લાગ્યું કે મારે કાંઈક કરવું જોઈએ. પણ ઉપદેશ અને તેય હું વહિ જીતીને આપું એનો કાંઈ અર્થ નહોતો. ઉપરાંત ઉપદેશ ઉપર મને શ્રદ્ધા પણ નથી, એટલે મેં બીજો જ રસ્તો લીધો. હું સાફ કપડાં પહેરીને ફરવા લાગી. યુવાનો ખેંચાયા. તેમણે મારા તરફ બીજી દૃષ્ટિએ જોવા માંડ્યું પણ હું પૂરતા બાનમાં હતી. મને આકર્ષવા ચોખ્ખાં ને સારા રહેવાની હરિકાઈ ચાલી. હું મનમાં એ જોઈ હસતી ને મારો ઉદ્દેશ પાર પડ્યાનો સંતોષ લેતી. અંતે એમનામાં ચોખ્ખાં રહેવાની ટેવ ધૂસી ગઈ. તારો માર બલે ખાધો પણ એટલું તો થયું ને ?' કહી વળી હસી. રૂપો તેના નિર્દોષ હાસ્યને નીરખી રહ્યો.

‘પછી ગંદા રહેતા વાસના આંગણાં મને સતાવવા લાગ્યા. હું આપણું આંગણું ને ઘર સ્વચ્છ રાખવા લાગી. એ જોઈ ‘હવે વેઢા જેટલી આજ કાલની નવતર આપણા કરતાંય સાફ રાખશે’ કહી બધાએ હરિકાઈ આદરી. ને વાસના આંગણાં ટાંકલા જેવા બન્યા. એ હવે રહેવાના જ. સ્વચ્છતાની તેમને ટેવ બંધાઈ જવાની. રૂપા, હજીએ આપણામાં બેચાર અપલક્ષણો છે તે ય આવી અવળી રીતે જ હું સુધારવાની છું. પણ તારે તો તું રહે છે એમ જ રહેવાનું હું ! મને એક બે ઘોણ મારવી પડે તો તું તારે મારી લેજે.’

‘લે રાખ હવે. તું હજી મને શરમાવીશ ?’ રૂપો બોલી ઊઠ્યો.

‘એમાં શરમાવવાનું શું છે ? મારે તો પેલા સમાજ ઉદ્ધારકોમાંથી કોઈક આવે તો તેમની ‘બિચારા’ કહવાની ટેવ છોડાવી દેવી છે.’

‘તું જરૂર સોડાવી દઈશ.’ કહી રૂપો હર્ષથી બોલ્યો.

‘મને ય બનાવ્યોને ? બારે જખરી. તારા જેવી અકેક વેઢા જેવડી વહિ ગામે ગામના વાહમાં પેદા થાય તો ય બસ સે.’

‘મારા જેવી નફ્ટ વઉ !’ કહી વળ હસી. રૂપેા પણ ખડખડાટ હસી પડ્યો.

હાસ્યનો અવાજ સાંભળી બહાર સૂતેલ સવળ ડોસો પડખે જ સૂતેલ વાલી ડોસીને ઉદ્દેશી બબડ્યા, ‘વાલી, આપણે ય એક વખત જવાની તો હતી જ, પણ કવી મરજદમાં રહેવું પડતું એ આજ કાલના સોકરા કાંઈ સમજે સે. આમને તો હા....હા....હા....ને હી...હી...હી...જાણે ગાંઠે બાંધ્યું !’

‘હસે, સોકરા સે ભલે ગલતાન કરે.’ વાલી ડોસી જીલ્લાનીના સ્વપ્ના ઝટ શરૂ થાય એટલા માટે પડખું ફરી સૂઈ ગયા. સવળ ડોસો પણ,—

‘સાણું આવું તે હોય !’ બબડતા બબડતા સૂઈ ગયા. રૂપે ને વળએ ક્યાં સુધી ગુલતાન કર્યું હશે એ જોવાની આપણે કાંઈ થોડી જ જરૂર છે ?

આત્માની ચીસ

પાંત્રીસ વર્ષ સુધી એકધારી કારકુનની જેમ પછી આજે જે વર્ષથી તેના પિતાએ આંખો ખોલ હતી. કમાણીની પાછએ પાછ તેઓએ સુધીન્દ્રની કળવણી પાછળ ખર્ચી હતી. સુધીન્દ્રને ખી. એ. થયા આજકાલ કરતા દોઢેક વર્ષ થવા આવ્યું હતું.

કામની પણ લાગવગ વગરનો સુધીન્દ્ર નોકરી માટે વલખાં મારતો, કંઈકના ઊંખરા ધસી નાખતો હતો. કાલેજમાં સેવેલ સામ્યવાદી વિચારો, જીવન જીવવા માટે ધડેલ ભાવના અને આદર્શોના સ્વપ્નો તો ક્યાંય સંતાઈ ગયા હતા.

દોઢ વર્ષ પછી રૂપિયા પિસ્તાલીસના પગારથી તેને એક મિલમાં કારકુની મળવાનો જવાબ મળ્યો હતો. તે કાલે રાજનગર જવાની તૈયારી કરતો હતો. ઘેર માતાપિતા ને એક નાના ભાઈને મહિનો ચાલે તેટલું સીધું ખરીદવા માટે ગામમાં નીકળ્યો હતો.

પાનીને બે મહિના પછી ત્યાં લઈ જવાનો હતો. અત્યારે સરલા તથા તેનો બે વર્ષનો બચુ તેના મોસાળ હતા.

સીધું ઘર તરફ રવાના કરી તે ચાલ્યો આવતો હતો. તેના હૃદયમાં અત્યારે આગ જલતી હતી. તેના સમાજવાદી સ્વભાવ ઉપર પથરાયેલી રાખ ઊંડી ગઈ હતી. દોઢ દોઢ વર્ષની રખડપટ્ટી પછી રૂપિયા પિસ્તાલીસનો પગાર અને તે ય રાજનગરમાં !

આત્માને આંસુ નિંગાળતો જોયો છે ? ખૂબ જ દુઃખના ભારે ભદાયેલ હૃદયનાં બંધ એક નાનકડું કારણ તોડી નાખે છે, દુઃખનો અફાટ ઘોષ તેમાંથી વહી નિકળે છે. એવા રડતા હૃદયોનો કોઈ વખત ભેટો થયો છે ? ન થયો હોય તો સુધીન્દ્રને જોઈ લ્યો. અન્યાયે તેના આત્મામાંથી આંસુનું છેલ્લું ટીપું પણ નીચોવી લીધું હતું. આગના તણખા જેવા તેનાં હૃદયમાંથી વિચારો ઉપડતા હતા. તે શ્રીમંતો અને સમાજને સામે આ અસમાનતા ઉપર વિચારે જતો હતો. જો પૈસો ન હોય તો જમની એક હમડીની પણ કિંમત નથી એવા લક્ષ્મીનંદનો જાણે તેની સામે જ ઊભા હોય તેમ—

‘ તમારી મોટરને ડાઘ પડતા તમે તમારા ડ્રાઇવરની ધૂળ કાઢી નાખો છો. તમારા બગીચાનું ફૂલ બાર રૂપિયામાં આપો માસ મજૂરી કરતો તમારો માણી બૂલેચૂક કાઢને આપે તો તમે તેનો દંડ કરો છો, તમારા ઘોડાનો ખાસદાર તેના ઘરે તેનો યુવાન દિકરો તાવે તરફડતો હોય અને એ ચિંતામાં ઘોડાને માલીસ ન કરી શકે તો તમે તેને રજા આપી દો છો, તમને તમારી બેફાટ સાહેબીમાં એ ડ્રાઇવર, એ માણી, અને એ ખાસદારના આંસુ ઝરતા હૃદયોનું હાઈ વિચારવાની પુરસદ હોય છે ? પરાધીન હિંદના શહેરોની પોળ પોળ અને ગામડાંની ગલીએ ગલીએ ફરી એક વખત તમારા દેશના

ભૂખ્યા ભાંડરડાનાં દેદાર જોઈ એ આંસુઓના મૂલ્ય મૂલવવાનું તમને કોઈ વખત સ્વપ્નું પણ આવે છે ?

સૂતેલ મજૂર જ્યારે કાળની ચીસ જેવી તમારી મિલની વિસલ સાંભળે છે ત્યારે કેવો ઝખ્કીને જાગી જાય છે. એ ખ્યાલ તમને તમારી ગુલાખી નિદ્રા આડે કોઈ વખત આવ્યો છે ?

ભૂતના ઓળા જેવા પેટ પૂરતું રળવા દોડ્યા જતા મજૂરોના ટોળા ઉપર કોઈ વખત નજર નાખી છે ?

તેમના પરસેવે જ તમારી હાંફતી તીજેરીની કળ વાસતી વખતે તમને કોઈ વખત લાગ્યું છે કે આ પૈસા નથી, પણ તમારા જેવા જ માનવીઓને છેતરી, તેમના શ્રમ પૂરતું પણ આપવા સામે અવહેલના કરી તેમના સુકાયેલ શરીરમાંથી શોષેલ લોહીના છેલ્લા ટીપાનો સંગ્રહ છે ?

તેના વિચાર તણખાનો વેગ આગળ વધે તે પહેલાં તો—

‘એય રસ્તા પર ચાલે છે કે જાંઘે છે ?’ કરતો એક સ્વર-સંભળાયો. સુધીન્દ્ર જરા દૂર ખસી ગયો. ખર...ર...ર કરતી એક બે ઘોડાની બગી તેની પડખે થઈ ચાલી ગઈ. તેમાં બેઠેલ શેઠના અને કાચમીનના હાસ્યનો આછો ધ્વની સુધીન્દ્રના કાન ઉપર પડ્યો. તેનું સ્વમાન ધવાઈ જઈયું. પણ તેથી શું ? એ ગરીબ હતો, હસનાર શ્રીમંત હતો ! તેણે ઉર જાંડાણમાંથી જીઠતા આંદોલનો ઉપર કૃત્રિમ આશ્વાસનની રાખ વાળવા માંડી.

‘હું ભલે બી. એ. હોઉં. મારામાં ભલે ભાવના અને આદર્શ’ ભર્યા હોય, હું સમાજને સુધારવાનાં સ્વપ્ના ભલે સેવતો હોઉં, છતાં કાલે જ હું એવા જ એક શ્રીમંતના ખોળે મારું માથું મૂકવા જવાનો છું. તે ભલે મુખ હોય, છતાં તે મારો શેઠ બનશે, હું એનો ગુલામ

બનીશ. સમાજ મારા આદર્શને અપનાવવા કરતા અપમાનશે, જ્યારે તે જ સમાજ શ્રીમંતોના ગમે તેવા દુષ્ટત્વો ઉપર પડદો નાખી પૈસાં ખાતર તેમની પાસે હાથ લાંબાવશે. તેના ગુણગાન ગાશે. લક્ષ્મીને રથ અત્યારે બધા ગુણોને કચરતો ચાલ્યો જાય છે. જગત અત્યારે તેનું છે. તે સામ્રાજીની કૃપા વગરનો માનવી મૂર્ખ છે.’

તેની વિચાર કણિકાઓ અટકી. ધરની ડેઝીએ ઊભો રહી પ્રતીક્ષા કરતો તેનો નાનો બાપ તેની સામે દોડી આવ્યો; મોટા બાપ ગોળ લાબ્યા છે ?’

‘હા, નરેન્દ્ર, દાણાના પોટલામાં જ ગોળ છે ને ?’

‘બાએ દાણાનું પોટલું તો ખોલ્યું છે, ગોળ તેમાં નથી નિકળ્યો ?’

‘હેં... ! ત્યારે મજૂરે ગોળની પોટલી ક્યાંક પાડી નાખી લાગે છે.’

સુધીન્દ્ર ત્યાંથી જ પાછો વળ્યો, રસ્તામાં શોધ કરી પણ ક્યાંયથી પોટલી ન મળી. તે પાછો આવ્યો, ગોળ લેવા માટે બીજા પૈસા તેની પાસે ન હતા. બીજે દિવસે સાંદુ ભોજન જમીને જ સુધીન્દ્ર રાજનગર ગયો. ત્યારે તેનાં ખિસ્સામાં ફક્ત રૂપિયા છ હતા. તેમાં બે રૂપિયા ગાડીલાડાના ગયા. બાકી ચાર રૂપિયા રહ્યા. રાજનગરમાં પહોંચી સાંજે બે આનાની દાળભાતની થાળી જમી એક ધર્મશાળામાં તેણે રાત વિતાવી. બીજે દિવસે તે તૈયાર થઈ અગિયાર વાગે શેઠને મળવા માટે મિલની ઓફિસે ગયો. ઓફિસની આગળ જઈ તેણે એક ચિઠ્ઠીમાં પોતાનું નામ લખી પટાવાળાને શેઠ પાસે મોકલ્યો. પટાવાળો પાછો વળ્યો અને ‘શેઠ કામમાં છે, થોડો વખત અહીં બેસો,’ એમ કહ્યું. સુધીન્દ્ર પા કલાક બહાર બેઠો. એટલામાં બે અપ-ટુ-ડેટ કપડાંવાળા યુવાનો બહાર નિબ્યા. તેઓ ચાલ્યા ગયા એટલે શેઠ સુધીન્દ્રને બોલાવ્યો. છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબના ફરનીયરથી શોભતી બેઠકમાં શેઠ

બેઠા હતા. સુધીન્દ્ર જોજો કરીને બિભે રહ્યો. થોડીવારે શેઠ તેના સામે જોઇને બોલ્યા.

‘મી. સુધીન્દ્ર, તમને આંટો ખવરાવવા બદલ દીક્ષગીર છું. તમારી જગ્યાએ આંહોના એક દિનકરરાય નામના ભાઇને રાખી લીધા છે. નગરશેઠની ચિઠ્ઠી લખને આવેલ એટલે તેમને ના પાડી શક્યો નથી. પણ મારે ત્યાં પચીસ રૂપિયાની એક કારકુનની જગ્યા હજી ખાલી છે. તમારે જો રહેવા ઇચ્છા હોય તો આજથી નોકરીએ ચડી જાવ.’

‘પણ સાહેબ, પચીસ રૂપિયા તો મને બહુ ઓછા પડે. મારે આંહી આવવામાં પણ ખર્ચ થયું છે. હું આપના જવાબથી આવેલ છું.’

‘એ બધું હું સમજું છું, પણ બીજો ઉપાય નથી. તમારી કામ કરવાની શક્તિ જોઇશ તો તમારી યોગ્યતા મુજબ કદર કરીશ, બાકી હાલ તો એ સિવાય એક જગ્યા ખાલી નથી.’

સુધીન્દ્રને પણ અત્યારે ગમે તેટલા રૂપિયા મળે તો પણ નોકરી કરવી જ હતી. તેમણે હા પાડી. તેજ દિવસથી તે કામે ચઢી ગયો.

સુધીન્દ્રને એકાઉન્ટ ઓફિસમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. એ મહિનામાં તો તેણે તેની શક્તિ બતાવી આપી. પગાર રૂપિયા પચાસ શેઠે કરી આપ્યો. છતાં એને સાથે સાથે આઠ આના જેવી નજીવી રકમ માટે પણ વલખા મારતાં કામદારોનો અને તેમની આંતરિક સ્થિતિનો પણ સારો ખ્યાલ આવી ગયો. આવેજ ને? ‘દરદીહી દરદીહી જાને!’

ત્રીજે મહિને સુધીન્દ્ર રજા લખને પોતાને વતન ગયો. પિતાને થોડાક પૈસા આપી, પત્નીને લઇ પાછો રાજનગર આવ્યો.

પાંત્રીસ રૂપિયામાં દશ દશ કલાક એક જ ધારું કામ ઢસડનાર સુધીન્દ્રને અત્યારે નહોતો કોઈ આદર્શ, નહોતી કોઈ ભાવના કે નહોતી સમાજવાદ કે સામ્યવાદ ઉપર વિચાર કરવાની પુરસદ. અત્યારે તેનું ધ્યેય નોકરી કરી શેઠને ખુશ કરવા સિવાય બીજું એકેય ન હતું.

કોલેજનું રવખ સેવી સુધીન્દ્ર અત્યારે ભાવવિહોણો માનવી બની રહ્યો હતો. છતાં કોઈ, કોઈ વખત સાંજની ખીચડી ખરીદવા માટે પૈસા માગવા આવનાર સ્ત્રી કે પુરુષ કામદારને એ જોતો ત્યારે તેનો આત્મા બંડ પોકારી ઊઠતો. દિવસભરના સતત પરિશ્રમ પછી પણ જ્યારે એ પૈસા આપવામાં પણ આનાકાની થતી ત્યારે તેનું હૃદય રડી ઊઠતું. ઘેર જઈ આ અસમાનતા ઉપર પત્ની પાસે દિલ ઠાલવતો. પત્ની 'જગત એમ જ ચાલે છે' કહી તેને આશ્વાસન આપતી. બીજે દિવસે સુધીન્દ્ર પાછો એવો જ ભાવવિહોણો બની કામ ઉપર લાગી જતો.

એક વર્ષ આમ ને આમ ચાલ્યું ગયું

સુધીન્દ્રે એટલા વખતમાં તો સુંદર શક્તિ બતાવી આપી હતી. તે સાથે જ તેણે કામદારોને આશ્વાસનો આપવાનું, તેમનાં આંસુઓ લૂછવાનું પણ કામ કર્યું હતું. કામદારોમાં તે 'નવા સા'બ'ના નામે ઓળખાતો હતો.

ખૂબ કામના ઢસરડાથી અને પૈસાની સંકડામણથી સુધીન્દ્રની તબિયત લથડી. તે તાવમાં પટકાયો. આઠ દિવસ તો અણઉતાર તાવ રહ્યો. એટલા વખતમાં તેને જગત જેને અણધર અને અસંસ્કારી કહે છે તેવા ભોળા મજૂરોના શુદ્ધ અને પ્રેમ ભર્યા આત્માઓની સાચી પિછાન થઈ. સંસ્કારી તરીકે જગત સમક્ષ સફેદ લૂગડા પહેરીને ફરતા માનવીઓ કરતા આ આત્માઓમાં તેને સાચી સુહૃદયતા દેખાણી. દંભ અને આત્મવંચનાથી તેઓ અલિપ્ત દેખાયા.

બીજા સાત દિવસ આરામ લઇ તે પાછો નોકરીએ ચડ્યો. એક દિવસ એ મજૂરો સાથે મિલમાંથી બહાર નીકળી ઘર તરફ જતો હતો, એટલામાં શેઠની મોટર નીકળી. મોટર આગળ વધે તે પહેલાં કેટલાય વખતથી ધુંધવાઇ રહેલ મજૂરોનું એક ટોળું આકું ફ્યું. સુધીન્દ્ર ખિમાર હતો. એ વખતમાં આજની સખત મોંઘવારી અને મિલોની ધૂમ કમાણી જોતાં મજૂરોએ તેમની રોજી વધારવા સારૂ શેઠ પાસે એક વિનંતિકાર મંડળ મોકલેલ હતું. પણ નેતાઓને ‘કાંઈ પણ જાતની મજૂરી નહિ વધારી શકાય’ એવા શબ્દો કહી શેઠે ધુત્કારી કાઢ્યા હતા. મજૂરો અત્યારે સુધીન્દ્રને તેજ વાત કરતા હતા. સુધીન્દ્ર તેમને સમજાવતો હતો, ત્યાંજ મોટર નીકળી. તેઓ તેને વિનંતિના ધૂળા. સુધીન્દ્રને આ રીત બરાબર નહોતી લાગતી પણ વિકરેલ અસંતોષી ટોળાને કાબૂમાં લઇ શકાય તેવી સ્થિતિ અત્યારે ન હતી. તે શાંત બની બિભો રહ્યો.

શેઠ પણ અધો મામલો પામી ગયા. તેણે સુધીન્દ્ર ઉપર એક શંકા ભરી નજર નાખી. તે નજરમાં સુધીન્દ્રે ક્રોધ અને ઘૂણા જોઇ. સુધીન્દ્રને ભવિષ્ય માટે અશુભ પડ્યો પડતો લાગ્યો.

શેઠે મજૂરોને રાત્રે વિચાર કરવાનું વચન આપ્યું. મજૂરો ખસી ગયા. મોટર સડસડાટ કરતી ચાલી નીકળી. સુધીન્દ્રને તે સાથે તેનું ભવિષ્ય પણ બેકારીના પંથે દોડતું લાગ્યું.

તેજ રાત્રે સુધીન્દ્રને શેઠે તેમનાં બંગલે બોલાવ્યો, સુધીન્દ્ર વાત પામી ગયો. પૂરતી તૈયારી કરી તે બંગલે ગયો. તેને જોતાજ શેઠ બોલ્યા,

‘મી. સુધીન્દ્ર, તમને બેકાર જાણી મેં આશરો આપ્યો, તે આટલા માટે તો નહિ જ હું...તમે ઘણા વખતથી મજૂરો સાથે હરો ફરો છો તે હું જાણું છું. છતાં મેં તે ઉપર લક્ષ ન આપેલ,

પણ કાલનો બનાવ તમારી સૂચનાથી જ બન્યો છે એમ હું જોઈ શક્યો છું. તમારે એટલું સમજવું જોઈએ કે હું એક લક્ષ્યાધિપતિ છું. તમે કંગાલ છો. અલબત્ત તમે જાણેલા ને સંસ્કારી હશે, છતાં તમારું જાણતર કે સંસ્કારીતા જ જગતમાં જીવવા માટે બસ નથી. જગતમાં કેમ જીવવું તે હજી તમારે શિખવું પડશે.'

જે વાતમાં પોતે કંઈ જાણતો નથી, ઉપરાંત જે વાત અથડામણ વગર પાર પાડવા પોતે મથતો હતો, તેની કદર કરવાને બદલે ફક્ત એક શંકાને કારણેજ એનો આ તિરસ્કાર થતો હતો તે જોઈ સુધીન્દ્રનો બાંડખોર આત્મા બળવો પોકારી ઊઠ્યો. ભાવી બેકારીનો હાઉ તેને અત્યારે સતાવી ન શક્યો. તેનાં રૂંવા ઊભા થઈ ગયા. છતાં તે સંયમ રાખીને બોલ્યો : 'સાહેબ, તમે મારા ઉપર બોલો આજ ચડાવો છો હું આ બાબતમાં કંઈ જાણતો નથી, મને મજૂરોએ આપની મોટર નિકળી ત્યારે જ એ વાત કહી હતી. હું તો બમણો તેમને સમાધાનના પ્રેમ ભર્યા રસ્તે વાળવા ઇચ્છતો હતો, પણ તેઓ ન રોકાયા.'

સુધીન્દ્રનો અવાજ વધારે ઘેરો થયો અને તે આગળ વધ્યો.

'પણ રોકાય કેવી રીતે? તેમના ભૂખ્યા પેટમાં આગ ઊઠતી હોય, અંતરમાં જવાળાઓ ભભૂકતી હોય, તે સ્થિતિ તમે કેટલી શક્યા હોત તો તેમના આગેવાનોની સાથે આપે સલાહ કરી જ હોત. પણ આપને એ સલાહ નકામી લાગી છે. આપ આપની સંપત્તિ ઉપર મુસ્તાક છો. મારા જેવા અજાણને દબાવી આપ આપની શ્રીમંતાઈની બીક બતાવો છો, પણ સાહેબ, આપે મારા ઉપર ઉપકાર શો કર્યો છે? રૂપિયા પચીસના પગારમાં પોણોસોનું કામ કરાવેલ છે. મારું યૌવન નીચેવી મેં આપની નોકરી કરેલ છે. આપના પગારથી તો મેં દશગણું વળતર વાળી આપેલ છે. આપ પૈસાના

જેરે એ સમજી નથી શકતા. આપની હાંફતી તીજેરીઓ ઉપર એક દિવસ કાળના કરાળ પંજા પડશે. એક દિવસ આપને મારી માફક પેટને ખાતર ગુલામી આદરવી પડશે, ત્યારે જ આપને જ્ઞાન થશે કે જગતમાં ભૂખ્યા પેટે કેમ જીવાય છે. પરસેવો નિતારી બ્યાજ સહિત માલિકનું વળતર વાળતા કામદારોનાં દિલ જે દિવસ તમે જાણતા શીખશો તે દિવસ જ તમે તમારા આત્માને સાચો ઓળખી શકશો. અત્યારે તો તે પવિત્ર આત્મા ઉપર દંભ, આત્મવંચના, અને મગફળીના પાપી પડદા પડ્યા છે. એ પડદા ચીરી તમે સાચી સ્થિતિ નથી સમજી શકવાના. આપ હવે મને—’

‘બસ કરો મીઠા સુધીન્દ્ર, તમને મેં આંહીં ઉપદેશ કરવા માટે નથી બોલાવ્યા. મારે તમારા જ્ઞાનની ખાસ જરૂર પડી નથી. હું તો તમને પૂછું છું કે તમે મારા માણસોમાં મળી જઈ તેમને બંડ કરવા ઉશ્કેરો છો, તે વાત સાચી છે?’

‘નાજી, હજી સુધી મેં એવું કંઈ કરેલ નથી.’

‘ત્યારે હવે કરવા માગો છો, એમજને?’

સુધીન્દ્ર આ નફ્ટ મિલ માલેકની તુંડાઈ જોઈ તેની પરિસ્થિતિ વિસરી ગયો. તે ગરીબ છે, આંહીંથી પડ્યો તો પાછું બેત્રણ મહિના રખડવું પડશે, દાંતિયા કરતી બેકારી તેને ભરડો લેવા તૈયાર બની છે, એ બધું વિચારવા તેનું માનસ અત્યારે તૈયાર ન થયું. તેની આંખ આગળ તો અત્યારે દૂધ વગર ચીસો પાડતા, અને અકાળે કરમાઈ જતા મજૂર બાળકો ખડાં થયાં. તાવે તરફડતા મજૂરને માટે એક પૈસાની દરાખ મેળવવામાં દુકાનદાર પાસે કાકલુદી કરતી મજૂર સ્ત્રી દેખાણી, અડીખમ પ્રચંડ શરીરોને સંચામાં પીલાતા જોયા. પૂરતા પોષણ વગર તેમના શરીરો ઉપર લોહીના બદલે ચામડી લટકતી દેખાઈ. આ દૃશ્ય જોઈ તે ધ્રુજી ઊઠ્યો. તેની આંખ ધડીબર

મીંચાઇ. તે તુરત જ સતેજ થઇ ગિઠ્યો. રહી સહી નખળાઇને પણ ખંખેરી નાખી તે બેલી ગિઠ્યો. બહુ જ થોડું બોલ્યો પણ આત્માની ચીસ જેવો એ અવાજ ગગનમંડળના ધૂમટને ચીરતો દૂર ને દૂર પડ્યો પાડી ગિઠ્યો.

‘તમે શ્રીમંતો ગરીબોને તમારા રમકડા જાણો છો. ગરીબોના આત્માઓમાં શું જલી રહ્યું છે તે તમને જાણવાની પરવા નથી. દરદી જ સાચા દરદને જાણી શકે છે. મેં એ દરદ અનુભવ્યું છે, અત્યારે અનુભવી રહ્યો છું. એ દરદ એક વખત સમજનાર એ દરદથી પીડાતા દરદીઓ તરફની હમદીલી છોડી શકતો નથી. તેને તે દરદ મટાડવાનો નાદ લાગે છે. એમ મને પણ એ દરદીઓનાં આંસુઓએ મહાત કર્યો છે. હવે પછી હું શું કરીશ, શું કરવાનો છું એ કહેવાને અત્યારે હું તૈયાર નથી. મારા આત્મામાંથી જે નાદ ગિઠશે એ નાદ મારો માર્ગદર્શક દિવડો નિવડશે. એ નાદને અવગણી આપની મુનસરી ઉપર નાચવા હું તૈયાર નથી. મારા એ ગરીબ ભાંડરડાઓ મને તેમનો સ્વજન લેખીને મારી પાસે આવશે તો તેમને હું તમારે ખાતર નહિ જ તરછોડું. અલખત હું જાણું છું કે મારી સ્થિતિ કેમ થશે, મારા કુટુંબને કેવું શોષવું પડશે, છતાં આત્માને મારી નિષ્કુર કાષ્ટવત જીવન જીવવા કરતાં એ જીવનનો નાશ મને વધારે સુખકર નિવડશે. જમાનો બદલાય છે. જગતમાં કેમ જીવવું એ હવે કાઠ કાઠને નહિ શીખવી શકે, પણ ઘણાને તો અમારી પાસેથી હવે શીખવું પડશે. આપને આપની સંપતિ મુખારક હો, મને મારું ધ્યેય—’

‘સુધીન્દ્ર, હું નહોતો જાણતો કે તમારા જેવો એક નાનો માણસ આટલો ઉદ્ધત થઈ શેઠ સામે બોલશે !’

‘સાહેબ, જેમ માનવીઓનાં માનસ ફરી ગયા છે, તેમ આજે રૂપરૂ

વકતૃત્વ ઉદ્ધતાઈ કહેવાય છે. ખુશામતના શબ્દો સાંભળનાર આપના કાનને આ શબ્દો ઉદ્ધતાઈ ભર્યા જ લાગશે. ’

‘ સુધીન્દ્ર, તમે આજથી છૂટા છો. મારે તમારી શિખામણી જરૂર પડશે ત્યારે હું બોલાવીશ, જવ. ’

સુધીન્દ્રનો આત્મા અત્યારે જાગી ઊઠ્યો હતો. તે જગતની બધી જાંજળ બૂલી ગયો હતો. તે તોરમાં ને તોરમાં ઘેર પહોંચ્યો. ઘેર પહોંચી પથારી ઉપર પડ્યો. પથારીએ પડતા જ તેના એકની કમાણી ઉપર આશા સેવતું કુટુંબ તેની નજરે ચડ્યું.

માબાપ, નાનો ભાઈ, બચુ અને પત્ની, તે બધાના ભૂખના દુઃખે ગળી ગયેલા હાડપિંજરો તેની સમક્ષ આવી ઊભા રહ્યા. તે હજી તેમને પૂરા જોઈ રહે તે પહેલાં તો હજારો કામદારોના હાડપિંજરોની કતારોની કતારોમાંથી ભૂતાવળ જેવો બેંકાર સૂર નિકળ્યો. એક તરફ છ આત્માઓ બીજી તરફ હજારો ! તેનું કર્તવ્ય તેને સમજાઈ ગયું. તેના આત્મામાંથી ચીસ ઊડી, ઓહ...! તે ઝમકી ઊઠ્યો. તેના ધગધગતા માથા ઉપર સુધાનો મિઠો હાથ ફરતો હતો.

‘ તમને આટલી બધી અકળામણ કેમ થાય છે ? આ પરસેવો કેમ વળ્યો છે ? માયું કેમ આટલું બધું ધગે છે ? તમે ચીસ કેમ નાખી ? ’

એક સાથે બધાય દુઃખને સુધીન્દ્ર પાસેથી લઈ પોતે પી જવા માગતી હોય તેમ સુધાએ પ્રશ્નો કર્યા. આ સાંભળી સુધીન્દ્ર બોલ્યો :

‘ સુધા, મેં નોકરી છોડી દીધી. ’

‘ તે એમાં આટલા બધા મૂંઝાઈ ગયા ? જહનમમાં ગઈ નોકરી ! પંડ સલામત તો પધડીઆ બહોત. મારા સુધીન્દ્ર, તું સલામત તો મારે દુનિઆ સલામત છે. હું તારી પડખે છું ને ! ’

સુધાએ જરાય સ્ત્રી સુલભ નબળાઈ ન બતાવતા એક બહાદુર

નરના પત્નીનું સાચું ગૌરવ બતાવ્યું. સુધીન્દ્રને કાંઈક સાતા વળી. ને બોલ્યો,

‘ સુધા ખરેખર તું સુધા જ છું. પણ ‘ હવે પાછી નોકરી તો ગોત—’ હજી સુધીન્દ્ર વાક્ય પૂરું કરે એ પહેલાં ત્રણ કામદારો અંદર આવ્યા; આવતાની સાથે જ તેઓ બોલી બિઠ્યા.

‘ સુધીન્દ્રભાઈ, અમે બધું સાંભળ્યું છે. આપને હવે નોકરી નથી કરવાની. અમે મંજૂરસંઘ બિભો કરી તેનું ફંડ ભેગું કર્યું છે. આપ એ સંઘને હાથમાં લઈ તેનું સૂત્ર-સંચાલન કરો, અમારી ચીસ ને પડવો જગતભરમાં ગાજતો રાખો. ’ આટલું કહી ત્રણે મંજૂર ભાઈઓ શાંત બિભા.

સુધીન્દ્ર આ બોળા આત્માઓનો પ્રેમ ભર્યો એકરાર સાંભળી રહ્યો. તેને આવા નિર્દોષ આત્માઓને સ્વાર્થને ખાતર કચરતા શ્રીમંતો કારખાનાના સંચા જેવા કાતીલ લાગ્યા. પાંચપાંચ ગણું કામ ખેંચાવી પેટ પૂરતું પણ આપવા માટે અખાડા કરતા શ્રીમંતો બિપર તેનો આત્મા સળગી ઉઠ્યો, તેનું તપેલું શરીર વધારે તપી આવ્યું. સુધાએ કામદાર આગેવાનોને જવા માટે વિનવ્યા, પણ તેઓ ન ખરવા. આખી રાત તેઓએ સુધીન્દ્રની શુશ્રૂષા કરી. સવારે સુધીન્દ્ર જાગ્યો ત્યારે સુધા તેની પાસે બેઠી હતી.

‘ સુધા, પેલા ભાઈઓ ક્યારે ગયા ? ’

‘ પરોઢીએ. ’

‘ સુધા, કેવા બોળા આત્માઓ ! અભણ, મંજૂર કહી આજના મુત્સદ્દીઓથી તરછોડાતા આ માનવીઓ શ્રેષ્ઠ કે મુત્સદ્દીઓ ? ’

આ પ્રશ્નનો જવાબ ન આપતા સુધા તેના સુધીન્દ્રને અનિમેષ નયને તાકી રહી. તેની કીકીઓમાં સુધીન્દ્રના પ્રશ્નનો જવાબ રમતો હતો.

ચેવડાવાળો !

‘ રમુ ! જરા પાણીનો પ્યાલો આપજો ? ’

ઇન્દુએ ઊંઘરામાં ઊભા રહીને પત્નીને કહ્યું.

‘ પણ તમે અંદર તો આવો ? એકિસેથી હજી ચાલ્યા આવો છો, જરા સ્વસ્થ તો થાવ ? ’

રમુ રસોડામાંથી જ આવા પ્રશ્નો કરતી હતી પણ તેણીએ અહાર નિકળી જ્યારે ઇન્દુનાં મુખ સામે જોયું ત્યારે તે ખૂબ દુઃખી થઇ ગઇ અને બોલી:

‘ કેમ કોઇ લેણદાર સાથે આવેલ છે ? ’

‘ હા ! આ જગતમાં આપણા નશીબે સુખે પાણી પીવાનું પણ ક્યાં લખાયેલ છે. ’ કહી તે પ્યાલાને પાછો આપતા રમુના મુખ સામે જોતાં બોલ્યો,

‘ પણ તું જરાય ગભરાતી નહિ. હું હમણા જ આવું છું. એ તો હોય : ’

ઈંદુ સંસ્કારી યુવાન હતો. નાનપણથી માતાપિતા ગુમાવેલ, પણ તેના મોટાભાઈએ તેને મેટ્રીક સુધી ભણાવેલ હતો. તેજસ્વિતા તો ઘણી હતી, પણ સંયોગો પ્રતિકુળ હતા. એટલે તેણે આગળ નહિ વધતા ત્યાંથી જ અભ્યાસ છોડ્યો હતો.

માતા પિતાના વાત્સલ્યને પણ ભૂલાવી દે તેવું વાત્સલ્ય તેના ઉપર તેના મોટાભાઈનું હતું. મોટાભાઈ પણ મહા મુશ્કેલીએ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતા હતા. ઈંદુ આ ખરાખર જાણતો હતો, એટલે તેણે તે જાણને શીટાવવા માટે કાંઈક ધંધો ગોતવો જોઈએ એમ ધારી તેની પત્ની સહિત તે રાજનગરમાં આવેલ હતો. મહા મહેનતે કેટલાયની ખુશામત પછી તેને રૂપિયા ત્રીસની એક મિલમાં નોકરી મળેલ હતી. ઇન્દુના પિતા જીવતા તેમની સ્થિતિ સારી હતી. પણ સદ્દાના શોખીન પિતાએ આખરે સર્વસ્વ સદ્દામાં જ ગુમાવી દીધું હતું.

ઈન્દુના લગ્ન પણ તેના પિતાની હયાતીમાં જ થયેલ હતા. તેને અત્યારે એ વર્ષનો પ્રવિણ નામનો પુત્ર અને પાંચ વર્ષની સરોજ નામની પુત્રી એમ બે બાળકો હતા.

ઈન્દુની પત્ની રમાગૌરીના પિતા તો ગુજરી ગયેલ હતા. પણ તેનો ભાઈ ગજેન્દ્ર સારી સ્થિતિનો અને સાધન સંપન્ન હતો. છતાં રમાએ કોઈ વખત પણ તેના ભાઈ પાસે હાથ લાંબો કરેલ ન હતો. કારણ કે તેને તેના ભાઈની વર્તણૂકથી એક વખત ખૂબ જ મનઃકુપ્ત થયેલ હતું.

ઘરના આદે ખૂણે ખેંસી ઉપવાસો ખેંચી કાઢવાનું તે પ્રસન્ન કરતી પણ કોઈ પાસે હાથ લાંબો કરી સ્વમાન ગુમાવવા તૈયાર ન હતી. એક આર્યબાળાના દરેક આદર્શોથી વિભૂષિત રમા ઇન્દુને મન લક્ષ્મી સમાન હતી. ઘણી વખત ઇન્દુ રમાનો હાથ પકડી કહેતો:

‘રમા તારા માટે હું શું કરી શક્યો છું? શું આપણા જીવન

આમ જ જવાના ?' તે વખતે એક વિરખાળાને જાજો તેવી રીતે રમા હિંમત આપતી અને કહેતી:

‘જીવાનીમાં દુઃખ પડે તેજ સારું, ભવિષ્ય આપણા માટે ઉજ્જવળ છે.’

આવી રીતે તેઓનો સંસાર ચાલ્યો જતો હતો. છતાં કોઈ વખત રમાએ એક પણ દુઃખનો શબ્દ કાઢ્યો ન હતો. તેમ જ કોઈ વખત ઇન્દુના દેખતા તેણે મોઢું પણ કટાણું કરેલ ન હતું. આજે ઘરમાં ફક્ત ત્રણ રોટલીઓ થાય તેટલો લોટ હતો. સીધું તદ્દન થઈ રહ્યું હતું. પગારને હજી બે દિવસની વાર હતી. ઘરમાં ચાર આનાથી વધારે પૈસા પણ ન હતા. એ ત્રણ રોટલીઓ ઇન્દુ માટે તૈયાર કરી ઇન્દુના આવવાની રાહ જોતી, રમા બેઠી હતી, પણ એ ય સુખે ખાવાનું ઇન્દુના નશીબમાં ન હતું. છતાં તે કેવા હિંમતના શબ્દો કહેતો ગયો ? આવા તો કેટલાય વિચારો રમાના મનમાં આવ્યા અને ગયા. ઘડીભર તેનું સ્ત્રી સુઝલ હૈયું ભરાઈ પણ આવ્યું, છતાં તે તુરત જ સ્વસ્થ થઈ ગઈ. કારણ કે ગરીબોને પોચું હૈયું રાખવું કેમ પરવડે ?

‘બા...એ બા, મને કાંઈક ખાવા આપીશ ?’ નાની સરોજનો સાદ સંભળાયો. તે એક ગરીબ માતા પિતાની પુત્રી હતી. આટલી નાની વયે પણ તે જ્યારે તેની માતાને દિલગીર દેખતી ત્યારે કહેતી કે ‘બા તું કેમ આજે દુઃખી છું ? જો અત્યારે વધારે ખાવાનું ન હોય તો મારે નથી ખાવું હં ! ભાઈને તથા આપુજીને આપજો ? આપણે પાણી પી લઈશું !’

આટલી નાની બાળા પણ ગરીબીને ઝડપથી જાણી જતી હતી, પણ રમાનું માતૃહૃદય તો ફાટી જતું હતું !

‘બેટા તારા બાપુ માટે ત્રણ રોટલીઓ રાખેલ છે, તેમાંથી તું

અડધી લે અને પાણી પી સૂઈ જા. સાંજે તને ઝાઝો ભાત આપીશ હં ! ’

‘ પણ બા બાઈ બીઠીને શું ખાશે ? ’

‘ એના માટે થોડાક મમરા પડ્યા છે. તું તારે ખાઈ લે બેટા ! ’

માતા પુત્રીનો સંવાદ હજી પૂરો થાય એટલામાં તો ઇન્દુ આવી પહોંચ્યો. તુરત જ રમુએ એક પણ સવાલ પૂછ્યા વગર તેને માટે જમવાનું પીરસ્યું. જમી રહ્યા બાદ ઇન્દુને ગંભીર જોષ રમાએ પૂછ્યું,

‘ કાણ લેણદાર હતો ? ’

‘ રમુ, અત્યાર સુધી મેં તને એ વાત કરેલી ન હતી, પણ જ્યારે પ્રવિણ માંદો પડ્યો ત્યારે તેના દવાદાર માટે એક પઠાણનાં રૂપિયા સો મેં બ્યાજે લીધેલ હતા. તેની મુદત પૂરી થયેથી તે રૂપિયા લેવા આવ્યો હતો. તું જાણે છે કે પઠાણ લોકો કેવા હોય છે ? તેને હાલ તો એક મિત્ર પાસેથી રૂપિયા પચીસ લઈને આપ્યા છે, પણ આવતા સોમવારે એટલે કે પાંચ દિવસ પછી તેને રૂપિયા પંચોતેર આપવાજ પડશે. તે માટે શું કરવું તેના વિચારમાં હું પડ્યો છું, આપણા ઘરમાં એવા કાંઈ દાગીના પણ નથી કે જેથી આપણે રૂપિયા પંચોતેર મેળવી શકીએ ! ’

‘ આ મારી એક વીંટી છે તેના કાંઈ નહિ તો રૂપિયા પચીસ ઉપજશે તમે તેને લઈ વેચી નાખજો. ’

‘ અરે...રમુ ! હું તારા અંગ પરનાં ઘરેણા વેચું ! ખરેખર રમા, મારા પતારે પડી તેં શું સુખ મેળવ્યું છે ? તને ઘરેણા ઘડાવી દેવાનું તો રહ્યું પણ બિલટાના લઈ લેવા એ મને રચતું નથી ! ’

‘ વહાલા, તમે આવું કેમ બોલતા હશો ! શું તમે પુરુષાર્થ કરવામાં કાંઈ બાકી રાખ્યો છો ? છતાં આપણા કિસ્મત પ્રમાણે આપણને મળે

છે. એક વાત કહું ? હું પૈસાને પરણીને નથી આવી. ઇન્દુને પૂજવા આવી છું. આ રમા ખુદ ઇન્દુના ચરણે છે ત્યારે તેના ઘરેણા કાના ઇન્દુના કે રમાના ? વહાલા, મને સંતોષ છે. તારું હાસ્ય મારું હાસ્ય છે, તારું દુઃખ મારા માટે પહેલું દુઃખ છે.’ કહી રમા નીચું જોઇ ગઇ. ઇન્દુ તેના સામે તાકી રહ્યો.

‘ચાલો એમ કરીશું પણ, તે પછી રૂપિયા પચાસ બાકી રહેશે તેનું શું ?’

રમાએ કાંઇ જવાબ ન આપ્યો તે જોઇ ઇન્દુ બોલ્યો.

‘રમુ, મને કહેતા તો શરમ આવે છે પણ કહું છું; તું તારા ભાઈ પાસે ન જા ? તે આપી શકે એવી સ્થિતિમાં છે. આપણે ક્યાં તેના રોકવા છે, પણ અત્યારે આપે તો આપણને ખૂબ જ મદદ રૂપ થઇ જાય.’

‘ના ના આપ એનું તો નામ જ ન લ્યો. ભલે આપણે ભૂખે મરી જઇશું પણ એની પાસે તો લાંબો હાથ નહિ જ કરું.’

‘તું ભલે ન કરે, તો હું તેની પાસે માગણી કરીશ. પણ તું પરમ દિવસે ભાઇજીજ છે, તો તેને જમવાનું તો આપણે ત્યાં કહી આવીશ ને ? પછી જોઇ લઇશું.’

‘ભલે તમારી ઇચ્છા હશે તો જઇશ પણ રૂપિયા ખોટા છે.’

‘વહાલી ! ગરીબી અને સ્વમાન બે ય વસ્તુ એકી સાથ સાચવવી બહુ જ મુશ્કેલ છે. હું મારા સ્વમાન માટે પ્રાણ દેવા તૈયાર છું, પણ આ પુષ્પ જેવા પ્રવિણ અને સરોજ માટે ગધાડાને પણ બાપ કહેવો પડશે તો કહીશ.’

બપોરે ઈંદુ નોકરી ઉપર ગયો. રમા બિંબરામાં ખૂબ જ વિચારમાં બેઠી હતી. એટલામાં ‘લ્યો ચેવડો ! ગરમ ચે....વડો

તાજ પેંડા, મેસુજ, મો...હનથા...ર' એવો મીઠાઈની રેંકણીવાળા વિનુનો સાદ સંભળાયો.

વિનુ દરરોજ આ તરફ મીઠાઈ વેચવા માટે આવતો. તેણે ઘણી વખત રમાને આવી રીતે વિચારમાં બેઠેલ જોયેલ હતી. સૌમ્ય અને ગંભીર, નરી ખાનદાની જેના ચહેરા ઉપર તરી રહી હતી, તેવી રમાને જોઈ વિનુને લાગતું કે આ કુટુંબ ખાનદાન છે પણ ગરીબીએ તેમના ઉપર ભરડો લીધો લાગે છે. આજે વિનુએ કાંઈ પણ હિસાબે રમા સાથે વાત કરવાનું નક્કી કર્યું, અને તે તેની પાસે ગયો.

રમાએ પણ પર પુરુષને પોતાની સામે નજર નોંધીને જોયેલ જોયો એટલે ચમકીને પૂછ્યું:

‘કેમ ભાઈ ! આપ શું કામ અહીં જિભા છે ?’

‘બહેન, આપ જરા પણ ન ગભરાતા, મને આપનો ભાઈ જ સમજશો. પણ મને કેટલાય વખતથી આપને પૂછવાની ઇચ્છા છે કે આપ ઘણી વખત ખૂબ જ ગંભીર અને ચિંતાગ્રસ્ત દેખાઓ છો તેનું કારણ શું ?’

‘ભાઈ ગરીબો માટે આ જગતમાં એ વસ્તુ સ્વાભાવિક છે. પરતંત્ર દેશમાં કંગાળિયતની કપરી સ્થિતિમાં અમારા જેવા કેટલાય કુટુંબો પીલાઈ મરતા હશે. મારો મનુ ! દશ દશ કલાક નીચી મુંડીએ ઢસરડો કરી શેઠને હજારોની કમાણી કરી આપતો હશે, છતાં તેને પગાર શું ? રૂપિયા ત્રીસ ! ઘરમાં દાણો ન હોય, એકનો એક ફૂલ જેવો પુત્ર મોઢો પડ્યો હોય, ત્યારે માથાના વાળ શેઠના પગે લૂંછએ છતાં કાંઈ રાહત ન મળે, અંતે પડાણોના ભારે બ્યાજે રૂપિયા લેવા જોઈએ. શ્રીમંતોની આ વર્તણૂકનું બીજું શું પરિણામ હોય ?’

આટલું કહી રમાએ બધી વાત વિનુને કહી સંભળાવી. વિનુ અગ્ગણ ચેવડાવાળો હતો છતાં તેના મુખ ઉપરની ખાનદાનીએ રમાને દિલ ખોલવા આકર્ષી. આ બધું સાંભળી વિનુ બોલ્યો.

‘ બહેન, હું તમે ધારો છો એમ મીઠાઇ વાળો નથી, પણ હુંય મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો એન્જ્યુએટ છું. દેશની કંગાળ હાલત જોઈ મારું હૃદય ચીરાઈ ગયું. સારા પગારે મળતી કંઈક નોકરી-એને લાત મારી મેં દાખલો બેસાડવા ખાતર જ આ ધંધો લીધો છે. હું રોજના બેથી ત્રણ રૂપિયા આમા કમાઉં છું ને પાછો સ્વતંત્રતા પણ અનુભવું છું. જ્યારે મારી સાથે બણેલા ખોટા દંભમાં રૂપિયા પચાસ કમાઈ પંચોતેરનું ખર્ચ રાખી દુઃખી થાય છે. આપણું જીવન પશ્ચિમના પવનથી ખૂબ જ દંભી બની ગયું છે. તેના અંગે ઘણા ય ભાવનાશાળી યુવાનો પતનની ઊંડી ગર્તમાં ગળડી પડ્યા છે. કહો, આપને હું થોડુંક કામ આપવા માગું છું આપ કરી શકશો ? ’

‘ મારે લાયક કામ હશે તો હું અવશ્ય કરીશ. ’

‘ રમા બહેન, જો આપ મારી મીઠાઈ દરરોજ બનાવી આપશો તો આપને હું દરરોજનો રૂપિયો એક આપીશ. ’

‘ પણ ભાઈ મને મીઠાઈ સારી બનાવતા ન આવડે ને બગડે તો ? ’

‘ કાંઈ હરકત નહિ, આપ મહેનત તો કરો ? એકાદ દિવસ બગડશે પછી ફાવી જશે. ’

રમુને આ દરરોજના એક રૂપિયાની મહદ પ્રભુની પ્રેરણા રૂપ લાગી. તેણે તે દિવસથી જ કામ શરૂ કર્યું. વિનુએ જોઈતો બધો સામાન લઈ આપ્યો. ઇન્દુને આ વાતની ખબર ન પડવા દેવી, અને એકી સાથે મહિને તેના હાથમાં રૂપિયા મૂકી આશ્ચર્યમાં નાખી દેવો એમ રમાએ નિશ્ચય કરેલ હતો.

સાંજે વિનુ મીઠાઈ લેવા આવ્યો. રમાએ તૈયાર કરેલ મીઠાઈ જોઈ રમાને પ્રોત્સાહન આપતા વિનુ બોલ્યો, ‘બહુ જ સરસ બની છે ને શું ?’

પછી ખિસ્સામાંથી રૂપિયા સોની નોટા કાઢી રમાને આપતા બોલ્યો.

‘બહેન આ સો રૂપિયા આપ અગાઉથી હ્યો. મને કામ કરીને વાળી આપજો. તમે પેલા પઠાણનું દેવું તુરત જ આપી ભરી શકશો.’

રમા તો આ દયાળુ સજ્જનની લાગણી જોઈને ગળ ગળી થઈ ગઈ અને બોલી.

‘ના ભાઈ, હું જેમ કામ કરતી જાઉં તેમ મને મહેનતાણું આપતાં રહેશો, અત્યારે હું આ રૂપિયા નહિ લઉં.’

‘પણ બહેન, હું એક ભાઈ તરીકે આપને અગાઉથી આટલી મદદ ન કરી શકું ? ને તેય ક્યાં હું મફત આપું છું, આપની પાસેથી કામ લઈને આપવા માગું છું ને ?’ એટલું કહીને વિનુ તુરત જ ચાલ્યો ગયો. રમા આવા દરિયાવ દિલ મનુષ્ય માટે વિચારમાં પડી ગઈ. તેને પ્રશ્ન થયો કે આજની કાલેજમાંથી થોડાંધ નીકળતા ગ્રેજ્યુએટોમાં વિનુ જેવા કેટલા ?

સમય થવા આવ્યો હતો, ઇન્દુની સૂચના મુજબ રમા તેના સગા ભાઈના ઘરે તેની ચકાસણી કરવા જવા તૈયાર થઈ.

સરોજને આંગળીએ અને પ્રવિણને કૂડે લઈ તે જેવી તેના ભાઈના મકાન પાસે પહોંચી તેવી જ તેની દૃષ્ટિ બારીમાંથી ઘરમાં ભરાઈ જતા ભાઈ ઉપર પડી.

તે દરવાજામાં દાખલ થઈ કે તુરત જ તેની બાબી સામે મળી.

‘ઓહ...હો આવો રમા બહેન ! શું આવ્યા છો ?’

‘ મારા ભાઈ છે અંદર ? ’

‘ કાં શું કામ છે ? ’

‘ પરમ દિવસે ભાઈખીજ છે, જમવાનું કહેવા આવી છું. ’

‘ સાઈં સાઈં બહેન ! પણ એવી તાણુ ન રાખીએ. તમારી સ્થિતિ જોતાં એવું ખરચ ન પોષાય, અને તેઓ તો હમણાં જ બહાર ગયા છે. તેમની તબિયત હમણાં ખરાખર નથી રહેતી એટલે તેઓ જમણુ પણ કાંઈ જમતા નથી. ’

રમા છંછેડાયેલી નાગણુ જેવી થઈ ગઈ. તેની આંખમાંથી આગની જવાલાઓ નિકળવા લાગી. તેને થયું કે ભાભી મારી ગરીબાઈની મશ્કરી કરતી ભાઈના શીખવેલા જ શબ્દો બોલી રહી છે. તે બોલી,

‘ ડીક ! પણ મારા ભાઈને કહેજો કે તારો બહેન સાથેનો સંબંધ હવે પૂરો થાય છે. મારો આશીર્વાદ છે કે સુખી રહો ! પણ સાથે એટલું જ કહેજો કે એક જ ઉદરમાં ઉછરેલ ગરીબ બહેન તરફ આટલી ધૂણા ન છાજે. ‘ખમ્મા મારા વીરને’ કહેનારથી મોઢું સંતાડવું શોભારપદ નથી. હં, પણ બહેનની ગરીબી જ તેને શરમ રૂપ લાગતી હશે ખરેખરે ભાભી ! હાય ગરીબી ! ’

આટલું કહી આગનો લીસોટો દોરતી આગના ગોળા જેવી રસા ચાલી નીકળી, તેના રૂંવે રૂંવામાં આગ જલતી હતી. સાંજે ઇન્દુએ ઘેર આવીને તુરત જ રમાને પૂછ્યું :

‘ કેમ તારા ભાઈને ત્યાં જઈ આવી ? ’

‘ હા ! આમંત્રણ આપી આવી છું. તે આવશે. ’

આજે ભાઈખીજ છે. ઇન્દુએ સાળાને જમવાનું કહેલ હોવાથી તાણીતુસીને પણ સીધું લાવી આપ્યું છે. રમા રાંધતી હતી. એટલામાં આગલે દિવસે આપેલ આમંત્રણ મુજબ વિનુ આવી પહોંચ્યો.

તેને રમાએ પડખેની બેઠકમાં બેસાડ્યો અને કહ્યું, ‘વિનુભાઈ હમણા તેઓ આવી પહોંચશે ?’ કહી તે પાછી રસોડામાં ગઈ.

એટલામાં ઇન્દુ આવી પહોંચ્યો. આવતાની સાથે જ તેણે રમાને પૂછ્યું,

‘કુમ ગજેન્દ્ર આવી ગયા છે ?’

‘હા મારો ભાઈ આવી ગયો છે, અને તે પડખેની બેઠકમાં બેઠેલ છે.’

‘ઇન્દુ હાથપગ ઘોષ બેઠકમાં ગયો. ત્યાં વિનુ જોવા અગાળુ યુવાનને જોઈ ચમક્યો. હસતો હસતો વિનુ તેને મળવા ભીભો થયો, પણ તે તો તુરત જ પાછો ફરી રમા પાસે પહોંચ્યો.

‘રમુ બેઠકમાં તો કાંઈ અગાળુ યુવાન બેઠો છે ?’

‘એ ગમે તે હોય. આપ તેની પાસે બેસો અને વાતો કરો. હું હમણા જ આવું છું.’ ઇન્દુ આમાં કાંઈ સમજ્યો નહિ, પણ તેને રમા ઉપર વિશ્વાસ હતો. તે ખોટું કરેજ નહિ તેવી તેને દૃઢ ખાતરી હતી. તે બેઠકમાં પહોંચ્યો. વિનુને મળ્યો. બંને વાતો વળગ્યા એટલામાં રમા આવી પહોંચી

‘વહાલા, આજ મારો ભાઈ છે !’ કહી રમાએ બનેલી સર્વ વાત કહી સંભળાવી. ઇન્દુ પોતાના સાળાની આટલી ધૃષ્ટતા ને વિનુની પરપીડા પારખવાની આટલી ભવ્ય ખાનદાનીથી આશ્ચર્ય પામી ગયો.

વિનુને ભેટતા તે બોલ્યો.

‘ભાઈ તમે તમારી કુળવણીને ઉગાળી છે. અહેશાન નહિ ભૂલાય.’

‘ઇન્દુભાઈ આ તમે શું બોલો છો ? મેં કાંઈ જ અહેશાન

નથી કર્યો. મેં કાંઈ થોડા જ મફત પૈસા આપ્યા છે? મફત આપવા છૂંછું તો પણ રમા બહેન હ્યે તેવા લાગે છે? એ સ્ત્રી નથી પણ દેવી છે.' કહી વિનુએ દૂર ઊભેલ રમાને વંદન કર્યા.

પછી બધા ય જમવા ગયા. આજે રમા ખૂબ જ ઉત્સાહમાં હતી, ઈંદુએ આવો ઉત્સાહ કાંઈ વખત રમામાં દિઠેલ ન હતો. તે બોલ્યો.

‘રમા આજે તો ખૂબ જ લહેરમાં લાગે છે ને શું?’

‘કેમ ન હોઈ! આજે જેને વીર કહી શકાય એવો મને વીર મળ્યો ને તમને સ્નેહાળ સાળો મળ્યો. આજથી આપણી દશા વળી છે.’

‘સા...લો’ કહેતા ઈંદુએ હસતા હસતા વિનુને ધબો ચોડ્યો. બધા હસી ઊઠ્યા, એટલામાં નાનો પ્રવિણ મામા કહીને વિનુની કાટે બાઝી પડ્યો !

માના ખોળે-

દ્રુપ્ત ચંદ્ર સૂરજ તારલા, મધસાગરે મારી નાવડી,
ત્યાંયે બેઠું દૂર ઝખ્ખતી, તારા દ્વારની ઝીણી દીવડી.

શ્રી મેઘાણી-

રેંગૂન પર બોમ્બ વર્ષા ચાલતી હતી. આખું શહેર
ભડકે બળતું હતું. ‘આમાંથી ભિગરીએ તો પાણી
બારો પગ ન ભરીએ.’ વતનમાં પ્રેમે ભગત કાચબા
કાચબીનું ભજન ગાતા તે આજે સાંભરતું હતું. આંહીની
ધોમ કમાણી આડે વતન વિસારે પડેલ તે આજે
બરાબર યાદ આવ્યું હતું. તેના દ્વારની ઝીણી દીવડી
આજે આકર્ષતી હતી. ખરેખર દુઃખમાં બાળક માટે
અંતે તો માનો ખોળો જ સાચો વિસામો છેને ? મેસર્સ
એમ. એમ. શાહ (મારી પોતાની પેઢીનું નામ)ની વિશાળ
પેઢી પણ અંતે બોમ્બના સપાટે ચડી ગઈ. જીવન પણ

એક વખત આમજ ખતમ થશેને ? પણ એની રાખ વતનના ટીંબે ઊડે તોજ સદ્ગતી થાય. વતન ! વતન એ એક જ તાન ને તાર લાગી ગયો. કુટુંબને તો રવાના કરી દીધું હતું, સારો પૈસો પણ સાથે જ મોકલી દીધો હતો. છેવટે હું ચ રંગૂનને છેલ્લા રામ રામ કરી નિકળી ગયો. વતન પહોંચતા હાશ ! એવો અંતરમાંથી નાદ ઊઠ્યો. બેટા જાણે બાના ખોળે આવ્યો ! કાંઈને ખબર ક્યાં વગર જ હું વતન પહોંચ્યો હતો. એક બે દિવસ આરામ લઈ બધા જૂના સંબંધીઓને મળવા ગામમાં નિકળ્યો. રંગૂનથી જ એક નિશ્ચય કરેલ ને તે શેષ જીવન ને સંપત્તિ વતન માટે શક્ય તેટલી ખરચવાનો.

મારા મકાનની પડખે જ વર્ષોથી ત્રીકમ લુહારની કાડ આવેલ હતી એટલે પહેલા તેમનો જ બેટો થઈ ગયો. તેઓ તો એકધ્યાને લોહું ટીપવામાં પડ્યા હતા એટલે મેં જ બોલાવ્યા.

‘કાં ત્રીકમ કાકા, કેવાક ધંધાપણી ચાલે છે ?’

‘ઓહ...હો ! કાણ મનુ ! તું ક્યારે રંગૂનથી આવ્યો ?’

કાકાએ આંખો ઉપર હાથનું છાજવું કરી મને પૂછ્યું. તેમની ઘોળા પાંપણોમાં ઊંઘી ઊતરી ગયેલ દેખાતી આંખોમાં એટલું જ ઊંઘું દરદ બયું હતું, છતાં ઘણા વખતે મને જોઈ તેમણે મોં ઉપર હાસ્ય આણ્યું.

‘બેસ, બેસ. બેટા. શરીર કાંઈક મોળું પડી ગયું.’

‘કાકા, મને તો ખાસ કાંઈ નથી લાગતું, બાકી તમે તો સાવ ધરડા થઈ ગયા. પંદર વર્ષમાં આટલું બધું શરીર નખાઈ ગયું ?’

ત્રીકમ કાકાએ આ સાંભળતાં જ ઊંડો નિઃશ્વાસ નાખ્યો. તે માત્ર આટલું જ બોલી શક્યા : ‘ભાઈ, વખત ફરી ગયો છે.’

ખરેખર, મને પણ ત્રીકમ કાકાનાં વચનો સાચાં લાગ્યાં. પંદર વર્ષમાં તો ગામનો આખો સીનો ફરી ગયો હતો.

એ જ ત્રીકમ કાકા ગામમાં લોંઠકા ગણાતા. બપો કાઢ્યો ધમ-ધોકાર રાત ને દિવસ ચાલતી જ હોય, ખેતીનાં ઓળરો બન્યે જ જતાં હોય, ખેડુઓના અને ભાડુતી ગાડાઓના પાટાઓ, દાતરડાંઓ વગેરે બન્યે જ જતું હોય, પાટાઓ તપાવી પૈડાં ઉપર ચડાવવા માટે છાણુની આડો સળગતી જ હોય. તેમના ત્રણ દીકરા અને ચોથા ત્રીકમ કાકા સાંજુસીથી તપાવેલ લોઢું એરણુ ઉપર રાખી ટપ...ટપ ટીપતા જ હોય.

લોઢાં ટીપી ટીપીને તેમના લોખંડી બની ગયેલ હાથની એક જ ડાંગે ગમે તેવો ફાટેલ સાંઠ પણ ભાંજરડા નાંખી ભાગી જતો. ઘરે બપો તો હાથણી જેવી ભેંસો હીલોળા લેતી હતી. કાકાનો હાથ સદાય ઘીના કુડલામાં જ રહેતો. એ કાકાની આ દશા થવાનું કારણ શું હશે ? હજી હું આમ વિચાર કરું છું ત્યાં કાકા બોલ્યા :

‘મનુ, આપણા હાંડા જેવા ગામ ઉપર પાયમાલીના ગણેશ મંડાયા છે. આપણા જ ગામના ટોકરશી શેઠના દીકરાને તું ઓળખે છે ?’

‘હા હા, અરે એ તો મુંબઈમાં હતો ને ? પેલો ચમન ને ?’

‘હા, બાઈ, હા. એ ચમને જ મારા જેવા કારીગરો અને પેટીયું રળી ખાતા ગાડાવાળાના પેટ ઉપર પાટુ મારી છે.’

અમે આમ વાતો કરતા હતા ત્યાં અબરામ ખોળે આવ્યો, અને બોલ્યો :

‘કાં ત્રીકમભાઈ, કાંઈ ઘણુબણુ મારવાના છે ?’

‘અબરામ, કાંઈ કામ નથી ભાઈ, નહિતર હું તને કહેવરાવત.’

‘કાકા ત્યારે અત્યારે ચારક આના આપશો ? હું કામ કરીને એ વાળી આપીશ.’

અભરામની આ દશા ! મારા દિલમાં બળતરા ચાલી; અભરામ અમારા ગામમાં એક બળદીઆનો એકો હાંકતો. ગામના વાણિયાનો માલ લઈ જતો અને લાવતો. શહેરમાંથી શાક લાવીને ગામમાં વેચતો. બહુ સુખથી રહેતો. તેનું ભરાઈ મોઢું, લીંબુની ફાડ જેવી આંખો, અને દાઢીના કાતરા મને યાદ આવ્યા. અત્યારે તો જાણે એ અભરામ જ નહિ. એને અકાળે વૃદ્ધાવસ્થા આવી ગઈ હતી. મારાથી ન રહેવાયું. મેં પૂછ્યું: ‘અરે અભરામભાઈ, આ શું થઈ ગયું ? આમ કેમ ?’

‘ભાઈ, નશીબ ! હવે તો આ ગામ ખાવા ધા—’

અભરામ વાક્ય પૂરું કરે ત્યાં તો ભોં...ભોં...ભોં કરતું ખટારાનું હોર્ન બોલ્યું. એ સાંભળતાં જ ત્રીકમ કાકા અને અભરામ બંને બોલી ઊઠ્યા:

‘ભાઈ, સાંભળ. આ ભોં...ભોં કરે છે ને એણે જ ગામને ભોંયભેગું કર્યું છે.’

આ સાંભળતાં જ હું બધી વાત પામી ગયો. ચમન દશ પંદર દબ્બર મુંબઈથી કમાઈને આવ્યો હતો. ઊગતો યુવાન હતો. તેને તેના નાનકડા ગામમાં પણ કાંઈક નવીનતા દાખલ કરવાના કોડ જાગ્યા. અમારા ગામથી રેશન દસ ગાઉ દૂર હતું, એટલે મુંબઈમાં વસનાર એ ચમનને એટલે દૂર ગાડાગડેરામાં જવામાં અગવડતા લાગી. તેણે બે ખટારા ખરીદ્યા. એક પેસેન્જરો માટે અને બીજો માલ લઈ જવા લાવવા માટે. ખટારા થતાં જ ગામના ગાડાવાળાનો અને એકાવાળાનો ધંધો બેસી ગયો. તે સાથે જ લુહાર, સુતાર અને બીજા કારીગરોની પણ અવદશા બેઠી. ગામમાં રોજ નવી નવી જાતની વસ્તુઓ દાખલ થવા લાગી. કમાણી ઘટી અને ગામનો પૈસો પગ કરી બહારગામ જવા લાગ્યો.

ચમન આટલેથી જ અટક્યો હોત તો ચે ઠીક, પણ તેને તો આમાં ઘેર બેઠાં ખૂબ કમાણી લાગી, એટલે તેણે ચાર પાંચ સાપ-કલો લાવી ગામમાં બે આનાની કલાકે બાડે ફેરવવા માંડી. જેણે કોઇ દિવસ મોટર પણ નહોતી જોઈ તેવા ભોળા ગામડીયાઓ સમક્ષ ચમને આ બધું લાવી મૂક્યું. અણુસમજી ગામડીયાઓ માંડ સાંજે ચાર આના રળતા તેમાંથી બે આના ચમનને આપવા લાગ્યા. ચમને ગામનો પૈસો થોડાક નફા ખાતર ઢસરડી પરદેશ મોકલવા માંડ્યો.

આ બધું જાણી હું વિચારમાં થીજી ગયો. એ જોઈ મારા માયાણુ ત્રીકમ કાકા બોલી બિઠ્યા : ‘ભાઈ મનુ, આટલો બધો શું વિચારમાં પડી ગયો ?’

‘કાંઈ નહિ કાકા’ એટલું કહીને હું ત્યાંથી બિઠ્યો. મારા મનમાં વિચારો બિભરાવવા લાગ્યા : નિર્દોષ ભાવે કે પૈસાની લાલચે, ગમે તે રીતે, પણ ચમનની કમાણીની પાછળે પાછા ગામની ઉન્નતિ ખાતર નહિ પણ અવનતિ કરવામાં ખર્ચાઈ રહી છે...હું પણ કમાયો છું. મારે મારે પૈસો કેવી રીતે ખર્ચવો ? મારા ગામનો કારીગર રાટલો રળતો થાય તેમ કરવામાં ? કે ચમનના હાથે ગામને પાયમાલ થવા દઈ ગામમાં મોટા હવેલા ચણી મોજમજાડ માણવામાં ?’ આ પ્રશ્ન સાથે જ મને રંગૂનથી નીકળતા કરેલ નિશ્ચય જીવન ને સંપત્તિ વતન ખાતર વાપરવાનો યાદ આવ્યો.

વિચાર કરતો હું ત્રીકમ કાકાની કોડના આટલેથી નીચે બિતર્યો, ત્યાં ખભે વાંસલો, હાથમાં કરવતી, હથોડી અને રંધો લીધેલ પશો મિસ્ત્રી આવ્યા. મને જોતાં જ તે બોલી બિઠ્યા :

‘ઓહ....હો મનુ, તું ક્યારે આવ્યો ભાઈ !’

‘કાણુ પશા દાદા !’ હું પરમ દિવસે જ આવ્યો. તમને બપોરે

મળવા આવવાનો જ હતો. પણ આ બધું લઈને શું નીકળ્યા છો ? તમને વળી આમ ફરવાની નવરાશ ક્યાંથી મળી ?’

‘ભાઈ, હવે તો નવરા જ થઈ ગયા. કામ માટે આખો દિવસ ગામમાં રખડીએ છીએ. ત્યારે માંડ રૂપિયો સવા રૂપિયો મળે છે.’

‘શું...!’ હું આશ્ચર્ય પામી ગયો. પંદર વર્ષ પહેલાં પશા કાકાનો વભો મેં મારી સગી આંખે જોયો હતો. તેમના મોટા ડેલામાં ગાડાં, હળ, ખંપાળીઓ અને બીજો કેટલોય ધરનો અને ખેતીનો સામાન તૈયાર થયા જ કરતો હોય ને જૂનો સમારાતો હોય. સવારના એસે તે માંડ એક દોઢ વાગે તો તે જમવા માટે નવરા પડતા. એ પશા દાદાની આ દશા ! હં....હં પણ એ જ દશા હોય ને ? ગાડાં તો ચાલતાં બંધ થયા હતાં. રાજ્યનાં ત્રાસને કારણે ગામનો ખેડુ વર્ગ પણ ગામ છોડી ચાલી નીકળવા લાગ્યો હતો. મારા જ મકાનની સામે રહેતા વશરામ પટેલના ઘરે તાળું જોઈ મને થયેલો પ્રશ્ન આમ આપમેળે જ ઉઠેલાઈ ગયો.

વશરામ પટેલની તો અમારા ગામમાં વારીયું હતી. બાર બાર સાંતીની ખેડ કરનાર એ વશરામ ભાભાના ઘરે છ છ તો બળદની જોડો હતી. ત્રણ ચાર ભેંસો અને પાંચ છ ગાયો તો દૂઝતી જ હોય. અમે પાડોશમાં રહેતા અને વશરામ ભાભા મારા ઉપર બહુ પ્રેમ કરતા, એટલે હું તો સવારમાં તેમના ઘરે જ પહોંચી જતો. ભેંસના દૂધની એક તાંસળીનો તો જાણે મારો કર બંધાઈ ગયો હતો, મારા શરીરમાં અત્યારે જે તાઝગી રહી હતી તે એ દૂધ ધીનો જ પ્રતાપ હું માનું છું. અલખત અમારે ત્યાં પણ ભેંસ તો હતી જ, છતાં મને વશરામ ભાભાના કુટુંબ સાથે એસી દૂધ પીવામાં બહુ આનંદ આવતો. દૂધ ધીનો હિસાબ કરનાર આ જમાનાના વશરામ ભાભા ન હતા, એટલે મને તેમ કરવામાં ખાસ ક્ષોભ પણ ન થતો.

આ બધું મને એક પછી એક યાદ આવવા લાગ્યું. મારું હૃદય હલખલી ઊઠ્યું. છતાં હિમ્મત રાખી મેં પ્રશ્ન કર્યો:

‘પશા દાદા, વશરામ પટેલના ઘરે તાળું કેમ ? તે ક્યાં ગયા ?’

‘ભાઈ તેમની ખેડ ભાંગી પડી. તેમની તો તારા ગયા પછી બહુ મોળી દશા આવી ગઈ. સમો એવો આવ્યો કે ખેડુ ખિયારા ભાંગી ગયા. સાથે અમારો રોજગાર પણ ભાંગ્યો. ત્રીકમભાઈએ આ બધી વાત તો કરી હશે જ. તારા બાપાને અને અમારે તો ઘર જેવો સંબંધ તું ઘણા વખતે આવ્યો છું, માટે આજે તો મારે ત્યાં જમ-’

‘પશા દાદા, હમણું એ બોલતા જ નહિ. અર...ર દાદા ખરે-ખર, ગામનો દાટ વળી ગયો. હ્યો રામ...રામ’ કહી હું ચાલવા લાગ્યો. મેં નિશ્ચય વધારે દઢ કર્યો: ‘મારે મળહ નથી માણવી-મારે મારા વતનના સેવક બનવું છે.’

મને પોતાના પુત્ર જેવો ગણી બેટા કહેનાર ત્રીકમ કાકા, માયા અને મમતાથી માથે હાથ મૂકી આટલા દુઃખમાં પણ જમવાનું કહેનારા પશા દાદા, મારા હાડમાં હજી જેની ભેંસોનું દૂધ ફેરે છે એ વશરામ ભાભા, મારા ગામનો અભરામ બોજે, એ બધા મારા ગામના કારીગરો અને કામદારો મારી કલ્પનાની મહેત્તાતો અને મોજશોખ પાછળ ભૂતના ઓળા જેવા નાચતા લાગ્યા. હાડપીંજર શા તેમના શરીરોમાંથી ભેંકાર રૂદન સંભળાવા લાગ્યું.

હું ચમનના મકાને ગયો. ચમન તેના ખટારામાં આવેલ શહેરી મિત્રો સાથે આનંદ કરતો હતો. પરદેશી સીંગારોના ધૂમાડાથી ઓરડો આખો છવાઈ ગયો હતો. ચમનને ગામના લોકોમાં તેના જેવો સંસ્કારી કાંઈ ન દેખાતો. તે બધાયને અજ્ઞાન અને અસંસ્કારી સમજતો. એટલે એવા લોકો સાથે તેને બળતાં શરમ આવતી હતી. ત્યારે તેને કાંઈ સાથીદારો તો શોધવા જ જોઈએ

? તેથી તે બે ત્રણ શહેરી મિત્રોને ગામમાં ઢસડી લાવતો. તે ડેવાય ખટારા થવાથી શહેરમાં રહેનાર બીજા ધણા ગ્રામ્ય જીવન પેવાની ધમ્મજાથી આવતા. ગામડાં જોવા આવનારને ગામડાંમાં પણ પાન, પાન ને સીગાર તો જોઈએ જ, એટલે અજાણ્યે પણ તેઓ ગામડાંની વિનાશક્રિયાનો વેગ વધારે જતા હતા. ગામમાં માટરો અને સાયકલોની સાથે હોટેલો અને પાન બીડીની દુકાનો પણ વધી હતી, ભૂંગળાઓ પીતા વૃદ્ધો ક્યાંક ક્યાંક રજા-પજા જ દેખાતા હતા. ગામમાં ઘરે મેમાન આવ્યો એટલે જમ્યા છી પાન અને ઘોળા બીડી પાવામાં ગામડીઆઓ પણ મહત્તા મજવા લાગ્યા હતા. ચમનના ઘર તરફ જતાં હમણાં જ મેં એક પેકુ યુવાનને ‘હની ડયુ’ ની ડબ્બી તરફ આંગળી ચીંધીને ‘એક થાઈ’ એમ કહેતો અને પૈસા ગણી આપી એ ડબ્બી ખરીદતો જોયો. મને થયું કે દેશના કિસ્મતમાંથી અઢી આના ખડયા, અને જારો માછલ દૂર બેડેલ થોમસ બેરની કંપનીમાં જમે થયા ! એહ...હો ! પરદેશીઓ કેવી સીક્રતથી આપણને લૂંટી રહ્યા છે, અને પાપણે કેવી મુર્ખાઈથી લૂંટાઈ રહ્યા છીએ !

ચમન મને જોતાં જ ઊભો થયો. રંગૂનમાં મારું મારી મહીનું વેપારીઓમાં સ્થાન સારું હતું. ચમન તે જાણતો હતો. તે પ્રાગળ આવ્યો અને બોલ્યો :

‘ઓ હો મનુભાઈ આપ ક્યાંથી ? તાર તો કરવો હતો. હું મોટર લઈને સામે આવત. સ્ટેશને ખટારો તો હતો ને ?’

‘હા, ચમન, ખટારા તો સ્ટેશને હતા પણ હું તો ગાડામાં જ આવ્યો. મોટરોમાં અને ટ્રામોમાં તો બેસી બેસીને થાકી ગયા હાઈએ, એ થાક ઉતારવા અને વતનનો માયાળુ પ્રેમ આપવા મહી આવતા હોઈએ ત્યાં પાછું ખટારામાં ક્યાં બેસવું ?...હં... તમે આ મોટર સર્વીસ શરુ કરી છે ?’

‘હા, મનુભાઈ, મને લાગ્યું કે આપણા ગામને સ્ટેશને જવામાં અને માલ લઈ જવા લાવવામાં ખુબ અગવડ રહે છે, તે અગવડ આથી ટળશે. આ ટૂંકા ગાળાના અખતરામાં હું જોઈ શક્યો છું કે આથી ગામને પૂરતી સગવડ રહે છે. તે સાથે મને પણ ઘેર બેઠાં દિવસના ચાર પાંચ રૂપિયા મળી રહે છે.’

‘ઓહ...હો, એક દિવસના ચાર પાંચ કમાઓ છો ? હી...ક. પણ ચમન, તને અગાઉના કરતાં આપણા ગામમાં હવે ફેર નથી લાગતો ?’

‘ફેર કેમ ન લાગે ? ભાઈ, ગામ તો દિવસે દિવસે લાંગતું જાય છે: પણ ભાઈ, આપણે શું કરીએ ! આપણે આપણો ધંધો સંભાળીએ !’

‘આપણે આપણો ધંધો સંભાળીએ’ એ શબ્દોમાં ચમનની સ્વાર્થવૃત્તિની પ્રતીતિ થતી હતી. એક જ દિવસમાં ઘર-આંગણે પાંચ સાતનો ચોખ્ખો નફો કરી આપનાર ધંધો કોને ગળે ન વળગે ? ચમન આ ધંધો જતો નહિ જ કરે એમ મને ખાતરી થઈ ગઈ. તે ઉપરાંત મને એમ પણ થયું કે ચમનને આ ધંધો છોડાવવા પ્રયત્ન પણ શા માટે કરવો ? કારણ કે આ લડતની ઝાળમાંથી જગતનો કોઈ દેશ બચશે નહિ. તેમાં ય હિંદ તો પરાધિન દેશ. તેલ એ જ આ લડતનું મુખ્ય સાધન છે. તેની ભયંકર જરૂરિયાત લડનારને રહેવાની જ. તે વખતે પરાધિન દેશમાં મોટરો ખટારાને પેટ્રોલ ક્યાંથી મળશે ? આપોઆપ જ તે બંધ થવાના. ચમન વાર્યો નહિ પણ આમ હાર્યો જ રહેશે.’

આમ વિચાર કરતો હું જવા માટે ઊઠ્યો.

‘હ્યો ચમનલાલ હું જઈશ ત્યારે ?’

‘ મનુભાઈ, ત્યા પીધા વગર કાંઈ જવાય ? મેં ચાનું કહી પણ દીધું છે...પણ તમે શા વિચારમાં પડી ગયા છો ? ’

‘ એ તો અમસ્થો જ. બાકી તમારો ધંધો ધર આંગણે પણ સરસ ચાલે છે. ’

અમે આમ વાતો કરતા હતા ત્યાં ત્યા આવી. ત્યા પી હું ધરે આવ્યો. રાત્રિનું વાળું પતાવી હું મારા બિછાના ઉપર પડ્યો. મારી આંખમાંથી આજ ગિંધ ગિડી જ ગઈ હતી. કાનના પડદા ચીરતી વતનની પાયમાલીનો ચિત્કાર મને વિહ્વળ બનાવી રહ્યો હતો. મારા મગજમાં વિચારોની પરંપરા ઉપડી :

‘ જગત અત્યારે દિવસ ગિચ્ચે જીવનની જરૂરિયાતોથી પણ વીંચિત બનતું જાય છે. ખાવાની ચીજોમાં પણ ભયંકર મોંઘવારીનો હાથ પેડો છે. દેશનાં કરોડો માનવીઓ આજે એક ટાણા પર રહે છે. છતાં લાગે છે કે દુનિયા એક ડગલું આગળ ને આગળ ધપી રહી છે. પ્રગતિનાં પૂર મહાવેગે જગતને નવા સર્જનનો નાદ સગાડતાં વહી રહ્યાં છે, એ ‘વખતે મારું ગામ-મારું વતન કેવું જીવન જીવે છે ? આ કેમ પાલવે ? રશિયા અને જર્મની, ઇંગ્લાંડ અને અમેરિકા, જાપાન અને ઝેકાસ્લોવેકિયા આજે મહામારીમાં પડેલ છે ને જગતને પાડ્યું છે. એનો અંજામ આવે તે ખરો પણ હિંદને તો અનિચ્છાએ તેમાં આગળ ક્યું છે. મારા દેશ, મારા વતનની ભૌગોલિક સ્થિતિ જ એવી છે કે એને કાંઈ બાબતમાં પરાધિન રહેવું જ ન પડે છતાં આજે જગતમાં તેને જ વધારે કંગાળ વધારે અજ્ઞાન દેશ ગણવામાં આવે છે. કારણ ? તે પરાધિન છે. આઝાદી કાણ નથી મળ્યું ? મારો દેશ પણ એજ માગે છે. મળશે ? નહિ મળે તો તેનાં દિલમાં જલતી આગ બહાર નીકળી જગતને જલાવશે. એ કોના પાપે ? બધું હું સમજું છું. પચાવી જાણું છું. ’

મારામાં ભાવના છે, આદર્શ છે. એ બધાનો ઉપયોગ કરી મારા ગામને આદર્શ ગામ બનાવવા શા માટે ન મથું ? રંગૂનમાં રહી જીવન ખૂબ માણ્યું, સંપત્તિ પણ ઠીક મેળવી છે, નવયુગની ભિગતી ઉપાનાં કિરણો ઝીલવા જેટલી શક્તિ પણ મેળવી છે. વીશ વીશ વર્ષ સંપત્તિ રળવામાં ખર્ચ્યાં છે એ સંપત્તિનો વતન મારા પાસે સાચો ઉપયોગ માગી રહ્યું છે. મારા વતનમાં કારીગરો છે, કૃષિનિષ્ણાત ખેડુઓ ને યુવાનો છે. તેમનામાં બુદ્ધિ છે, કાર્યશક્તિ છે. એ શક્તિનાં ઝરણું નિરર્થક વેડફાય છે. એમને એકત્ર કરી એક મહાધોધ શા માટે ન ઉપજાવું ? એ ધોધમાંથી કાઢ મહામૂલી વીજળીક શક્તિ ઉત્પન્ન કરી ઘેરઘેર પ્રકાશ કેમ ન ફેલાવું ? શા માટે આ ભૂખમરો, શા માટે આ કેરોસીન માટેનો કકળાટ. શા માટે કપડાની કંગાલિયત ! બસ, એ જ સાચો રાહ છે. ચમન ભલે મોટરો ફેરવે, ઘોળી બીડી અને પરદેશી કાપડ ગામના લોક હમણાં ભલે પહેરતાં, શરમે એ બધું છોડાવવું એ ચાર દિવસની ચાંદની જેવું થઈ પડશે. તેના કરતાં પરિસ્થિતિ જ તેમના દિલમાં વતનની ચીજોનું અભિમાન ઉત્પન્ન કરાવશે ને એ જ સાચો સુખકર રસ્તો બનશે. મારા વતનમાં કારીગરોનો પણ ક્યાં તોટો છે. પરતંત્ર હિંદના શહેરે શહેરે અને ગામડે ગામડે અણપૂછી અણપ્રીછી કેટકેટલી કારીગરી પીઠબળ વગર ધડીભરતો ચમકાર કરી આપત્તિની અંધારખીણમાં ગરક થઈ જતી હશે !

‘ દુનિયાના સ્વતંત્ર દેશોમાં કારીગરોને અને વિજ્ઞાનીઓને રાજ્યોનાં પીઠબળ હોય છે; કરોડો રૂપિયા તેઓ અખતરા પાછળ ખર્ચી નાખે છે. અખતરો સફળ થાય છે, દુનિયાની બજારોમાં તે માલ મૂકી તેઓ અબજોનો નફો મેળવે છે, અને સાથોસાથ દેશને સુંદર શોધનો વારસો મળે છે. હિંદમાં

દેશી રાજ્યો છે. તેઓ ધારે તો પોતાના રાજ્યના કારીગરો માટે કાંધક કરી શકે તેમ છે, તેમનું દૃષ્ટિબિંદુ અત્યારે પરભોમ ઉપર ભમે છે, તેટલું સ્વભોમ ઉપર ભમતું થાય તો તેઓ જરૂર રાજ્યને તરતું કરી શકે. કરવેરાથી રૈયતને પીડી તિન્નેરી ભરવા કરતાં આજ સાચો રાહ છે. હિંદમાં શ્રીમંતો છે, તેમની પાસે પુષ્કળ પૈસા છે. તેઓ તેમનું શેષ જીવન, તેમનો પૈસો વતનમાં ભૂખના દુઃખે પીડાતાં ભાંડરડાના ઉદ્ધારની સાચી નાડ તપાસી તે દુઃખો નિવારવા પાછળ ખર્ચે તો ? ખરો આત્મસંતોષ આપણે એક સુધરીએ તેના કરતાં આપણાથી એક હજાર સુધરે તેમાં જ રહેલો છે ને ?

‘ઝણ...ણ...ણ—ઝણ...ણ...ણ.’

‘અરે, આ તો ઠાકોરદ્વારાની પરોઢિયાની ઝાલર વાગી !’ એક મટકું પણ માર્યા વગર આખી રાત ચાલી ગયાનું મને ભાન થયું. મારી વિચારમાળા અટકી. હું પાકા નિશ્ચય કરી પથારીમાંથી ઉઠ્યો : પાંચ થઇ ગયા હતા.

ઘરમાં પણ બધા ય જાગ્યા હતા. ગોકળી ગાયો દોહીને હમણાં જ ગયો હતો. શૌચાદિ કાર્યોથી નિવૃત્ત થઇ બધા યે સાથે બેસી શેડકહું તાળું દૂધ પીધું. આઠ વાગ્યે હું ગામમાં નીકળ્યો. ત્રીકમ કાકાએ હજી હમણાં જ દુકાન ખોલી હોય તેમ લાગતું હતું. કામ વગર કાડ લોટાદી જ પડી હતી.

ત્રીકમ કાકાનો નારાણ હજી કાડે નહોતો આવ્યો. એટલે હું ધડીક કાકા સાથે વાતો કરતો બેઠો. એટલામાં નારાણ આવ્યો. નારાણ વતનમાં ખાસ કાંધ કામધંધો નહોતો ચાલતો એટલે અમદાવાદમાં એક કારખાનામાં કામ કરતો હતો. પાકા કારીગર હતો. તેની કારીગરી અત્યારે એક મૂડીવાદીની ગુલામી કરવામાં વપરાઇ રહી હતી. અને અમારા પશાદાદાના પિતાંબરની પણ એ જ દુર્દશા હતી. તેને

મુંબઈ સ્વદેશી પ્રદર્શનમાંથી લાકડાના ફરનીયર માટે સોનાનો ચાંદ મળ્યો હતો. તેણે દેશી ઓળરો વતી નકશી કાતરીને મારા માટે એક કપાટ બનાવેલ હતો. તે કપાટ મેં મારા મિત્ર જીતેન્દ્રના આગ્રહથી મુંબઈ પ્રદર્શનમાં મૂકાવેલ હતો. એ કપાટની પાંચસો રૂપિયાની માગણી થઈ હતી. છેવટે એક શ્રીમંતે સાડાસાતસોમાં તે ખરીદી લીધો હતો. ‘કંટ્રી’ કહીને આપણી કારીગરીને અવખોડનારાઓની તો તે કપાટ પાછળ પડાપડી થઈ હતી. ખુદ પરદેશી ગવનરના મુખમાંથી એની સ્તુતિ નીકળી પડી હતી: ‘આવા સરસ કાતરકામ માટે હું આ કારીગરને અભિનંદુ છું.’ મારા વતનના આવા કારીગરો માટે મને અભિમાન હતું, પણ પૈસા રળવાની ધૂન પાછળ વતન તરફ હું જોઈતી નજર નહોતો રાખી શક્યો. એ ભડકે બળતા આજના જગતને જોઈ મને સમજાયું હતું.

નારાણુ આવ્યો, એટલે મેં તેને ગામના બધા યુવાનોને પશાદાદાના ઉલે સાંજે ભેગા થવા માટે કહેવરાવ્યું. દેશની સ્થિતિએ આજે નિશાળ-કાંલેજો બંધ કરી હતી. બહારગામ ભણુવા ગયેલા હાલ વતનમાં આવ્યા હતા, એટલે મને મારા મનોરથો ઝીલારો એવી ખાતરી હતી.

સાંજરે અમે બધા પશાદાદાના ઉલે ભેગા થયા. મેં જગતમાં પ્રવૃત્તિ રહેલ પરિસ્થિતાતનું ને રંગૂન છોડી દેશ આવતા વચમાં કેટ-કેટલી હાડમારી અનુભવેલ તેનું વર્ણન કરી ગામની ખાતર પણ હવે સ્વાશ્રયનો રસ્તો લેવાય તો જ જીવન જીવાશે તેનું સૌને ભાન કરાવ્યું. તેમનામાં વતનપ્રેમ હોય તો વતનને ખાતર એક વર્ષને માટે બધો કામધંધો છોડી રચનાત્મક કાર્યમાં દટાઈ જવાના કેલ લીધા. તે જ વખતે દશ હજાર રૂપિયા મેં તેમની વચ્ચે મૂકી દીધા. તેમાંથી એક કાર્યરાહક સમિતિ તીની. તાલુકાનાં બધાં કાત્ર અમે

ખરીદવા નહીં ક્યું. ગામ બહારની ધર્મશાળાને કામચલાઉ ઉદ્યોગ-મંદિર સ્થાપી દીધું. કાલાં ફેલાવવાના કામથી તે કાપડ વણાટકામ સુધીનું બધું ત્યાં જ તૈયાર કરવા નહીં ક્યું.

ગામના વણકરો વણકરીમાં પ્રખ્યાત તો હતા. તેમાં તેમને આ પીઠબળ મળ્યું. ગામમાં દશ નંબરથી તે પાંત્રીશ ને પચાસ નંબર સુધીનું સૂતર કંતાતું હતું. સૂતરની કંતામણીનો દર, નંબર ઉપર રાખેલ હતો, એટલે કંતાવામાં હરીફાઈ પણ ઠીક ચાલતી લાગી.

ઉદ્યોગમંદિરમાંથી, ખેસ, સાફ, ધોતિયાં, પહેરણ, કાર્ટીંગ, સાડીઓ, પોલકા, ઘાઘરાપાટ, ટેબલકલોથ ને ટુવાલ બધું કાપડ તૈયાર થતું હતું. તે ઉપરાંત ટાપીઓ ને સાડીઓ ઉપર હીરનું અને જરીનું ભરતકામ પણ અમે કરાવતા હતા. સાડીઓ ત્રણસો રૂપિયા સુધી અમે તૈયાર કરતા હતા. આની પાછળ અમે અમારો આત્મા રેડ્યો હતો. પણ આટલાથી અમને જંપ ન હતો. જંપ ઇચ્છતા છતાં જંપ લેવાય તેમ ન હતું. કારણ કે રાજપરાના સ્વદેશી કાપડ પાછળ શહેરો ઘેલાં બન્યાં હતાં. પરિસ્થિતિ એ આવી હતી કે પૈસા ખર્ચે પણ હવે પરદેશી ને મિલનું કાપડ મળવું બંધ થયું હતું. કામ ખૂબ વધ્યું હતું.

અમે અમારા ઉદ્યોગમંદિરમાંથી તૈયાર થયેલા ત્રીસ યુવાનોને જુદા જુદા ગામોએ મોકલી ત્રીસ ઉદ્યોગમંદિરો ખોલાવ્યાં. દરેક ડેકાણે સારામાં સારા વણકરો રોક્યા. આરી ભરત કામ માટે જ અમારે પંદર ઉદ્યોગમંદિરો બનાવવાં પડ્યાં.

પશા દાદાને અને ત્રીકમ કાકાને તો હવે ઘડીની પુરસદ ન હતી. રંટિયા બનાવવા, કપાસ લોઢવા માટે ચરખા બનાવવા એ કામ તો ચાલ્યા જ કરતું. તે ઉપરાંત પિતાંબર અને નારાયણ માટે ફરનીચસ્તું કારખાનું પણ શરૂ કરાવ્યું.

અલખત, તેની અંદર બધાં સાધનો દેશી જ વસાબ્યાં હતાં, અને તે પણ ધણાખરાં તેમણે જ બનાવેલાં હતાં. છતાં તેઓ આંખ ઠારે તેવું કામ આપી શકતા હતા. તેની પાછળનું પ્રચારકાર્ય કરવા પણ અમે એક ખાસ સમિતિ નીમી હતી. તે સમિતિને માલના પ્રચાર માટે પૂરતો ખર્ચ કરવાની છૂટ હતી.

છ મહિનામાં તો દરેકને શ્રમ પૂરતું વેતન મળતાં અને સંરથાઓનું પરચુરણ ખર્ચ કાઢતાં દશથી બાર હજારનો નફો રહ્યો. તે નફો બીજા ઉદ્યોગો ખોલવા માટે જમે રાખવાનું અમે ઠરાવ્યું. છ મહિના પછી હું મુંબઈ આંટો ખાવા ગયો. પાછા ફરતાં મારા મિત્ર જીતેન્દ્રને ઉદ્યોગમંદિરને જોવા સારું સાથે તેડતો આવ્યો.

જીતેન્દ્ર ભુસ્તરવિદ્યા ઠીક ઠીક જાણતા હતા. તે ઉદ્યોગમંદિરનું કામ જોઈ ખુશ થઈ ગયા. એક સાંજે અમે બહાર ફરવા નીકળેલા. અમારી નદીની રેતમાં અમે બેઠા હતાં. રેત જોઈ જીતેન્દ્રે તે રેતનો સારામાં સારો કાચ બની શકે એવો અભિપ્રાય આપ્યો, તેણે પોતે કાચનું કારખાનું ચાલુ કરવા ઇચ્છા જણાવી. મેં તેને તે ઉપર રાત્રે વિચાર કરવાનું કહ્યું અને અમે ઊઠ્યા.

નદીને સામે પાર અમારા ગામની લીલી ટેકરી ઉપર અમે બીજે દિવસે બેસવા ગયા. તે ટેકરીની જમીન જોઈને જીતેન્દ્ર બોલી ઊઠ્યા :

‘ મનુ, આ ટેકરીની માટીને માટી રૂપે જ રહેવા દેવી એના જેવી એકકેય મૃખાઈ નથી. આવી માટીમાંથી તો સારામાં સાઈ, ચીનાઈ માટીને પણ આંટી મારે તેવું, માટીનાં ઠામ બનાવવાનું કારખાનું કાઠી શકાય તેમ છે.’

‘ એમ ? ખરેખર ? જીતેન્દ્ર, આવું આવું આપણી નજર આગળ જ કેટલું દ્રવ્ય માટી રૂપે જ અણપ્રીછયું પડ્યું હશે ? ’

તે જ રાત્રે અમારી સલા બરાઈ. તેમાં બે યુવાનોને થાન અને

મેરખીમાં ચાલતા પોટરી વર્કસમાં છ મહિના માટે દાખલ કરવાનું ઠરાવ્યું. પછી જીતેન્દ્રની કાચનું કારખાનું ખોલવાની દરખાસ્ત મૂકી. તે દરખાસ્ત મંજૂર કરતાં પહેલાં મારે ખાસ કરીને એક સ્પષ્ટીકરણ કરવું પડ્યું:

‘અહીંનો મંજૂર, અહીંનો કારીગર જ તે કારખાનામાં પહેલું સ્થાન પામે. તે કારખાના પાછળ તમે જેટલી મૂડી રોકા હોય તે તમને ભરપાઈ થઈ જાય પછી તે કારખાનું કામદારોની માલિકીનું બનવું જોઈએ. કામદારોની સમિતિ જ આખું કારખાનું ચલાવે. તેમાં દરેકને તેમની શક્તિ મુજબ મહેનતાણું મળે. તમને પણ તમારી શક્તિ પ્રમાણે જ મહેનતાણું મળે. તે કારખાના ઉપર તમારો નહિ પણ મંજૂરોનો હક્ક રહે.’

જીતેન્દ્ર જેવા ભાવનાશાળી યુવાનને તો આ વિચારણા ખૂબ જ ગોઠી ગઈ. તેણે તો તુરત જ કબૂલ કર્યું. મુંઝવે જઈ તેણે આખો નકશો મોકલી આપ્યો. પચાસ વર્ષના પટે અમે જમીન ખરીદી લીધી અને સોમનાથ મીસ્ત્રીને તે કામ ઉઘડ જ આપી દીધું. મકાનો થવા લાગ્યાં. બીજા બાજુ ઉદ્યોગમંદિર તરફથી ‘પોટરી વર્કસ’ માટે પણ તૈયારીઓ થવા લાગી.

કારીગરો અને કામદારોની દિન પર દિન ભરતી ઉપર ભરતી થવા લાગી. રાજપરાના ઉતાડ્યોનો ધસારો જોઈ રેલવે બોર્ડે અમારા ગામે નવું સ્ટેશન ખોલવાની માગણી કરી. તાલુકદારે મને બોલાવ્યો. રેલવે હવે ગામને અડચણ નહિ કરે એમ મને લાગ્યું. તાલુકદારે રેલવે બોર્ડને લખી નાખ્યું. અલગત તાલુકદાર પાસે તો અડધું જ ગામ હતું. અડધું ગામ જીલ્લાનું હતું, પણ રેલવે જ્યાં કાઢવાની હતી તે તાલુકદારની જમીન હતી, એટલે જ તાલુકદારને પૂછવામાં આવ્યું હતું. તાલુકદાર આ બધું જોઈને પ્રજા-શક્તિમાં માનવા લાગ્યો હતો. તે નવપ્રેરણાનો

પીયુષરસ પી રહ્યો હતો. અમારાં ઉદ્યોગમંદિરો, નારાયણ અને પિતાંબરનું કારખાનું, કાચનું કારખાનું, અને માટીકામનું કારખાનું જરા પણ ધમાલ વગર ઓછો પણ નામના મળે તેવો સુંદર માલ શહેરી બજારોમાં મૂકવા લાગ્યાં

આ બધી ધમાલમાં અમે વશરામ ભાભાને નહિ ભૂલેલા. કારણ કે કાળી જરૂર આજે દેશને અનાજ માટેની જ હતી. તેમને તુરત જ બોલાવી લીધા. મારી બાર સાંતીની જમીન પાછળ તેમના ચાર દીકરા અને બે સાથીઓ અત્યંત મહેનત કરવા લાગ્યા. દરબારી પચીસ સાંતી જેટલું ઉત્પન્ન તેઓ બાર સાંતીમાંથી પેદા કરતા હતા. તેમાંથી એથો ભાગ હું લેતો અને બાકીનો બધો ભાગ તેઓ મહેનત પ્રમાણે અંદરો અંદર વહેંચી લેતા હતા. વશરામ ભાભા કુશળ ખેડુ ઉપરાંત પાણીકળા પણ હતા. મારી જમીનમાં જ તેમણે ત્રણ ફૂવા ચાર ફાસીયા થાય તેવા શોધી કાઢ્યા હતા. ત્રણે ફૂવા પાકા બંધાવી મેં ત્રણ વાડીઓ બનાવી. તમામ જુદી જુદી જાતનાં શાક, ફળ, અને શીયાળુ પાક ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો. મીઠું પાણી પીને તૈયાર થયેલ શાક અને ફળ ગામમાં ખપતાં પણ વધી પડતાં હતાં. તે વધારો બહારગામ મોકલી આપતા. એકલી તુમાખી અને સત્તા જ ભોગવવાનું શીખેલ સરકારી અમલદારો તથા તાલુકદાર પણ મારી ઉત્પન્ન જોઈ ખેડુની કિંમત આંકતા શીખ્યા હતા. તેણે મને બોલાવ્યો અને વશરામ ભાભાને કહી સારા ખેડુઓ વસાવી આપવા મને કહ્યું. વશરામ ભાભાએ તાલુકદાર તરફથી ખૂબ સહન કર્યું હતું, છતાં એ જૂના માણસ એ બધું ભૂલી ગામના હિતના કાર્યમાં સહર્ષ જોડાયા. ખેડુઓની વસ્તી ગામમાં પૂરી થઈ ગઈ. અણખેડાણ જમીન ઉપર પાંછી નંદનવન જેવી લીલોતરી પથરાઈ. ગામ ફરતા સો સો વાડીઓના ફાસ કીચુ...ડ કીચુ...ડ કરવા લાગ્યા. અને

રાજપરાના કાપડ માટે એટલી પડાપડી થતી હતી કે મારા એક મુંબાઈવાસી મિત્રે દરખાસ્ત આણી કે :

‘મનુભાઈ, તમે ખૂબ કરી. મેસર્સ એમ. એમ. શાહની પેઢીને જેમ રંગૂનમાં ખલવી જાણી તેમ વતનને પણ એજ રીતે ઊજાણી જાણ્યું. આટલી નામના મેળવી અને હજી મેળવતા જાવ છો, પણ તમે પૂરા નહિ પડી શકો. મારી સલાહ છે કે તમે એક મિલ ઊભી કરો. કહેતા હો તો હું પૈસા રોકું. આપણે મિલમાં આઝાદ હાથવણાટ જેવું કાપડ કાઢી શકીશું.’

‘મોહનભાઈ, મારી ઈચ્છા તો મારા વતનનો કારીગર સ્વાશ્રયથી રોટલો રળી ખાય એ જ છે. મારા ગામની અનાથ વિધવા પણ અત્યારે સુખે રોટલો રળે છે. તેના પેટ ઉપર પાટુ મારી મારે પૈસો પેદા નથી કરવો. અને મિલમાંથી હાથ વણાટ જેવું કાપડ કાઢી મારી મા-ભૂમિને છેતરવી નથી. મને પૈસાની પડી હોત તો રંગૂનથી આવી એવા કેટલાય વેપારો ને ઉદ્યોગો કરવા સમર્થ હતો કે જે દેશ કરતા પરદેશને વધારે ફળદાયી બનત. અલગત મને કાંઈ મિલ તરફ ધૃણા નથી, પણ વખત એવો આવી રહ્યો છે કે કાલસા ને તેલને અભાવે કેટલા કારખાના ચાલશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. એ વખતે દેશી ઉદ્યોગો ને સ્વાશ્રયી પ્રયત્નો જ દેશને આશીર્વાદરૂપ થઈ પડશે. છતાં મારા વતનમાં મૂડી જેને રોકવી હોય તે તેનું વાજખી વ્યાજ લઈ આખું કારખાનું મજૂરો-કામદારોને હવાલે કરે, માલિકી મજૂરોની-કામદારોની. મારે તો એ સ્થિતિ જોઈએ છે. મારા ગામનો કારીગર અત્યારે દરેક કારખાનું પોતાનું સમજીને ચલાવે છે. કામ કરવાના કલાકો તે નક્કી કરે છે. આ બધું જેને માન્ય હોય તે ખુશીથી કારખાનું નાખી શકે છે.’

‘મનુભાઈ, એ તો કમ બને ?’

‘એ જ વાંધો છે. એક માણસ શ્રીમંત બની હજારોને ગુલામ બનાવે એ હું નથી માગતો. અમારા કામ પાછળ જિંડો વતનપ્રેમ, વતનનો પૈસો વતનમાં જ રહે ને એકેય ભાંડુ ભૂખ્યો ન સૂવે એવું ધાન્ય ભરપુર વતન બને તે ભાવના ભરેલી છે, એ જ એની સાચી કિંમત છે, એ જ સાચો આત્મસંતોષ છે.’

મોહનભાઈને નિરાશ કરી હું મુંબઈથી પાછો ફર્યો. સ્ટેશન ઉપરની માલ ચડાવવાની ધમાલ, ગાડાં, ટ્રપ્પા અને જિંટ ખટારાની દોડાદોડ, દૂર દૂર દેખાતાં નાનકડાં કારખાનાનાં મકાનો અને બીજી બાજુ નંદનવદન સરીખડી લીલી કુંજર વાડીઓ, પવન સાથે ઝપાટા કરતા ખેતરમાં ઊભેલ મેલ, એક હાથમાં ભૂંગળી અને બીજા હાથમાં રાસ લઈ ગાડામાં આડે પડખે થઈ દુહા લલકારતા ખેડુઓ, ખર્ચ ગ્રામ્ય જીવન માણવા આવનારને આકર્ષે તેવું દૃશ્ય ખડું કરતાં હતાં. બીજી બાજુ શુદ્ધ સ્વદેશી વાપરીને પણ સારામાં સારી શહેરી ઢબે રહી શકાય છે એ પદાર્થ પાઠ પણ મળતો હતો.

ગામમાં સ્વદેશીની અને તેથી થતા ફાયદાઓની સમજણ એટલી સ્પષ્ટ થઈ હતી કે હવે તમે પરદેશી માલનો મફત પણ મારા વતનમાં પ્રચાર ન કરી શકો. એકેએક માણસ પૂરતો સાધનસંપન્ન થઈ ગયો હતો. તે બધાનું કારણ એ હતું કે ‘ગામનો પૈસો, દેશનો પૈસો દેશમાં જ રહે છે માટે સુખી છીએ.’ એમ તેઓ પૂરેપૂરા સમજી ગયા હતા.

ગામ વચ્ચેવચ્ચે ઓછામાં ઓછા પાંચસોથી છસો માણસો સમાઈ શકે તેવું એક જ ખંડનું એક ચર્ચાલય ઊભું કર્યું હતું. તેમાં જુદી જુદી ભાષાનાં સારામાં સારાં છાપાંઓ તેમ જ ઉદ્યોગોને લગતાં, શરીર ફળવણીને લગતાં, ખેતીવાડીને લગતાં અને બીજાં

વાંચવા લાયક ચારથી પાંચ હજાર પુસ્તકો રાખ્યાં હતાં. સાંજે છ થી સાત અપ્પાડો ચાલે. અપ્પાડામાં ગમે તે ભાગ લઈ શકે તેટલા માટે જુદી જુદી જાતનાં સાધનો રાખેલ હતાં. સાતથી આઠ સુધી વાંચન, આઠથી નવ સુધી કામદારો, કારીગરો, ખેડુઓ, અને ગામના ગમે તે લોકો ગમે તે વિષય ઉપર ચર્ચાઓ ચલાવે, એક બીજાના જ્ઞાનની આપલે થાય. આને અંગેનું બધું ખર્ચ કારખાનામાં અને ખેતરોમાં કામ કરી નફો કરી આપનાર કામદારો જ કરતા.

મારા ગામને મેં નવી દૃષ્ટિ આપી છે પણ મને સંતોષ છે કે તેમાં નથી દંભ કે નથી આત્મવંચના. ત્યાં પ્રેમ, માયા, મમતા, બંધુભાવ, અને સમાનતા ઝળકી રહ્યા છે. અલખત, ત્રીકમ કાકા, પશાદાદા, અને વશરામભાભા જૂની આંખે નવા આત્માને સંતોષે તેવા તમાસા જોઈ પરલોક પળ્યા છે, પણ તેમના વારસદારો તેમનાથી પણ સરસ તે ભાવનાને કેળવી રહ્યા છે.

બે વર્ષના પ્રયત્ન પછીની મારા ગામની આજે આ સ્થિતિ છે. ગામમાં ચરોતરી તમાકુની ટીંબરૂની સારામાં સારી બીડીઓએ સીંગાર ભૂંધાવી દીધી છે. ગામનો એક માણસ પણ એક પૈસો પરદેશ મોકલવામાં વતન દ્રોહ માને છે. ચમનના ખટારા ને મોટરો પેટ્રોલના અભાવે બંધ થયાને આજે છ માસ થઈ ગયા છે. તેને સાચી દૃષ્ટિ સાંપડી છે. મારા કામમાં સહાયક બની રહ્યો છે.

રંગૂન ભડકે બળતું હતું, બોમ્બના ભયંકર અવાજ ને તે પછીની ભાંગફોડ વચ્ચે એક જ આંતરનાદ ઊઠતો હતો 'જા, માના ખોળે જા. એજ તારો ઉદ્ધાર છેડો છે.'

આત્માનો એ બોલ-પ્રિય મા-ભોમની માયાથી ખરેખર મારા જીવનનો એ જ ઉદ્ધાર છેડો બન્યો. મને માના ખોળે સ્વર્ગિય શાંતિ મળી.

કવિ

‘કેશવ ?’ રસોડામાંથી નીકળી ડાસીએ સાદ દીધો.
પરસાળમાં ટહેલતો યુવાન અટકી ગયો.

‘કેમ બા.’

‘હવે ક્યાં સુધી ટહેલવું છે ? નાહી લેને બાપુ.’

‘ચાલો ચાલો બા, આજ મોડું થયું નહિ ?’

યુવાન તરત જ ઓસરી પર ચડ્યો ને કપડા ઉતાર્યા.
તેની જાતે જમ્મ બિના પાણીની ડોલ રસોડામાંથી લઈ
આવ્યો. તે નહાવા બેઠો એટલે ડાસી હથેળીમાં તમાકું
ને દાતણનો ફૂચો લઈ તેની સામે બેસી તમાકું દાંતે
દેતા બોલ્યા.

‘બેટા, આજે શ્રીપત શેઠને ત્યાં જમવાનું છે.’

‘શું છે ?’

‘બ્રહ્મભોજ.’

‘ઠીક !’ કહી પાછો યુવાન કાંઈક વિચારમાં પડી
ગયો. ડોલમાંથી પાણીના લોટા પર લોટા ભરી શરીર

પર રેડવા લાગ્યો. ડોલમાં પાણી પૂરું થયું ને લોટો તળીએ અડી ખણુ...ખણુ...અવાજ કરતો ખાલી બહાર આવવા લાગ્યો, તો યુવાન તો જાણે પાણી શરીર પર ઢોળતો હોય એમ જ લોટાને ડોલમાં નાખી માથા પર ઊંધો વાળે જતો હતો.

આ જોઈ ડોસી ખડ...ખડ...હસી પડ્યા. એ હાસ્યમાં મશ્કરી ન હતી પણ દરદ હતું. આ યુવાનની ધૂને ડોસીની કેટલીએ આશા-ઓને છીણું વિછીણું કરી નાખી હતી.

કેશવ અંબા ડોસીનો એકનો એક દીકરો હતો. કેશવના પિતા હરિભાઈ શાસ્ત્રી તેને આઠ વર્ષનો મૂકીને ગુજરી ગયા હતા. આજે તેની વય અઠ્યાવિસ વર્ષની હતી. આઠ અને અઠ્યાવિસ વચ્ચેના વીસ વર્ષના ગાળામાં તેની સંભાળ તેની માતા અંબાબાએ લીધી હતી. એ સંભાળ લેતા લેતા અંબાબાએ કંઈક સ્વપ્નો રચી નાખ્યા હતા. અને એમાંથી એમણે વીસ વીસ વર્ષો સુધી નવું ને નવું જોમ મેળવ્યાં કર્યું હતું. એ જોમ, એ ઉત્સાહ એમને પારકા દરણા દળવામાં, પારકા પાણી ભરવામાં ને હાતરકું હાથમાં લઈ ખેતરમાં કામ કરવામાં મદદગાર બની ગયા હતા.

‘કેશવ બહુ ગણી બાજંદો થશે, તેના બાપથી સવાયો થશે, બાલીસ્ટર થઈ બડાખડા ‘લાટસાખ’ને પણ ભૂ પાશે. રૂપાળી દેવના ચક્કર જેવી વહુ આવશે, હું સાંઘામાચીએ બેસી દાંતે બજર દેતી દેતી...અને...’ ડોશી આગળ વિચાર ન કરી શકતી. સ્વેચ્છાએ સજેલ એના એ સ્વપ્નો એને ગળગળી બનાવી દેતા ને તે આખી રાત સુખ સ્વપ્નોમાં ગાળી પરોઢીએ નવી તાઝગી મેળવી ધંટીએ બેસતી. ધમધમાટ બોલાવતી અધમણ અનાજનો. ધાણુ કાઢી નાખતી.

કેશવ આ બધું જોતો. મા કેવી અંગ તૂટ મહેનત કરી તેને ચોપડીએ અપાવે છે, તેની શી ભરે છે તે એની સમજણમાં સાંગો-

પાંગ ઊતરી ગયું હતું અને એટલે જ એ ભણવામાં એક તેજસ્વી વિદ્યાર્થી બન્યો હતો.

કેશવ એની ઝગકતી વિદ્યાર્થી અવસ્થાને વધારે ઝગકાવતો હવે કોલેજમાં દાખલ થયો હતો. તેણે એ તો સ્કોલરશીપો મેળવી હતી ઉપરાંત એકાદ એ ટ્યુશન પણ મળ્યા હતા.

આથી કેશવ શાંતિ પૂર્વક તેનું કોલેજ ખર્ચ નીભાવી શકતો. અંબાબાને હવે કેશવને પરણાવવા સારું જ પૈસા ભેગા કરવાની ચિંતા રહી હતી. એટલે એ પણ એનું કામ અવિરત ચાલુ જ રાખી રહ્યા હતા.

પણ ડોસીના કે કેશવના કમભાગ્ય કહો કે સદ્ભાગ્ય ને કહો તે, ને કેશવ કાવ્ય રચવા લાગ્યો. કાલિદાસ ને ભવભૂતિ શેલી ને કિટ્ટસ જેવા સમર્થ કવિ બનવાના સ્વપ્ને સેવવા લાગ્યો. અને ખરેખર એના ભગ્ય કલ્પના ભર્યા કાવ્યોએ જોત જોતામાં તેને ઉચ્ચ કક્ષાએ મૂકી દીધો.

માસિકામાં તેના કાવ્ય માટે પડાપડી થવા લાગી. સુંદર શણગાર સજ્જીને તેના કાવ્યોને અગ્રસ્થાન અપાતું. આ જોઈને કેશવ વધારે ને વધારે કાવ્ય નશામાં મસ્ત બનવા લાગ્યો.

એનું વ્યવહાર જ્ઞાન શૂન્ય બની ગયું ને એ ગોળ શૂન્ય પરપો-ટામાંથી તરંગના ઓધ ઊછળવા લાગ્યા. એનું જીવન તરંગમય બની ગયું. ઇન્ટરનું પરિણામ તો પાક્યું પણ બી. એ. થતાં આ ધૂને તેને અટકાવી દીધો. પણ કેશવને હવે એની પરવા ન હતી. એનું જીવન મસ્ત બની ગયું હતું.

ઊઠતા ને બેસતા, ફરતા ને હરતા એ ગુણગુણ કર્યા કરતો ને

પ્રેરણા આવતા કલમ હાથમાં લઈ કાગળ પર ઝૂકી પડતો. કાળા અક્ષરોમાંથી વાચકોને દંગ બનાવે તેવા પ્રકાશ કિરણો ઉઠાવતો.

કેશવની આ સ્થિતિએ અંબા ડોસીના સ્વપ્નેને છેદી નાખ્યા. 'કેશવ, મારો કેશવ કેવો ડાહ્યો હતો ! હે, પ્રભુ તેં એને આ શું કરી નાખ્યું છે ?' ડોસી રોજ ને રોજ આ ચિંતામાં રહેવા લાગી. તેનું શરીર ધસાવા લાગ્યું.

છતાં કેશવની દૃષ્ટિને એ જોવા પુરસદ ન હતી. તે દરદને ન દેખી શકતો. તે કંગાજોની કાયાનું વર્ણન ચિત્રાત્મક ઢબે આલેખતો પણ માતાની ક્ષિણ થતી કાયાનું ચિત્ર ન દોરી શકતો.

પાંચ પાંચ વર્ષો આમ ને આમ વિતી ગયા હતા. કવિ કેશવની કીર્તિ ખૂબ વધી હતી પણ તેની કંગાલિયતમાં કાંઈ ફરક નહોતો પડતો. તે તો વધારે તીવ્ર બની હતી.

કેશવ જો કાંઈક વ્યવહાર હોત તો તેણે આમાંથી જરૂર ઉત્પન્ન કર્યું હોત પણ એને ને વ્યવહાર ને તો જોજન જોજનનું છેડું રહેતું હતું. ત્યારે જગત તો તેના આંતર જીવનથી હજારો જોજન દૂર હતું. તેને કેશવની નહિ પણ તેના કાવ્યની જ કદર હતી. તે ઉપર પડી કેશવને તેની સ્થિતિ માટે પૂછવા આવે એવું બેવકૂફ ન હતું.

ઘણી વખત વ્યવહાર માતા તેને આ સમજાવવા બેસતી. કેશવ શાંતિથી સાંભળતો પણ ત્યાંથી છૂટો પડી ફરવા જતો ને કાંઈક દૃષ્ય દેખતો એટલે પાછો કાવ્ય મસ્તીમાં પડી જતો. માતાનો ઉપદેશ તેના જીવનમાંથી ખસી જતો ને તરંગ તેનું સ્થાન લઈ લેતો.

પછી તો ડોસીએ કંટાળ્યા હતા. તેમણે તેને કહેવાનું જ છોડી દીધું હતું.

દિવસ તો વીતી ગયો. સંધ્યાના રંગ પણ અદૃશ્ય થયા. આંધો

અંધકાર ઘેરો બનવા લાગ્યો છતાં કેશવ તો કલમ હાથમાં લઈ કાગળ પર કાંઈક લખ્યે જ જતો હતો.

અંબામા તો કાંઈ જમણમાં જતા નહિ પણ કેશવ હજી કેમ ઓરડામાં બેસી રહ્યો છે એ જોવા તેઓ અંદર આવ્યા. ડાસી ઘડીક બારણામાં ઊભા રહ્યા. કેશવ તો તેના કાબ્યની ખૂટતી કડીના વિચારમાં મસ્ત હતો. તેને ડાસી આવ્યાની ખબર પણ ન હતી. એ અત્યારે કાંઈ જુદી જ સૃષ્ટિમાં સફર ખેડતો હતો.

‘કેશુ... એ કેશુ ?’ ડાસીએ સાદ દીધો.

‘કેમ બા !’ કેશુએ આંખો બા ઉપર ઠેરવી.

‘બેટા, જમણ તો પતીએ જવા આવ્યું હશે. હવે ક્યારે જમશ ?’

‘ક્યાં જવાનું છે ?’ કેશવ સવારની વાત તો વીસરી જ ગયો હતો.

‘કેમ શ્રીપત શેઠને ત્યાં !’

‘હા...હા.’ કેશવને યાદ આવ્યું.

‘હવે બે લીટી જ છે. હમણાં જ જઈ છું હં.’

કેશવ ધૂની હતો પણ એના હૃદયમાં માતૃપ્રેમ તો છલોછલ ભર્યો હતો. તે અંબામાને દુઃખ થાય એવો એક શબ્દ પણ કાંઈ વખત ન ઉચ્ચારતો. ઘણી વખત અંબામા ખીજાઈને તેને વઢવા લાગતા તો પણ કેશવ તો હસતો જ રહેતો.

‘હવે તારી બે લીટી ચૂલામાં પડી. કાંઈક વહેવાર તો સમજ.’ ડાસી ખીજ્યા. સાથેસાથ ડાસીના ચહેરાપર છલોછલ દુઃખના ઓધ ઊછળ્યા. કેશવ આ ન જોઈ શક્યો. તે કલમને કારે મૂકી ઊભો થયો. પિતાંબર પહેરી, ખભે દૂવાલ વળગાડી, હાથમાં લોટા ખાલો લઈ ચાલી નીકળ્યો.

તે પંડે પહોંચ્યો પણ એ તો નિર્જન હતો. તેના ચારે બાજુના દ્વાર ખુલ્લા હતા. ભોજન પતી ગયું હતું. કેશવ શન્યમનરક ધડીક ઊભો રહ્યો. તેને પહેલાં તો થયું કે માએ મને બહુ વહેલો મોકલ્યો પણ જ્યારે પંઠામાંથી કૂતરાઓના સંગ્રામ સૂર સંભળાયા ત્યારે તેણે અંદર નજર કરી, ને પતરાવળા ઊઠાવીને પંઠો સાફ કરતા માણસો જોયા ત્યારે જ એના કવિ ભેગમાં ગિતયું કે જમણ તો પૂરું થયું છે.

તે પાછો ફરવા લાગ્યો, ત્યાં શ્રીપત શેઠના એક માણસે તેને જોયો.

‘અરે દેવ, આટલા બધા મોડા ?’ તેણે કેશવને ઊભો રાખ્યો.

‘જરા મોડું થઈ ગયું, હશે.’ કહી પાછું તેણે ચાલવા માંડ્યું. પણ પેલા નોકરે તેને રોક્યો.

‘જરી ઊભા રહેશો. હું હમણાં જ આવું છું.’

‘ઠીક ઊભો છું.’ કેશવ ધડીક થોભ્યો, ત્યાં પેલો માણસ પાછો આવ્યો.

‘ચાલો, શેઠ અંગલે બોલાવે છે.’

‘મારે જમવું નથી.’ કેશવ એકલો બેસી જમવા તૈયાર ન હતો.

‘ન જમો તો કાંઈ નહિ પણ જરા મોઢે તો આવી જવ.’

‘ચાલો !’ કહી કેશવ અંગલામાં ગયો.

નોકર સીધો તેને શેઠની પુત્રી મૃદુલાના રૂમ ઉપર લઈ ગયો. મૃદુની જન્મગાંઠ નિમિત્તે જ આજે બ્રહ્મભોજ હતું. બધી બ્યવસ્થા મૃદુ જ કરતી હતી.

કેશવને જોતા જ મૃદુ બોલી:

‘ભોજન તો પૂરું થયું. તમે કાંઈક મોડા થયા.’

‘કાંઈ હરકત નહિ. મારા દાષે એમ થયું છે ને ?’

‘છતાં આપે ભોજન તો કરવુંજ પડશે.’ મૃદુએ મુખપર ભારો-ભાર મૃદુતા ભરી કહ્યું. કવિ એ મુખ સામે અનિમિષ નયને તાકી રહ્યો. પણ તરત જ એ અસહ્યતા તેને પરખાઇ ને તેણે નજર ફેરવી લીધી.

‘આપનું નામ?’ મૃદુએ પ્રશ્ન કર્યો.

‘કેશવ.’

‘કેશવ ! કેશવ કવિ તે તમે પોતે?’

‘જી હા !’ કવિએ નીચી નજરે જવાબ આપ્યો.

મૃદુએ સામે જ પડેલ તેના આસન ઉપરથી એક માસિક ગિઠાવ્યું ને કવિ તરફ ધરતા બોલી.

‘હું તમારી કવિતા જ વાંચતી હતી. ખરેખર તમે તો સરસ લખો છો.’

કવિએ કાંઈ જવાબ ન આપ્યો. તે મૂક બની બેસી રહ્યો. ત્યાં નોકર ભોજનથાળી લઈને આવ્યો. મૃદુએ જાતે પાટલો પાથરી કવિને બેસાર્યા. કવિએ ભોજનનો આરંભ કર્યો એટલે મૃદુ બોલી.

‘કવિ એક માગણી કરું?’

મૃદુના આ પ્રશ્ને કવિ ઝંખકયો. તેણે દષ્ટિ ગિઠાવી મૃદુ સામે જોયું. મૃદુના હોઠ કંપી રહ્યા હતા, સંગેમરમરની પ્રતિમા જેવી મૃદુના મુખપર લાલી તરી આવી હતી.

‘વચન દો છો કવિ?’ મૃદુ પાછી બોલી.

‘હું શું વચન આપું? હું તો એક દરિદ્ર, ક્ષુદ્ર, માનવી છું.’

‘એમાંથી જ મારે માગણી કરવી છે.’

‘કહો.’

‘તમારી પ્રત્યેક નવીન રચના મને વાચવા મળે.’

કેશવ તાબુબ થઇ ગયો. તે એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર હાથ ધોઈ ઊભો થયો, મૃદુ કાંઈ જ ન બોલી. કેશવ ચાલી નીકળ્યો.

આ પ્રસંગ પછી કેશવના કાવ્ય ઢંગ પલટાઇ ગયા. કેશવ જે અત્યાર સુધી પોતાને સામાન્ય કવિ તરીકે માનતો હતો તેમાં આ મદિરાક્ષીના પ્રોત્સાહને પલટો આણ્યો. તેની કવિતામાં સત્ય ચિતારના બદલે હવે કૃતિમતા પ્રવેશવી શરૂ થઇ.

તે મૃદુને તેની દરેક કૃતિ મોકલતો હતો. મૃદુ તે વાંચતી, જૂની સાથે નવીની તુલના કરતી ને કવિના આ ધીમા અદ્રશ્ય પતનથી હિજરાતી.

વસંત પૂર બહારમાં ખીલી હતી. શહેરમાં ઉત્સવની ધૂમ મચી હતી. મૃદુ બગીચામાં બેઠી બેઠી કવિની છેલ્લી કૃતિ વાંચી રહી હતી. તેમાં દરદનો છાંટાય ન હતો. તેમાંથી તો અશ્વર્યની ને કોઈ અકલ્પ્ય જીવન જીવવાની લાલચના સૂર ઊઠતા હતા. કવિ પતનની મૃદુને પાકી ખાતરી થઇ ગઇ.

તે શ્રીમંત તનયા હોવા છતાં દિવસ ઊગ્યે દરદે છલકાતા જગતથી સદૈવ જાત રહેતી. આથી તેના હૃદયને ભારે આઘાત થયો. આ વસ્તુથી કવિને જાત કરવા જ જોઇએ એવો નિશ્ચય તેણે કર્યો ત્યાં જ કેશવ બગીચામાં દાખલ થયો. તેને દેખતા જ મૃદુ તેનું સ્વાગત કરવા ઊભી થઇ. કવિ ક્ષણભર અનિમિષ નયને તેને તાકી રહ્યો ને બોલ્યો.

‘મૃદુ આજે નવું કાવ્ય સાંભળશે ને ?’

‘જરૂર.’ કહેતા મૃદુ હસી ઊઠી. કવિએ પણ હાસ્ય વેરતા

કાવ્ય મીઠી હલકે વહેતું કયું. જેમ જેમ કાવ્ય આગળ વધતું ગયું તેમ તેમ કવિનો સ્વર મંદ બનતો ગયો, પરંતુ મૃદુના હૃદયની ગતી તો વધી પડી. કવિએ ડુબતી લપમાં કવિતા પૂરી કરી. મૃદુએ સંતોષનો શ્વાસ ભર્યો.

‘કવિ ! મારે થોડુંક કહેવું છે ?’ તે બોલી.

આ સાંભળી કેશવ ચમક્યો. તેની સમજમાં કંઈ ન આવ્યું. તેણે મૌન સેવ્યું.

‘કવિ ક્ષમા કરજો !’ મૃદુની મુખમુદ્રા વધારે ગંભીર બની. તે આગળ વધી.

‘કવિ શું તમારી હમણાંની રચનાઓ પહેલાં જેવી છે ?’

આ સાંભળી કેશવે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

‘ત્યારે ?’

‘શું તેમાં પહેલા જેવી ભાવુક્તા છે ? તેમાં પહેલાં જેવી વેદના ટપકે છે ?’

કહી મૃદુ તેના સામે તાકી રહી. એ નજરથી કેશવ ચોંક્યો. તેનું શીર નીચું ઢળ્યું. તેની વાણી કંપી ઊઠી. તે વેદનાભર્યા સ્વરે બોલ્યો,

‘સમજ્યો મૃદુ, હું બરાબર સમજ્યો. હું પંથ ભૂલ્યો છું. મુખ્ય રાહ ચાતરી ગયો છું. મેં સુખનો માર્ગ દેખ્યો. કાંઈ અકલ્પ્ય પ્રલોભનમાં ફસી ગયો. પહેલાં હૃદયમાંથી નીકળતી હતી ‘ઊણુ બ્યથા ! અત્યારે...ઓહ અત્યારે હું ભ્રમ...’ તે અટકી ગયો. તેણે જોયું તો મૃદુની આંખોમાં ઝળઝળીયા હતા. તે ઊંચે જોઈ કાંઈક વિચારી રહી હતી.

‘કવિ મને ક્ષમા કરશો ?’ તરત જ તેણે દૃષ્ટિ ફેરવી કવિ સામે જોતાં પ્રશ્ન કર્યો.

‘ક્ષમા, તમને ક્ષમા ? મારી ભૂલ ને ક્ષમા તમને ?’

‘હા, હું શ્રીમંત તનયા અને વળી પાછી યુવાન. એના સંસર્ગે તમે તમારો રાહ ચૂક્યા...!’ મૃદુની વાણીમાં વેદના હતી.

‘મૃદુ, એ દોષનું પ્રાશ્નિત તેં આજે ક્યું છે. મારો ખોવાઈ ગયેલ વિધિ તેં મને પાછો આપ્યો છે. જે અદશ્ય તૃષ્ણા મને પતન તરફ ખેંચતી હતી તેને તેં સ્પષ્ટ કરી. મૃદુ મારા તને આશ્વિષ છે.’

કેશવ ઊઠ્યો. ઉદ્યાન છોડી રાજપથ પર ચાલી નીકળ્યો, ત્યારે તેની દષ્ટિ સમક્ષ દરણું દળતી ધરડી માની કંગાળ મૂર્તિ તરફ વરી ગઈ. હિંદની એંશી ટકા કંગાળ જનતાની માટીમાંથી જ સર્જાયેલ હોય તેવી એ કેશવની મા-મૂર્તિ !!

વગડાનાં ફૂલ

વિલાયતની પાંચમી સફર કરીને છ મહિના પહેલાં જ મહારાજા આવ્યા હતા. છતાં ‘અગત્યનું કામ’ નીકળ્યું, એટલે તેઓને છઠ્ઠી મુસાફરીએ ગયા વગર ચાલે તેમ ન હતું. રાજ્યની તિજોરી હાલમાં ખાલી હતી, એટલે આવતાં બે વર્ષની મહેસૂલ પહેલાંથી જ વસૂલ કરવાનું વસૂલાતી ખાતાને ફરમાન થયું હતું.

મોહનપુરમાં આજે વસૂલાતી અધિકારીનો મુકામ હતો. નાના ગામ ઉપર કોઈ કટક ચડી આવ્યું હોય તેમ પગીપસાયતાઓ બગલમાં તરવારો દબાવીને ગામમાં ફરતા હતા, ખેડૂતોનાં મોઢાં પડી ગયાં હતાં. ગામમાં સન્નાટો બોલી ગયો હતો. પાંચ પાંચ મોળાં વર્ષો તો માંડ માંડ ખેંચ્યાં હતાં. આ વર્ષે વરસાદ ન પડે તો ગામનો ખેડુ વર્ગ ભાંગી પડે તેવી સ્થિતિ હતી. ત્યાં આ લશ્કરનું ભારણ લોખંડી મણિકા જેવું ગામ ઉપર આવીને પડ્યું.

ખેડૂત વિચારતા હતા કે છોકરાઓ જરના રોટલા માટે તલસે છે ત્યાં બે વર્ષની મહેસૂલ ક્યાંથી કાઢી આપવી ? એ સવાલ બધા-યને મૂંઝવી રહ્યો હતો. જ્યારે ગામમાં આ સ્થિતિ પ્રવર્તતી હતી ત્યારે વસૂલાતી અધિકારી અને તેમના કારકુનો માટે રોજરોજ જુદી જુદી મિષ્ટ વાનીઓ તૈયાર થતી હતી. પટાવાળા, પગી અને પસાયતા માટે ખેડૂતોને ત્યાંથી રોટલા માટેનો લોટ અને શાકનું બિધરાણું કરવામાં આવતું હતું. કારણ કે ગામાત ખાતેની રકમ તો સાહેબના ખાણામાં વપરાય તો જ પૂન્ય થાય ને !

એક અર્ધા પડી ગયેલ છાપરા જેવા ધરમાં એક ઉમરે યુવાન છતાં અકાળે કરમાઈ જતી કાયાવાળી બાઈ ચૂલો ચેતાવતી હતી અને તૂટેલ માટલીમાંથી લોટ લઈને ભાત લઈ જવા માટે રોટલા ઘડવા બેસતી હતી, ત્યાં એક પસાયતો પહોંચ્યો.

‘કાં પટેલ છે કે ?’ કહી ધરમાં આવ્યો.

‘ના ભાઈ, ઇ તો ખેતરે ગયા છે.’ બાઈએ બીકથી બિભા થતાં થતાં કહ્યું.

‘સા’બનો પડાવ આંદો થયો છે એ જાણો છો કે નહિ ?’

‘હા ભાઈ.’

‘તેમની સાથેના માણસોને ખાવા માટે રોટલા કરવાના છે. તે માટે દરેક ખેડુને ત્યાંથી ત્રણ ત્રણ શેર લોટ લેવાનો હુકમ થયો છે.’ પસાયતાએ હુકમની ભાષામાં કહ્યું. માનવીની ભાષાય સમય અને સ્થિતિ સાથે જ બદલાય છે ! બાઈ થરથરવા લાગી. રમરમતા અવાજે તેણે કહ્યું :

‘ભાઈ મારા ધરમાં તો બેશરક જેટલો લોટ છે, તેના રોટલા કરીને મારે ખેતરે લઈ જવાના છે. ધરમાં બીજો દાણો પણ નથી. હું કાલે આપું તો ?’

‘કાલે બાલે ન ચાલે. તમારા સારું શું રાજ્યના માણસો ભૂખ્યા રહેશે ?’

‘ભાઈ સા’બ પણ અમારે ભૂખ્યા રહેવું પડશે તેનું શું ?’

‘તમે ગમે તે કરો. અમે બધું જાણીએ છીએ. ખેડુની જાત તો બહુ લુચ્ચી હોય.’ એમ કહીને પોતે રાજનો નોકર થયો એટલે ઊંચ થયાનું અભિમાન લેતા પસાયતાએ લોટની માટલી ખેંચી લીધી. લૂગડામાં માટલીને ખાલી કરી તે બીજા ખેડુને ત્યાં જવા ચાલી નીકળ્યો. બાપ આ બધું ફાટલી આંખે જોઈ રહી.

ચૂલા ઉપર મૂકેલ તાવડીનું તળિયું પણ નિષ્કુર બની આ બાપની મનોવેદના જોઈને હસવા લાગ્યું. બાપ એક નિઃસાસો નાખીને ઊભી થઈ, અને તેમનું ખાતું હતું તે વાણિયાની દુકાને પહોંચી.

‘કસ્તુરભાઈ, દશ શેર જાર આપશો ભાઈ !’

‘વાલબાપ, જુઓને આ વરસાદના કાંઈ ઠેકાણું નથી. મહેસૂલની ઊધરાણી થવા લાગી છે. ખાતું વધતું જાય છે. મારે આવા સંજોગોમાં જાર કેવી રીતે આપવી ?’

‘પણ ભાઈ, આટલા ખાતા ભેગું આટલું વધારે. જો જાર નહિ મળે તો અમારે ઉપવાસ થશે.’

‘તમને ઉપવાસનું જાય છે, પણ મારો તો તમે વિચાર જ નથી કરતાં. લેણું આપવાનું તો રહ્યું, પણ સામે દેણું જ ક્યે જવું એ કેમ ચાલે ? માટે જાર બારની તો વાત જ કરશોમાં.’

એમ કહી વાણિયો ચોપડામાં મોઢું નાખી લખવા મંડી પડ્યો. વાલબાપ બિચારી વિદ્વા મોંઢે ઘેર પાછી આવી, ને એમ ને એમ ખેતરે ગયો.

‘કાં જાત ન લાવી ?’

‘ક્યાંથી લાવું ? રોટલા ઘડવા બેઠી હતી ત્યાં એક પસાયતો આવીને લોટ લઇ ગયો.’

‘શું કરવા !’ રાધુ આશ્ચર્યથી બોલી બિઠ્યો.

‘સા’બના માણસો મારે રોટલા ઘડવા.’

‘એ...મ સાચું, સાચું, હા, સા’બના માણસ કાંઈ ભૂખ્યા રહે ! આપણા છોકરા ભલેને ભૂખ્યા રહેતા ! એ તો બધાય રાજ-બગીચાના ગુલાબો ફેવાય અને આપણે તો વેરાન વગડાનાં...! હં, પણ પછી તું શેઠને ત્યાં ન ગઇ ?’

‘ત્યાં ય ગઇ હતી. તેમણે જર આપવાની ચોખ્ખી ફૂલ જેવી ના પાડી દીધી.’

‘ત્યારે આજ ભૂખ્યા જ રહેવાનું એમ જ ને ?’

‘બીજું શું થાય ? તમે આવો ને શેઠને કાંઈક કહો જે માને તો.’

રાધુ સાંતી છોડીને ઘેર આવ્યો. ઘેર આવીને તેણે તેમની જવાદારી જેવા ‘ઝરમર’ અને દોરો’ સોનાના બે ઢાગીના ખિસ્સામાં લીધા અને શેઠની દુકાને ગયો. તેણે ખાતે માંડી અનાજ દેવા ખૂબ રકમ કરી પણ વાણિયો ન માન્યો.

‘શેઠ તમારા રૂપિયા કાંઈ વખત રાખ્યા છે ? પચાસ રૂપિયા લીધાને હજી તો ત્રણજ મહિના થયા છે ત્યાં આટલી બધી અધિરાઇ તમને આવી. હ્યો કાઢો ખાતું.’

વાણિયાએ તુરત જ ચોપડો કાઢ્યો. ત્રણ મહિના પહેલાં લીધેલ પચાસ રૂપિયા વાણિયાના ચોપડે પડી નીચે પ્રમાણે અજગર જેવા લાંબા થઇ ગયા હતા:

રૂ. ૫૦૭ ખાતાના, રૂ. ૧૦૭ કાથળી છોડામણના, અને એકના

દોઢા પ્રમાણે મહિના ત્રણતું રૂ. ૬-૪-૦ વ્યાજ. કુલ રૂપિયા સવા છાંસઠ.

ત્રણ મહિનામાં રૂપિયા સવાસોળનો સીધો નફો ! ચોખ્ખું લખત હતું એટલે આ બાબતમાં રાધુને તો કાંઈ બોલવાપણું જ ન હતું. તેણે સવાસો રૂપિયાનો ચોખ્ખો સોનાનો દોરો શેઠને આપ્યો. શેઠ તેની કિંમત નેવું રૂપિયા આંકી. નેવુંમાંથી રૂપિયા સવા છાંસઠ કાપી લઈ બાકીના પોણા સત્યાવીશ રાધુને પાછા આપતા શેઠ બોલ્યા :

‘રાધુભાઈ, શું કરીએ પેટ પડ્યું છે. તમ જેવા સારા માણસને પણ અમારે દુભાવવા પડે એ કાંઈ અમને ગમતું હશે ? બોલો શું આપું ? ખોટું તો નથી લાગ્યું ને ?’ વાહરે વાણિયા ! તારા વગર જ રાવણે રાજ બોયું ને !

‘ના, ભાઈ ના. ખોટું ખોટું કાંઈ નથી લાગ્યું. મારે કાંઈ જોતું પણ નથી.’ કહી રાધુ ઊભો થયો. વાણિયાને બાજ છટકતું લાગ્યું.

‘રાધુભાઈ, તમને ખોટું લાગ્યું હોય તેમ લાગે છે. જો એમ હોય તો હ્યો આ દોરો પાછો. તમારા ઉપર કાંઈ અણુવિશ્વાસ થોડોક છે ? આ જર જોખી છે, એ તો લેતા જવ’ કહી વાણિયે જર આપવા માંડી, પણ રાધુ એ તરફ નજર પણ નાખ્યા વગર ત્યાંથી સડેડાટ ચાલ્યો ગયો. પણ જર વગર કાંઈ થોડુંક ઘેર જવાય તેમ હતું. એટલે ‘ઉલમાંથી ચૂલમાં’ પડ્યા માફક બીજા વાણિયાને ત્યાં જઈ જર તોળાવી.

સાહેબનો મુકામ થયા ને બીજે દિવસે ખેડૂતોએ ભેગા થઈ સાહેબને ગામની કંગાળ સ્થિતિના અંગે કાંઈક રાહત આપવા અરજ ગુજારી. એ ઉપરાંત ખેડૂતોને ભૂખ્યા રાખીને રાજ્યના

માણસો ધરમાં દાખલ થઈ લોટ ફેવી રીતે લઈ ગયેલા તેના પણ દાખલા આપ્યા. આ બધું સાંભળી સાહેબ બોલ્યા :

‘ રાજ્યના નોકરોને તમારે ભૂખ્યા રહીને ખવરાવું પડે. તમે ખેડૂતો બીજી રીતે તો માનો જ નહિ એવો મારો અનુભવ છે. એટલે કાંઈ નોકરને એમ કરવું પડ્યું હોય તો તેમાં કાંઈ ખાસ કહેવા જેવું નથી. બીજું, મહેસૂલ વસૂલ કરવામાં કાંઈ પણ જાતની રહેમદિલી થઈ શકે તેમ નથી, માટે કાલ સાંજ સુધીમાં બધાય સમજીને આપી જશે તો ઠીક છે, નહિતર પછી તે માટે યોગ્ય ઉપાયો લેવા પડશે.’ સાહેબ પણ રાજ બગીચાના જ ફૂલ હતા ને ?

એટલું કહી સાહેબ ઊઠી ગયા. કિસ્મતને દોષ દેતા ખેડૂતો ઘેર ગયા. તાણીતુસીને બેગું કરી શકે તેવા હતા તેમણે તો મહેસૂલ ભરી. બાકીના ઘણાને ત્યાં કડીઓ થઈ, ને લખાયા પીંખાયા.

વસૂલાતી અધિકારીનો મુકામ મોહનપુરમાંથી ઉપડ્યો, ત્યારે ખેડૂતોના પચાસ ધરમાંથી વીશેક ધર ખેતી કરી શકે એવાં રહ્યાં હતાં. બાકીના ખેડૂતો ભાંગી ગયા હતા. આમ મહારાજ ખાસ કામના અંગે ! વિલાયત પધાર્યા !

કિસ્મતસના દિવસો આવતા હતા. ના. મહારાજ સાહેબ છટ્ટી સફર પૂરી કરી પાછા પોતાના રાજ્યમાં પ્રજા પર વાસ્તવ્ય વર્ષાવવા આવી પહોંચ્યા હતા. પ્રજાપતિ ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ એ મહારાજ પોતાની સાથે દીવાળી ઊજવવા સારૂ યુરોપિયન મહેમાનો પણ લેતા આવેલા. સખત ઠંડીની ઋતુ હતી. શ્રીમંત શહેરીઓ હવેલી-ઓનાં બારી બારણાં બંધ કરી જડા બનુસો પર ત્રણ ત્રણ રજાઈ-ઓના સોઢણ લઈ સૂતા હોવા છતાં સીસકારા બોલાવતા હતા. ગરીબો તેમની નાનકડી ખોલી અને ઝૂંપડાઓમાં આછું પાતળું ઓઢણ

ઝોઠી ટૂંટીઆ વાળી પડેલા હતા. પવનની પાંખ પર એસી હીમના મોજાઓ આખા શહેર પર ઠલાવતા હતા. અસહ્ય ઠંડીને લઈ અક-
કાઈ ગયેલ પંખીઓ માળામાંની ટપોટપ નીચે પડતા હતા. નદીના
પાણી પણ થીજી ગયા હતા. એ વખતે પ્રજ્ઞના સ્વામી કહેવડાવતા
છતાં પ્રજ્ઞના વાસથી દૂર દૂર આવેલ મહેલમાં મહારાજ રંગરાગ
ઊડાવી રહ્યા હતા. ત્યાં ઊંચી કક્ષાના ગરમ કપડા અને ઇલેક્ટ્રીક
સગડીઓ સામે ઠંડીના મોજાં નિષ્ફળ નીવડતા હતા.

ઊંચી જાતના દારૂના શીશા પર શીશા ઠેલવાતા હતા, ને સાથે
આવેલ યુરોપીઅન મહેમાનો પણ મહારાજના વખાણ કરતાં કરતાં
વધારે મદ ચડાવી રહ્યાં હતાં.

‘કલા’ મહારાજાએ શિકાર અધિકારીનું નામ પૂકાયું.

‘નામદાર.’

‘બધું, તૈયાર છે ને ? સવારના ચાર વાગે ઉપડવું છે, હં !’

દારૂના નશામાં ડોલતાં અને મોંઘા મૂલી સિગારના ધુમાડાનાં
ગૂંચળામાં પણ નર્તકીઓના નાચને નીરખતા હોય તેમ એ તરફ
તાકતા બોલ્યા.

‘જી, બધું તૈયાર છે પણ...’

‘કેમ શું છે ?’ ધૂમ્ર ગોટને નીરખવું છોડી કલા તરફ જોઈ
પ્રશ્ન કર્યો.

‘આપણો જલો શિકારી નહિ આવી શકે ?’

‘કેમ ?’

‘એનો એકનો એક દીકરો માંદો છે ?’

‘એનો દિકરો ? એ કયો રાયજાદો છે, દીકરો માંદો થાય એટલે
નોકરીએ ન આવી શકે ?’ પોતાના જીવન પૂરતું જ જગત સમજ-

નાર મહારાજને માનવ જીવનની કિંમત ક્યાંથી હોય ! પેલા યુરોપી-
અન મહેમાનો પણ આ મહારાજની અફાટ સત્તા જોઈ આશ્ચર્ય જ
પામ્યા હશે ને ?

‘હલીલ નહિ. માણસને મોકલી બાંધીને લાવો. શું...?’

‘જ.’

કલો બહાર નીકળ્યો તેણે તેના પેટ પર હાથ ફેરવ્યો ને બબડ્યો,
‘પાપી પેટ !’ તે પેલા વસૂલાતી અધિકારી કરતા રાજ બગીચાનું
જરૂર હલકું ફૂલ હોવું જોઈએ. તે વધારે ન બોલ્યો ને ચાલી
નીકળ્યો. તેની નજર સામે કિલકિલાટ કરતો તેનો નાનકડો રધુ
આવ્યો, ઘોડિયામાં હીંચતી હેમુ દેખાણી. શિકાર અધિકારીનો
માનભર્યો હોદ્દો, મોટી હવેલી, પૂરતું પાગરણ અને સોને મઢેલ તેની
ધરવાળી રૂપાળીઆ, સાદ પાડતા દોડી આવતો પટાવાળો પરભુ,
અને ડેલીએ બેસી તેની જાહેજલાલી સાચવતો અભરામ ચાઉસ
સિનેમાના પડદા પર સરી જતા દ્રવ્યો માફક એક પછી એક
એની આંખ પાસેથી સરી ગયા ને તરત જ દ્રવ્ય પલટાયું.

વાધરી વાડાના છેક છેડે આવેલ નાનકડો કૂખો ને તેમાં
બળતો-ટમ ટમતો દીવો. પવનના સસવાટા કુખાના જીર્ણ ત્રાટાઓમાં
થઈને ગાભામાં વીંટાઈ પડેલ નાના વાલીઆને વધારે બહેકાવતા જણાયા.
પડખે જ જીર્ણ સાડલાની ગાતડી બીડીને બેઠેલ મોંઘી, ફાટી ગયેલ
બંડી પહેરીને બેઠેલ બલારાના હાથમાં બિનો કરેલ ગોટા આપતી દેખાઈ.
બલો વાલીઆની છાતીએ ગોટા મૂકતો જાય, ને કપાળે હાથ મૂકી
તાવ તપાસતો જાય, તાવ અને શરદીમાં બેઠા થતા ને ઘડીકમાં
ચીસ પાડતા વાલીઆને મારા બાપ, મારા બેટા, હમણાં મટી જશે
હં ! કહી બલો છાતીએ દાખતો ને પાછો સુવાડી દેતો દેખાયો. ને
છેલ્લો દેખાયો જમદૂત જેવો બલારાને તેડવા મોકલેલ જમાદાર અલીખાં.

કલાભાઈની આંખ આગળ અલીખાંએ આવીને વર્ણવેલ બધા દ્રવ્યો ખડા થયા પણ એ બધાને બાળી દેતી હોય તેવી મહારાજની લાલ લાલ આંખ જ્યારે તેમને દેખાઈ ત્યારે જ તેમને ભાન આવ્યું કે એ આંખની અંધિ પલકમાં તેમને ભલા જેવા જ કંગાલ બનાવી મૂકશે. હવેલી તો જશે પણ ઝૂંપડું બાંધવાની જગ્યાય નહિ મળે.

આ વિચાર આવતા જ તેમની દયા સરી ગઈ, દરવાજા પાસે આવી ગયો. દરવાજાની સલામ ઝીલતા તેઓ અલીખાં સામે જોઈને બોલ્યાં :

‘અલીખાં, ભલા વગર નહિ ચાલે: જવ લઈ આવો.’

‘પણ સા’બ...’

‘કુછ નહિ, જલદી જવ, ન આવે તો સોટા માર કર લાવ.’ ભાંગી તૂટી પણ હિંદી કે ઉર્દુ ભાષામાં જ સ્વામીતો પડે ને ?

‘અચ્છાં.’ કહી અલીખાં ચાલી નીકળ્યો.

‘વાલીઓ આજ બહુ તોફાન કરે છે નહિ ?’ મોંઘીએ ભલાને ગોટા હાથમાં આપતાં કહ્યું.

‘માતાજી બધું મટાડી દેશે.’ ભલાએ વાલીઆની સામે આંખો નોંધી કહ્યું.

‘પણ હેં, હવે તો કાંઈ શિકારમાં જવા માટે તેડવા સાડ નહિ આવે ને ?’

‘ના ના, કલાભાઈ બહુ દયાળુ છે. અલીખાંએ બધી વાત કરી હશે, તો જરૂર રે’મ કરશે’

‘માતાજી તેમનું ભલું કરશે. તમે જવ તો તો મારો દિવસ કે રાત ન જ ખૂટે,’ મોંઘીએ ટાઢથી ધ્રુજતા ધ્રુજતા કહ્યું.

‘આટલી બધી ધૂજે છે. લે લે આ ફાળિયું ચોઢ.’ મોંઘીને ધૂજતી જોઈ ભલાએ માથે બાંધેલ ફાળિયું આપતા કહ્યું.

‘લો રાખો તમને કાંઈ ટાઢ સગી થાય છે.’ કહી મોંઘીએ ફાળિયું પાછું નાખ્યું. એજ વખતે વાલીઓ....

‘બાપા...બા...પા...’ કરતો બેઠો થઈ ગયો. ભલાના હાથમાંથી ગોટા નીચે પડી ગયો ને તેણે વાલીઆને છાતી સાથે દાબી દીધો.

‘બેટા. હું આંચ બેઠો છું ને.’ કહી માથે હાથ ફેરવ્યો ને સુવારી દીધો.

‘મોંઘી આજ દીતવાર છે, તે એની નજરતો બાંધ ?’ ભલે મોંઘીને યાદ આપ્યું.

‘હા. હા. એ તો હું ભૂતી જ ગઈ.’ કહી મોંઘી બિડી. બે ડગલા આગળ વધે ત્યાં કૂચા બહારથી સાદ આવ્યો.

‘ભલ્યા, એ...ભલ્યા.’

‘હાય હાય. આતો અલીખાં જમાદારનો સાદ’ મોંઘી સફાળી બોલી બિડી. ભલો પણ બિઠ્યો.

‘કાં જમાદાર સા’બ’ કહેતો તે બહાર આવ્યો. મોંઘી પાછી વાલીઆની પથારી પાસે બેઠી.

‘કાં શું આગળ થઈ જ, સા’બે કીધું છે કે તારે તો આવવું જ પડશે’

‘પણ જમાદાર સા’બ....’

‘એ કાંઈ નહ, બાંધીને લઈ જવા સુધીનો હકમ છે.’

‘હરો, રામ’ ભલો બગડ્યો ને બોલ્યો ‘ના ના એટલી બધી મહેનત શું કરવા લેતી જોઈ. દ્યો હું આવું છું.’ કહી ભલો મોંઘી પાસે આવ્યો. મોંઘી બધું સાંભળતી હતી એટલે ભલાને જોતાં જ બોલી :

‘જવ તારે, એ કાળમખા તમને નહિ છોડે, આપણાં તે કાંઈ જીવતર છે?’ કહેતા મોંઘીનો સાદ ભારે થઈ ગયો. આ જોઈ ભલાને જાણે આત્મજ્ઞાન પ્રગટ્યું હોય તેમ બોલ્યો :

‘મોંઘી આપણે તો વગડાના ફૂલ કહેવાઈ.’ આપમેળે ઊઝરી ને આપમેળે ખરી પડી. આતો શિકારના કામ. હું તો પાછો આવું તારે ખરો. તું જ વાલીઆની થાય એટલી ચાકરી કરજે. ને...ને...ને ન જીવે તો એમાં હરખ શોક શું!’ ભલો આગળ ન બોલ્યો. તરત જ પાછો ફરી જમાદાર સાથે ચાલી નીકળ્યો.

માંચડો ખરાખર બંધાઈ ગયો. આજે ત્રીજો દિવસ હતો ને ત્રીજે ઠેકાણે માંચડો બાંધ્યો હતો. આઠ દશ જણાએ એની મજબુતાઈ જોઈ લીધા પછી ભલાને ત્યાં લાવવામાં આવ્યો. ભલે જમીનથી માંચડા પર દૃષ્ટિ કરી અભિપ્રાય આપ્યો કે ત્યાં સુધી ડાઇ રાની પશુ ફાળ નહિ ભરી શકે.

મહેમાનો, મહારાજા અને તેમના સાથીદારો માંચડે ચડી ગયા. પછી કલાભાઈનો હુકમ છૂટ્યો.

‘ભલા, તારી ટાળી લઈને જ. ગમે તેમ કરી આજે શિકાર આ બાજુ તગડી લાવ. નહીંતર તારું ભલું નથી.’

હુકમ સાંભળતાં ભલો ઉપડ્યો. ભલાની ચપળતા ને તેની શિકાર પરની ચોટ ખૂબ વખણાતી. તેની વેધક દૃષ્ટિ જંગલના પથ્થરો ને વૃક્ષો ફરી વળતી. જો એ જાતે વાધરી ન હોત તો આજે કલાભાઈની જગ્યાએ ભલો જ હોત.

‘ભલા, કહે કે ન કહે પણ આજે તું ઢીલો છું.’ આગળ જતાં તેના એક સાથીદારે પ્રશ્ન કર્યો.

‘ના રે ના, એ તો લાગે.’ ભલે જવાબ આપ્યો, પણ એ

જવાબ આપતાય એના અંતરમાં ચાલતી ગડમથલ છૂપી નહોતી રહી શકતી.

એનું શરીર જંગલમાં હતું પણ આત્મા તો નાનકડા કૂખામાં કણસતા પડેલ વાલીઆની પથારી પાસે આંટા મારતો હતો. ઘડી એને છાતે ઊઠતો વાલીઓ ને હિંમત આપી મહારતી મોંઘી તેની આંખ આગળથી ખસતા નહોતા. તેનાં કાનમાં હજીએ ‘બાપા...એ.... બાપા’ના સૂર ગુંજી રહ્યા હતા.

‘ભલા, સામે...’ અવાજ ઊઠતા ભલો સતે જ થઇ ગયો. દૂર દૂર પથરની કાતરમાં વાધ અને વાધણુ શિકાર પર બેઠેલા તેની નજરે પડ્યા.

‘હં. તેની પાછળની બાજુએ જઇ કરો રીડીયા. જો જો હં બરાબર સાવધ રહેજો, શિકાર પર છે.’ ભલાએ સૂચના આપી.

સંધ્યાની રૂંઝયો વળતી આવતી હતી. શિકાર પૂરો થયો એટલે પોતાની બોડમાં લપાઇ જવા એ દંપતી ઊઠ્યું. વગડાના માલિક માફક વાઘે ચારે તરફ નજર કરી ત્યાં રીડીયા થયા. એ રીડીયા થતા જ સત્તામાં ભાંગ પાડનાર પર જેમ સમ્રાટો ને રાજવીઓ ચીડાય છે, તેમ વાઘનો પીત્તો ગયો. પૂંછડું પીઠ પર લીધું. વાધણુ પણ ઊઠી. એટલે પાછળથી થોડાક માણસો રીડીયા કરતા આગળ આવ્યા ને વાઘે ધૂધવાટી દઇ તરાપ સાંધી. આ રીડીયામાં વાધણુ ક્યાંક છટકી ગઇ. સદાના ટેવાઇ ગયેલ વાધરીઓ શરીર સંભાળતા ને સંતાકુકડી ખેલતા વાઘને માચડા તરફ ખેંચવા લાગ્યા. ભલો એ બધાને સૂચના આપતો સાથે ને સાથે દોરાતો હતો.

માચડો પચીસેક કદમ દૂર રહ્યો, ત્યાં ગોળીનો અવાજ થયો. બાંધેલ બકરા પર દષ્ટિ ઠેરવતા વાઘના કાન પાસેથી સર...ર...ર કરતી ગોળી ચાલી ગઇ. ગોળી ખાલી જતાં વાધ વિક્કર્યો. એ તરાપે

તો જ્યાં માંચડો બાંધેલ તે ઝાડ નીચે આવી ગયો. ઉપર બેઠેલના કાળજી ફફડી ઊઠ્યા. ગોળીઓ ધૂજતા હાથે ખાલી જવા લાગી. વાઘે પૂછ્યું 'માથે લીધું', દશ કદમ ધૂળનો ધૂંવો ઉડાડતો પાછળ ગયો ને ઠેક દીધી. બલ્લાની ગણતરી પણ ખોટી ઠરી અને એ નવ હથેલો કાળજાળ બની માંચડે ચોંટ્યો !

ઉપર બેઠેલ માંધાતાઓના પાટલુનો ખગડી ગયા ને એક ઝાડના થડ પાછળથી સર...ર...ર કરતો એક ભાલો ફેંકાયો ને માંચડે વળગેલ વાઘની પીઠમાં ચોંટ્યો. વાઘની પકડ ઢીલી પડી ને તે ભયંકર ચિત્કાર કરતો નીચે પડ્યો ત્યાં બંદૂકોનો એક સામટો તાસીરો થયો.

ખીજી બાજુ વાઘનો ચિત્કાર સાંભળી વિકરેલ વાઘણ જ્યાં ભલો ભીમો હતો એ બાજુથી જ નીકળી આવી. ભલો હજી તેને સંભાળે તે પહેલાં તો વાઘણ તેના ઉપર તલપી.

બંદૂકોના અવાજનો પડ્યો સમ્યો ત્યાં બલ્લાનો ચિત્કાર સંભળાયો. કલાભાઇએ ને મહારાજાએ એ ધૂંવાના ગોટામાંથી નજર કરી તો વાઘણ બલ્લાને ચૂંચતી હતી ને ખીજી વાઘરીઓ કીકીયારા કરતા વાઘણ પર તૂટી પડ્યા હતા.

‘સા’બ આજ તો બહુ તોફાન કર્યું હતું,’ મોંઘીએ વાલીઆને તપાસતા દાકતરને કહ્યું.

‘તે કરેજને તારો બાપ. સા’લા અહર કીધા એટલે થઈ રહ્યું મેં લેપ કરવાનું તને નહોતું કીધું ?’

‘પણ સા’બ એ શિકારમાં ગયા છે, ને મારી પાસે પૈસા નથી’

‘તો થીયું. અમે કહી એમ ન કરો ને પછી જીવ ખાવ છો ?’

દાકતર સાહેબ ગુસ્સાથી તાડૂકી ઊઠ્યા.

‘સા’બ આજ તો ગમે તેમ કરીને લઈ આવીશ.’

‘ઠીક જવ.’ કહી દાકતરે ફેસ આપ્યો. મોંઘી દવા લઈને ફેર આવી. તેણે વાસમાં જોયું તો છોકરાઓ સિવાય બધા ફૂખા ખાદ હતા. એક જરા મોટી ઉમરના છોકરાને મોંઘીએ પૂછ્યું :

‘એલા દલીયા આમ કેમ ! બધા ઘડીકમાં ક્યાં ગયા ?’

‘વેઠે. તમારૂં નામ પણ લેતા’તા.’

‘પછી.’

‘મારી બાએ કહ્યું કે એના છોકરાને લઈ દવાખાને ગઈ છે.’

‘સારું કયું’ હં. કહી તેણે ફૂખામાં આવી વાલીઆને સૂવાયે દલીયાને ઘડીક તેની પાસે બેસવાનું કહી તેણે બે ‘થાળીયું’ ને વાટકા એક લુગડામાં બાંધ્યા, ને બજારે ગઈ.

જીવના જોખમે મહારાજના શિકારની મોજ કરાવનારાઓની ધરતીના પડકાડી ધાન્યના ઢગલા નીપજવનારાઓની આર્થિક સ્થિતિ તો જુઓ !

જીવણ કંસારાને ત્યાં જઈ બે રૂપિયામાં બધા ઠામ આપ્યા. પછી તે દવાઓ વેચનારની દુકાનો તરફ લેપનો ડબો લેવા ચાલી નીકળી દવાવાળાઓની દુકાનો સામે જ દેખાતી હતી. રસ્તો ઓળંગ પેલી બાજુ જાય એટલી જ વાર હતી ત્યાં તો...

‘એય...’ અવાજ સાંભળતા મોંઘીએ ચમકીને પાછળ જોયું તો પોલીસ તેને સાદ મારતો દેખાયો. તે ઊભી રહી.

‘કહાં ચલી જાતી હૈ, ઇધર ચલ.’ પોલીસો આવડે આવડે તો ય હુકમ તો અધકચરી હિંદી ભાષામાં જ કરે છે.

‘પણ શું સે ?’

‘મહારાજ સાહેબનાં રમવાના મેદાનમાં કાંકરી ટીપવી છે.’

‘પણ મારો દીકરો માંદો છે, ને મારો ધણી મહારાજ સાથે શિકારે ગયો છે.’

‘ભલીઆની વહિને ?’

મોંઘીએ માયું હસાવી હા પાડી.

‘સા’લા વાધરા, બાના કાઢતા તો બહુ આવડશે. ચલ આગળ થા.’

‘પણ હું બાના નથી કાઢતી તમે જુઓ.’

‘ચલ બે.’ કહી પોલીસ દાદે ડાંડો ઉગામ્યો.

મોંઘી ધડીબર થીજી ગઈ. ત્યાં તેના કાનમાં ભલાના શબ્દો ગૂંજી ઊઠ્યા ‘આપણે તો વગડાનાં ફૂલ’ ને એક પણ શબ્દ બોલ્યા વગર માંદા દીકરાની મા આગળ થઈ ગઈ. ક્યાં ? મહારાજના રમવાના મેદાનમાં કાંકરી ટીપવા !

સં પૂર્ણ

‘બીડિયાની કથાઓ’

‘આ પુસ્તકમાં નવી કથાઓ
બધી, પણ તેના મુદ્દા બહાર
નારી છે. વાચકનું હિતુ ક’થી
ભાઈ તેથી સારી કથાઓ છે.
તે બીડિયાં વિષે કહી તે વુઝી
બરી, હાથ કહી તે સહી
બીડિયાં !... આવી કથાઓની તો
લગાણી થઈ બેસતી લગાણી !’

પ્રસ્તુતકાર

પ્રસ્તુતકાર : સ્વ. ક. રા. સુ. ૧૯૨૫

‘સમાજની સીર-માં’

... આવી કહીને તે નવે
વાતો નવી નવી બાત પાડ-
નારી છે. આ બાતની નવલિ-
પત્રો અનુસારી સાહિત્યમાં
મજુ ન થાયી છે.

લેખકની બાબત કોઈ
અંગતી સરકાર અને માનવેષ
કે ક’ કુળક પૂર ક’મે’ ન ક’દી.

પ્રસ્તુતકાર

પુ. ૧૦ સ્વ. ક. રા. સુ. ૧૯૨૫

‘સુધારા’

... આવી કહીને તે નવે
વાતો નવી નવી બાત પાડ-
નારી છે. આ બાતની નવલિ-
પત્રો અનુસારી સાહિત્યમાં
મજુ ન થાયી છે.

‘સુધારા’

... આવી કહીને તે નવે
વાતો નવી નવી બાત પાડ-
નારી છે. આ બાતની નવલિ-
પત્રો અનુસારી સાહિત્યમાં
મજુ ન થાયી છે.

પ્રસ્તુતકાર : સ્વ. ક. રા. સુ. ૧૯૨૫

